

ТАФАККУР

ИЖТИМОИЙ - ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ, РАНГЛИ - БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

TAFAKKUR

2
2000

ЭГАСИ БОР ЮРТ —

**Муносиб элга
муносиб элбоши
муборак!**

ЭРТАСИ БОР ЮРТ

Сирожиддин САЙИИД

Титсанг давронларнинг китобларини,
Қанча карвонларнинг эртаги бордир.
Тингла доноларнинг хитобларини:
Эгаси бор юртнинг — эртаси бордир.

Дунёнинг манзили маконларида
Бир рўзгор бут бўлса, тўрттаси хордир.
Боққил бул диёрнинг қўرғонларига:
Эгаси бор юртнинг — эртаси бордир.

Бунда ой-қуёшдан чехралар олган
Ўғил ҳам қизларнинг эркаси бордир.
Ҳар айтган сўзидан Ватан тугилган
Эгаси бор юртнинг — эртаси бордир.

Милёнлаб ўзбекнинг умидлари жам
Милён бу овозлар — номус ҳам ордир.
Чопдим шеърларимни қўлтиқлаб мен ҳам:
Эгаси бор юртнинг — эртаси бордир.

Қалдирғочларга бер айвонларингни,
Қушнинг ҳам бек билан бекаси бордир.
Сингилжон, экавер райхонларингни:
Эгаси бор юртнинг — эртаси бордир.

Умр гоҳи ширин, гоҳи талх бўлгай,
Улуғ ниятларга Оллоҳ ҳам ёрдир:
Эгаси бор юртнинг эли халқ бўлгай,
Эгаси бор юртнинг — эртаси бордир.

Соғлом авлод тарбияси — барчамизнинг муқаддас инсоний бурчимиз

Маълумки, Президентимиз шу йил 24 февралда бўлиб ўтган Соғлом авлод давлат дастурини амалга ошириш ишларини мувофиқлаштириш ва уни назорат қилиш бўйича республика комиссияси мажлисида тегишли вазифалар юзасидан фикр-мулоҳазаларини баён этган эди. Куйида ана шу нутқ матни эълон қилинмоқда.

Хурматли мажлис қатнашчилари!

Хабарингиз бор, 2000 йилни эзгу мақсадлар, яхши ниятлар билан **Соғлом авлод йили** деб эълон қилдик. Бу таклифни, бу ташаббусни бутун халқимиз ва жамоатчилигимиз зўр мамнуният, катта умид билан кутиб олди. Давлат миқёсида махсус дастур ишлаб чиқилди.

Албатта, дастур узоқни кўзлаб тузилган. Бу тадбирга кўпдан-кўп мутахассислар, жамоатчилик вакиллари, шу соҳанинг жонкуяр, билимдон кишилари жалб этилди ва улар икки ярим ой астойдил ишлади.

Дастурда кўзда тутилган вазифаларни ҳаётга татбиқ қиладиган, унинг фаолиятини мувофиқлаштирадиган, белгиланган тадбирларни амалга оширишни таъминловчи ҳукумат комиссияси ҳам ташкил этилди. Комиссия аъзолари бугунги йиғинда иштирок этмоқда.

Албатта, улар ишни нимадан бошлаш, қандай ташкил қилиш ва қандай чора-тадбирларни амалга ошириш юзасидан маслаҳатлашиб олишган. Лекин, лўнда қилиб айтганда, баландпарвоз гаплардан амалий ишларга ўтиш керак. Бу борада мени қаттиқ безовта қилаётган бир қанча масалалар борки, ҳозир шу хусусда фикрлашиб олсак.

2000 йилни Соғлом авлод йили деб эълон қилишдан ва умуман, бу тадбирни давлат сиёсати даражасига кўтаришдан кўзлаган мақсадларимизнинг аҳамиятини, миллионлаб одамлар ўзларининг орзу-умидларини шу дастур билан чамбарчас боғлиқ ҳолда тасаввур этаётганини инобатга олиб, эътиборингизни қуйидаги муҳим масалаларга қаратмоқчиман.

Биринчи масала шуки, кишилиқ тарихи пайдо бўлганидан буён, минг йиллар давомида ҳар қандай мамлакатнинг, **ҳар қандай миллатнинг, ота-она бўлиш бахти насиб этган ҳар қандай инсоннинг энг мўътабар орзуси, астойдил интилган асосий мақсади — соғлом, баркамол авлодни тарбиялаш, ҳар томонлама комил инсонни вояга етказишдан иборат бўлиб келган.**

Яна бир карра таъкидлаб айтаман, дунё бор экан, одамзод яшар экан, қандай тизим, қандай давлат бўлишидан қатъи назар, ҳар бир миллат шунга интилади. Инсон оила қургандан кейин Оллоҳ таолодан фарзанд сўрайди ва мана шу болам соғомон ўссин, ҳар томонлама баркамол, етуқ инсон бўлсин, деб орзу-ҳавас қилади, керак бўлса, бутун ҳаётини зурриётига бағишлайди.

Бинобарин, биз 2000 йилни Соғлом авлод йили деб эълон қилган эканмиз, шуни яхши англаб олайликки, бу вазифани бажариш, бундай эзгу орзу-мақсадларга эришиш бир йиллик ёки беш-ўн йиллик муддат билан чекланмайди, албатта.

Биз бугун муҳокама қилаётган дастурни тузиш ва амалга оширишдан асосий мақсадимиз, яна бир бор таъкидлайман, соғлом авлод ўстириш, тарбиялаш ва вояга етказиш масаласини давлат сиёсати даражасига кўтариш, бунинг учун мавжуд бўлган барча имконият ва салоҳиятимизни сафарбар қилишдан иборатдир.

Шунинг учун ҳам бугун Соғлом авлод дастури ҳақида гапирар эканмиз, биринчи галда, бу дастурнинг келажакдаги аҳамияти,

моҳияти ва амалий таъсири ҳақида сўз юритишимиз даркор.

Энг муҳими шундаки, фақат сизу биз эмас, балки оддий одамлар ҳам, эртага ота-она бўламан, деган умид билан яшаётган йигит-қизларимиз ҳам кўзда тутаётган мақсадларимиз моҳиятини англаб етсин. Юртимизда шундай дастур қабул қилинди, энди унинг амалий таъсирини кундалик турмушимизда сезамиз, деган қатъий ишонч билан яшасин. Орзу-умидлар амалий кўриниш касб этсин. Бу дастур ҳар бир инсон ҳаётида чинакам ўзгариш ясасин.

Иккинчи масала — соғлом авлодни ўстириш — гоят кенг кўламли масала. Ҳаётнинг ҳар бир жабҳаси шу масалага келиб туташади ва айни вақтда бу ҳақиқатни исботлайди. Содда қилиб айтганда, ҳар бир инсоннинг ҳаётда ўзини тутиши, ҳатто юриштуриши ҳам шунга таъсир кўрсатади. Ким поку ким нопок, ким оиласини қандай йўл билан боқяпти, ким топган-тутганини фарзанд тарбиясига, ким машина ёки ҳашаматли уй-жойга сарфляяпти — хуллас, ҳаётнинг қайси бир томонига назар ташламанг, одамлар ўз фазилатлари ва ёки, аксинча, йўл қўяётган қусур ва камчиликлари билан ёш авлод тарбиясига муайян таъсир ўтказаетганига гувоҳ бўласиз.

Шу нуқтаи назардан ёндашадиган бўлсак, биз қабул қилган дастур қандай вазифани ўташи керак? Унинг фаолият мезони доираси қандай? Бу хайрли ишни амалга оширишда кимнинг вазифаси нималардан иборат бўлади?

Тўғри, олдимизда турган вазифаларни ҳаммамиз ҳам озми-кўпми тасаввур этамиз. Лекин мени амалий ишларнинг ҳозирги суръати қаноатлантирмаяпти. Орадан бирмунча вақт ўтганига қарамай, бу борада муайян тизим яратиш учун деярли ҳеч иш қилинмаган. Мен ҳар бир ишда авваламбор тизим — тартиб бўлиши лозим, деб ўйлайман. Агар шундай тизим бўлмаса, ҳеч бир ишда самара кўринмайди. Аҳён-аҳёнда ўтказиладиган, бир-бири билан боғланмаган тадбирлар воситасида мақсадга эришиб бўлмайди.

Ҳамон муҳимни номуҳимдан ажрата билмаслик, хизмат вазифаси билан дастур юклаётган масалаларни чалкаштириб юбориш, масаланинг моҳиятини англаб етмаслик ёки унга панжа орасидан қараш каби ҳоллар кўзга ташланмоқда.

Яқинда телевидение орқали шу масалага бағишланган кўрсатув намойиш қилинди. Унда бир қатор нуфузли раҳбарлар иштирок этди. Афсуски, бу кўрсатувдан шахсан мен бирон бир фойдали хулоса чиқара олмадим.

Албатта, мен ҳали айтган кўламли ишларни, мақсад ва вазифаларни ҳеч шубҳасиз тарғиб этишимиз зарур. Кўзланган натижага эришишда бунинг аҳамияти катта. Чунки бу — кўпчилик билан бўладиган иш.

Лекин қош кўяман деб кўз чиқариш ҳам ҳеч гап эмас. Шўро давридан қолган қуруқ дабдабабозлик, масаланинг моҳиятини англаб етмаслик шунга олиб келади. Бояги кўрсатувда айтилишича, нима эмиш, бундан буён оилалар режалаштирилар эмиш, болалар туғилишини чеклаш керак эмиш ва ҳоказо.

Соғлом авлод дастуридан кўзда тутилган мақсад шуми, барака топкурлар? Ақлингизни йиғиб олиб, ўйлаб гапирсангиз бўлмай-дими? Телевидениега одамларни чалғитиш учун чиқиладими? Биз маънавий ҳаётга катта эътибор беряпмиз, ундай қияпмиз, бундай қияпмиз, эртага мана бундоқ бўлади, оилаларни режалаштириш, ундаги бола сонини олдиндан белгилаб олиш зарур деган бемаъни гаплар кимга, нимага керак?

Бир ҳақиқатни билиб кўйинглар: “оилани режалаштириш” деган гап Ўзбекистонда қатъиян ман қилинади. Биз мусулмон халқимиз. Худо берса, ўнта фарзанд кўрсин, ким бунга қаршилиқ қила олади? Бизнинг мақсад-муддаомиз — болаларнинг соғ-саломат, касб-хунарли, илмли бўлишига эришишдан иборат.

“Оилани режалаштириш” деган бемаъни гаплар дастлаб бундан ўн беш йилча бурун кўтарилган, халқимизга анча-мунча ташвиш туғдирган эди. Орадан шунча вақт ўтгач, бу гап яна қайёқдан пайдо бўлди? Ақлданми шу? Ахир, бизнинг асосий мақсадимиз авлодлар соғломлигига эришиш эмасми?!

Соғлом авлод ва яна бир бор соғлом авлод! Оилада қанча бола бўлади — буни ота-онанинг ўзи ҳал қилади. Ҳар ким ўзи ақл билан ўйлаб, саломатликни, имкониятни ҳисобга олиб хулоса чиқарсин. Фақат битта шарт бор — туғилган бола соғлом ўссин, улғайиб вояга етгач, жамиятимизнинг баркамол аъзоси бўлсин, янги қуриладиган оиладан янада соғломроқ авлод дунёга келсин. Шунга интилсак, ҳар бир инсон ўзидан соғлом фарзанд, соғлом зурриёт қолдириши кераклигини англаб етса, эҳтимол, вақти-соати келиб биз шундай мамлакатга айланамизки, унда энг соғлом миллат ва элатлар истиқомат қилади.

Соғлом авлодни вояга етказиш бир йиллик-ўн йиллик иш эмас, бунга ҳатто бир авлод умри ҳам камлик қилади, дейишимнинг маъноси шу. Буни тушунмаслик, қандайдир хомхаёллар билан енгил-елпи ташвиқот-тарғибот юритиш наинки дастурни, балки биз кўзда тутган катта мақсадларни ҳам обрўсизлантиради.

Бу масалада менинг қаттиқ ташвишланаётганимнинг сабаби шундаки, Соғлом авлод дастурининг яратилишида, шундай эзгу мақсаднинг халқимиз ва давлатимиз олдига кўйилишида мен ташаббускор бўлганман, бу ташаббус тақдирига авваламбор мен жавобгарман.

Яна бир нарсани алоҳида таъкидлашни ўзимнинг вазифам деб биламан. **Соғлом авлодни тарбиялаш барчанинг, бутун жамиятнинг, шу юртда яшайдиган ҳар бир инсоннинг асосий иши, инсоний бурчидир.** Шу ўринда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Соғлом авлод давлат дастурини тасдиқлаш тўғрисидаги Қарори 2-моддасида қайд этилган бир вазифага диққатингизни қаратмоқчиман: **“Давлат дастури топшириқларини унда белгиланган муддатларга мувофиқ сўзсиз бажарилиши учун ўзларига боғлиқ бўлган барча чоратадбирларни кўриш, барча мавжуд имкониятларни сафарбар этиш вазирликлар, идоралар, ҳудудий ҳокимият ва бошқарув органлари ҳар бир раҳбарининг муҳим инсоний бурчи деб ҳисоблансин”.**

Бу сўзлар бекорга ёзилмаган. Тўғрироғи, инсоний бурч ҳақидаги иборани шахсан ўзим киритганим бежиз эмас. Вазирми ёки ундан ҳам юксак мартаба эгасими, бундан қатъи назар, ҳар қандай раҳбарнинг хизмати фақат зиммасига юкланган вазифанинг ижроси билан чекланмайди, балки инсоний бурчини қандай ўташи билан белгиланади. Инсоний бурч дегани нима? Бу — раҳбарми, оддий фуқароми — ўзига худо ато этган бутун ақлидроқини, куч-қудратини, имконияту борлигини, иймон-эътиқодини авваламбор уни тарбиялаб, оқ ювиб-оқ тараб вояга етказган ота-онаси олдидаги қарзини адо этишга сарфлаш, уларни рози қилиш, эл-юртнинг муносиб фарзанди бўлиб яшаш, ҳаётда яхши ном, яхши из қолдириш, халқи ва мамлакатининг манфаатлари, бахт-саодати йўлида фидойилик кўрсатиш демакдир. Бу — масалага мартаба нуқтаи назаридан эмас, балки инсонийлик нуқтаи назаридан ёндашиш демакдир.

Учинчи масала. Ҳар қандай ишнинг аниқ чегараси, мақсади бор, масалани ечиш имкониятлари мавжуд. Шундан хулоса чиқарсак, мазкур дастурда қайд этилган вазифаларнинг мезон доираси аниқ белгиланганми?

Ишлаб чиқилган давлат дастури ҳақида гапирганда бир нарсани унутмаслигимиз лозим. Яъни, бу дастурнинг аниқ мақсад ва чегарасини белгилаб олиш, уни мамлакатимизда амалга оширилаётган бошқа дастурлар ва қабул қилинган ҳужжатлар билан чалкаштириб юбормаслик зарур.

Барчага маълумки, бизда жамиятни маънавий юксалтириш, кадрлар тайёрлаш бўйича миллий дастур ишлаб чиқилди ва у ҳаётга татбиқ этилмоқда. Бошқа кўпгина масалалар бўйича ҳам дастурлар ишлаб чиқилган.

Шундай экан, Соғлом авлод дастури бошқа шундай дастурлардан қайси жиҳатларига кўра фарқ қилади? Унинг алоҳида мақсад-моҳияти борми-йўқми? Бор, албатта. Буни фарқлаш

керак. Ҳаммасини чалкаштириб юбориб, ҳаммасини бир қолипга солиб иш бошлайдиган бўлсак, куруқ гаплардан бошқа натижага эриша олмаймиз.

Демокчиманки, Соғлом авлод дастурининг ўзига хос йўналишлари, уларда кўзда тутилган асосий мақсадлар бор.

Бу йўналишлар нималардан иборат? Уларни амалга ошириш учун қандай имкониятлар мавжуд? Қандай йўл тутиш керак? Қанча маблағ зарур? Асосан қайси идора ва ташкилотлар бунга жалб қилиниши лозим?

Шу нуқтаи назардан қараганда, биз умумий гапларга берилиб, маънавий ҳаётимизда амалга оширилаётган ишларни бири бири билан чалкаштириб юбормаслигимиз керак.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг ўз бетакрор ўрни бор. Унда таълим тизимидаги ислохотлар билан боғлиқ вазифалар белгилаб берилган. Нима мақсадда лицей ва коллежлар қураётганимиз ҳам равшан. Бу борада қанчадан-қанча ишлар қилинди. Шундай экан, барака топкурлар, нима учун буни бошқа дастурдаги вазифалар билан аралаштириш керак? Бу нимага олиб келади? Шунга олиб келадики, униси ҳам, буниси ҳам бажарилмайди.

Яна бир бор таъкидлайман: **ҳар бир ишдан кўзланган мақсад, унинг ҳаракат доираси аниқ бўлиши керак. Ҳар бир масаланинг аниқ чегараси ва тайин ижрочиси белгиланиши, унинг мазмун-моҳиятига яраша маблағ ажратилиши зарур.**

Соғлом авлод дастурининг менга олиб келинган биринчи варианты жўн ва юзаки, умумий гаплардан иборат эди. Дастурни бир-икки марта кўриб, қайтариб берганимдан кейин уни такомиллаштириш учун мутахассислар ҳам жалб этилди, биргаликда ўтириб, масалаларни синчиклаб ўрганиб чикдик, фикрлашдик.

Бу — мамлакатимизда қабул қилинган бошқа дастурлардан фарқли ўлароқ, айнан соғлом авлод тарбиясига оид, яъни ёшларимизга оила қуриш нақадар муҳим ва масъулиятли бурч эканини англатадиган, ҳомиладор аёлни парваришlash, эъзозlash, унга тиббий хизмат кўрсатиш, моддий таъминотини ташкил этиш нақадар катта аҳамиятга эга эканини халқимиз онгига сингдирадиган дастур бўлиши лозим, деган хулосага келдик.

Бола туғилгандан кейин у бир ёшга тўлгунича нималар қилиш, қандай тадбирларни амалга ошириш керак? Бола бир ёшга етгандан кейин олти-етти ёшигача уни қандай тарбияlash даркор? Қандай шароит туғдириб бериш лозим? Бунинг учун жамиятимизда қандай ўзгаришларни кўзда тутиш зарур?

Хар қандай ўзгариш деганда мен даставвал иккита шартни назарда тутаман. Ўзгариш аввало одамлар тафаккурида, онгида юз бериши керак. Бу — бирламчи шарт. Такрор айтаман, **биринчи шарт** — инсоннинг, ота-онанинг тафаккурини ўзгартиришдан иборат.

Иккинчи шарт — моддий асосни яхшилаш. Одамлар ҳаётини фаровон қилиш, имкониятларини кенгайтириш, тиббиётнинг моддий асосларини мустаҳкамlash, яъни замонавий ускуналар билан жиҳозlash, шаҳарларда, узоқ қишлоқларда ҳам замон талабларига мос шарт-шароит яратиш.

Менинг фикримча, биз аввало бу ишлар нима учун қилинаётганини кенг жамоатчиликка тушунтириб беришимиз, шундан кейин дастурни ҳаётга изчил жорий этиш чораларини кўришимиз зарур.

Ана шу айтилганлардан келиб чиқсак, олдимизда қандай муҳим масалалар турибди, асосий эътиборни нималарга қаратишимиз зарур, деган табиий савол туғилади.

Биринчи йўналиш — энди вояга етаётган болалар, авваламбор қизларимиз онгида, эртага мен она бўламан, ўғилларимизда эртага мен ота бўламан, деган фикр, бу тушунчанинг масъулияти шаклланиши керак. Худо умрини, бахтини берса, бир куни қиз бола она, ўғил эса ота бўлади. Буни уларга тушунтириб бориш лозим. Шунга албатта тайёрlash зарур. Ҳозир ёшларимизга, юқори синф ўқувчиларига шуларни ўргатяпмизми? Бу масалага доир қўлланмалар, адабиётлар борми?

Бу масаланинг ахлоқий томонидан ташқари бошқа жуда кўп нозик жиҳатлари ҳам бор. Соғлиқни сақлаш соҳасида ишлайдиган мутахассислар буни яхши билади. Ўғил-қизларимиз психологиясида нималарни шакллантириш керак? Узоқ қишлоқлардаги ёшларнинг, дейлик, у ердаги қиз болаларнинг эҳтиёжлари ва оддий талабларини қаноатлантиришга оид шаро-

итлар яратиш тўғрисида ким гамхўрлик қилади? Эртага турмуш қурмоқчи бўлган ёшларимизни нималар кутмоқда? Уларнинг олдида қандай ҳаёт синовлари турибди?

Мен ахлоқий тарбия ҳақида гапираётганим йўқ, дид-фаросат, ибо, шарму ҳаё — бу ўз йўли билан. Мен тиббий нуқтаи назардан ёшларни катта ҳаётга тайёрлаш борасида фикр юртяпман. Ўғил-қизларимиздаги балоғат ёши билан боғлиқ ўзгаришларни кимдир тушунтириб бериши керакми-йўқми?

Мисол учун қиз бола 15-16 ёшга тўлганида унда қандай физиологик ўзгаришлар рўй беради? Бу даврда у ўзини қандай тутиши, нималарга эътибор бериши керак? Шундай пайтда унинг энг яқин маслаҳатчиси она бўлмайдами? Чунки қиз боланинг энг яқин сирдоши — онаси, лекин онанинг ўзи ҳам бунга тайёр бўлиши керак. Маслаҳат бериш учун нафақат ақл-фаросатга, балки зарур билимга ҳам эга бўлиш зарур. Онанинг ўзи буни тушунмаса, боласига қандай тарбия беради? Бунинг ўзи алоҳида бир катта масала, катта муаммо.

Бундан ташқари, санитария, шахсий гигиена масаласи бор. Бу — қизларимиз учун айниқса муҳим. Мен овлоқ қишлоқ жойлардаги шароитни кўрганман, яхши биламан. Шунинг учун бу ҳақда ҳар доим куюниб гапираман. Қишлоқ жойларда қизлар, аёлларнинг турмуш шароитини яхшилаш, уларга керакли барча имконият, шарт-шароитларни яратиб бериш, маиший хизмат кўрсатиш тармоқларини кўпайтириш зарур.

Иккинчи йўналиш — янги оилалар масаласи. Дейлик, совчилар бўлғуси куда хонадонига боришди, қиз томон ҳам йигитни маъқул кўрди. Йигит билан қиз ўртасидаги муносабат муҳаббатга айланган. Ёшлар аҳду паймон қилишган. Эрта-индин янги оила юзага келади. Лекин оила қуриш масъулиятини ёшларимиз тўлиқ тушуниб етяптими?

Бу муаммолар ҳақида Оила йилида кўп фикрлашдик, анча-мунча амалий ишлар ҳам қилинди. Энди, **оила қуриш масаласи ҳар бир инсон ҳаётида — у йигит бўладими, қиз бўладими — улкан ҳодиса эканини, бу масала шахсий, хусусий доирадан чиқиб, ижтимоий аҳамият касб этишини кенг жамоатчиликка тушунтириб боришимиз лозим.** Оила қуриш дегани фақат икки инсон ўртасидаги шахсий муносабат эмас, балки жамиятнинг асосини, айтиш мумкинки, энг муҳим бўғинини белгилайдиган долзарб вазифалардан бири ҳисобланади.

Соғлом оила вужудга келиши учун, энг аввало, жамият ва давлат қайғуриши, шунга замин яратиб бериши лозим. Шундагина мустаҳкам оила дунёга келади. Оила соғлом бўлса, жамият соғлом, мамлакат кудратли, юрт тинч-осойишта бўлади.

Бу борадаги яна бир муҳим масала — қариндош-уруғчилик асосида оила қуришнинг зарарини одамларимизга қай йўсинда тушунтириб берамиз?

Бугунги кунда бундай зарарли ҳолатнинг олдини олиш учун, тарбиявий воситалардан ташқари, қўшимча чора-тадбирлар ишлаб чиқсак, керак бўлса, Фуқаролик ҳолатларини қайд этиш идораларида бўлажак келин-куёвнинг бир-бирига қариндош ёки қариндош эмаслигини тасдиқловчи ҳужжатларни ўрганиш тизимини яратиш борасида ҳам ўйлаб кўрсак ёмон бўлмасди.

Мен масаланинг айрим қирраларинигина таъкидлаб ўтяпман. Аммо у жуда жиддий ва кенг қамровли эканини ҳар бирингиз яхши тушунасиш.

Шунинг учун ҳам янги ҳаёт остонасида турган йигит билан қизнинг жисмоний-руҳий нуқтаи назардан ва бошқа жиҳатлардан соғломлиги ҳақида қайғуриш, бу ҳақда никоҳни қайд этишдан олдин бош қотириш мақсадга мувофиқ бўлади.

Мазкур масалалар, биринчидан, қонунчилик нуқтаи назаридан кўриб чиқилиши, иккинчидан, жамоатчилик орасида кенг муҳокама этилиши лозим. Бу — давлатимизнинг ёш авлод олдидаги, қолаверса, ҳар бир ота-онанинг ўз фарзандлари олдидаги бурчи-ку, ахир. Янги оиланинг пайдо бўлиш жараёни табиий жиҳатдан ҳам, ижтимоий жиҳатдан ҳам беқиёс ҳодиса. Унга бепарво, лоқайд муносабатда бўлиш асло мумкин эмас.

Учинчи йўналиш — қизларни оналикка, она бўлишга алоҳида тайёрлаш масаласи. Қиз бола турмушга чиққач, Оллоҳнинг иродаси билан ҳомиладор бўлиши табиийдир. Бу ҳар бир инсон боласига, ҳар бир оилага улкан хурсандчилик бағишлайди. Айни вақтда катта масъулият ҳам юклайди. Ҳомиладорлик алоҳида эътибор талаб қилишини ота-она бўлиш бахти насиб этган ҳар бир киши яхши билади.

Аммо, афсуски, боланинг соғ-омон дунёга келиши, соғлом униб-ўсиши учун зарур шарт-шароитларни яратиб бериш, ташкил қилиш кераклигини ҳамма ҳам тўлиқ тушуниб етмайди. Бу борада ота-боболаримиздан, доно момоларимиз, бувиларимиздан, ҳаётимизда мавжуд бўлган анъаналар ва бой тажрибалардан, тиббиётимизнинг патронаж — кузатув хизмати каби имкониятларидан нега етарлича фойдаланмаймиз?

Кези келганда бир таклифни айтмоқчиман. Пойтахтимизда кўп йиллардан буён фаолият кўрсатаётган Акушерлик-гинекология илмий тадқиқот институтида амалга оширилаётган кўп-кўп хайрли ва савобли ишлардан хабардорман.

Таклифим шундан иборатки, Фарғона водийсида, мамлакатимизнинг жанубий ва шимолий вилоятларида, умуман айтганда, марказдан бошқа жойларда мазкур институтнинг вилоятлараро

Ислом Каримов: «Буюк тарих ва маданият юртининг фарзанди эканлигингизни намоён этишингизга ишончим комил». (Вашингтон, 1999)

филиалларини, алоҳида-алоҳида бўлимларини ташкил этиш керак. Бунга аллақачон вақт етган. Ёруғ дунё юзини кўрган чақалоқларга, ҳомиладор ёки эндигина кўзи ёриган аёлларимизга қалтис ҳолатларда тезкор хизмат кўрсатиш, уларнинг саломатлигини таъминлаш ҳаммамизнинг асосий мақсадимизга айлансин.

Акушерлик-гинекология хизматининг ривожланиши умумданиятимизнинг юксалишига таъсир ўтказади. Биз бу соҳага зарур бўлган барча маблағни ажратишга тайёرمىз.

Мен Соғлом авлод дастурини ғоят синчиклаб кўриб чиқдим. Дастурда фақат поликлиникалар тўғрисида гап боради. Мен масалани бошқача қўймоқчиман. Жойларда ҳали айтганим — Акушерлик-гинекология илмий тадқиқот институтининг филиаллари ва бўлимларини ташкил қилиш ҳамда улар қошида тезкор ва малакали хизмат кўрсатадиган шохобчалар тузиш, акушерлик-гинекология борасида халқимизнинг маданиятини, керак бўлса, мутахассисларимиз, шифокорларимизнинг малакасини ошириш шу соҳадаги нохуш ҳолатларнинг олдини олишда бош омил бўлади.

Тўртинчи йўналиш — бир ёшгача бўлган болаларни вояга етказиш масаласи. Бу ёшда болаларни парваришlash алоҳида диққат-эътиборни, махсус шарт-шароит яратилишини талаб қилади. Бутун дунёда бир ёшгача бўлган болалар орасидаги ўлим ҳолатлари алоҳида ҳисобга олиниши бежиз эмас. **Инсон ҳаётининг биринчи йили энг нозик, энг қалтис давр ҳисобланади. Шу боис бир ёшгача бўлган болаларга замонавий та-**

лабларга мос профилактика хизмати кўрсатиш, уларнинг иммунитетини парваришlash керак. Бу пайтда бола ҳар қандай дард, касалликка тез чалинади.

Бола бир ёшга тўлгунча онанинг саломатлиги ҳам алоҳида парваришни талаб қилади. У сифатли ва тўғри овқатланиши, жисмонан оғир ва зарарли меҳнатдан ўзини сақлаши зарур.

Бу ҳақда жаҳонда минглаб китоблар ёзилган. Ўзимизда ҳам бутун дунёга тиббий йўлланма берган Ибн Синодек алломаларимиздан қанчадан-қанча бой маънавий мерос қолган. Лекин қани улар? Бугунги ўқувчи улардан хабардорми? Биз шу масалада керакли одамларнинг бошини қовуштириб, уларнинг меҳнати-ни юзага чиқарсак бўлмайдимиз?

Бешинчи йўналиш — менинг фикримча, бир ёшдан олти-етти ёшгача бўлган болаларни вояга етказишга алоҳида ёндашув бўлиши лозим. Инсон тўқсонга кирадимиз, юзгами, буни фақат Оллоҳ билади. Худо қанча умр берган бўлса, шунча яшайди. Лекин фанда илмий асосланган шундай тушунча борки, инсон бутун умри давомида оладиган ахборот ҳажмини юз фоиз деб ҳисобласак, олти-етти ёшгача олган информацияси унинг эллик фоизидан кўпроғини ташкил қилар экан. Шу ҳақиқатни ҳар бир оилага, ҳар бир ота-онага тушунтириб бера олсак, жуда катта ишни амалга оширган бўламиз.

Ҳолбуки, биз бола олти-етти ёшга киргунча унинг тарбияси билан мутлақо қизиқмаймиз. Эргаштириб пахта даласига олиб чиқамиз. У чанг ютиб, пайкалда пилдираб юради. Қандай ўтиради, қандай туради, қай аҳволда овқатланади, нималарга интилади, нималарга қизиқади, қандай ривожланади — афсуски, бу билан ишимиз бўлмайди. Шундай вазиятда у қандай қилиб керакли бир ахборотни олсин? Қандай қилиб унда фикрлаш қобилияти тадрижий ривожланиб борсин? Ахир, унинг кўз ўнгида борлиқнинг юз очиши, илк ҳаётий тасаввурлар, масалан, қуёш қаёқдан чиқади, қаёққа ботади, қандай нур таратади, ой қаердан пайдо бўлади, одамзод ўзи нима, деган содда, аммо инсон тафаккурида пойдевор бўлиб қоладиган тушунчалар боланинг онгига айни шу даврда сингмайдимиз? **Ахборот олишни орзиқиб кутиб турган, бетўхтов ўсаётган бир пайтда болага, афсуски, биз кўпинча ҳеч нарса беролмаймиз.** Ваҳоланки, такрор айтаман, одам умри мобайнида тўплайдиган ахборотнинг ярмини айнан шу пайтда олади. Унга керакли шарт-шароитни шу даврда яратиб бермасак, кейин фойдаси кам бўлади.

Бу борада мамлакатимизда мавжуд бўлган вазиятни таҳлил қилсак, танқидий назардан ўтказсак, жойларда кўплаб болалар яслилари ва боқчаларининг ёпиб қўйилгани, ҳар хил тижорат ташкилотларига бериб юборилганини қандай баҳолаш мумкин?

Соғлом авлод йилида шу каби муаммоларни ҳал этишимиз керакми-йўқми? Жойларда — қишлоқ ва туманларда фарзандларимизга тарбия берадиган, яъни уларнинг онгини ўстирадиган, фикран улғайтирадиган мактабгача тарбия муассасалари тизимини такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратишимиз зарур.

Олтинчи йўналиш — ногирон, туғма касалманд болалар дунёга келишининг ижтимоий сабабларини ўрганиш, бунинг олдини олиш, уларнинг дардларига малҳам бўлиш, бу борадаги муаммоларни ҳал қилиш; аҳолининг бу қисми ўзини жамиятимизнинг ҳақиқий аъзоси деб ҳис этиши учун алоҳида чора-тадбирлар ишлаб чиқиш; уларни давлат ҳимоясига олиш.

Баландпарвоз гаплар билан уларнинг оғирини енгил қилиб бўлмайди. Дунёга келган ҳар бир одам умид билан яшайди. Давлат уларнинг орзу-умидлари ушалишига ёрдам бериши керак. Биз ана шундай давлатни дилимизга яқин, ўзимизнинг давлатимиз деб биламиз.

Баркамол фарзанд соғлом оилавий муҳитда вояга етади. Бунга эришиш учун, биринчи навбатда, тарғибот-ташвиқот ишларини кучайтиришимиз, авваламбор, ота-оналарнинг онгини, уларнинг фарзандларига бўлган муносабатини ўзгартиришимиз, лозим бўлса, ота-оналарнинг ўзини тарбиялашимиз керак.

Энди оиладаги муҳит тўғрисида. Авваламбор, оиланинг вужудга келишида, уни яратишда ота-онанинг бурчи ҳақида гаплашиб олсак. Мен мутахассисларга тавсиялар бермоқчи эмасман, лекин яқин қариндош-уруғларнинг куда-анда бўлиши яхшиликка олиб келмаслигини, бундай оилаларда аксарият ҳолларда касалманд, ногирон болалар туғилишини одамларга тушунтириш керакми-йўқми? Ахир, муқаддас динимизда ҳам бу борада аниқ кўрсатмалар бор.

Бинобарин, оилада соғлом муносабатларни йўлга қўйиш, уларнинг ибратли томонларини кенг тарғиб қилиш лозим. Биз ман қилиш йўлидан эмас, балки ибратли ишларни, ижобий мисолларни ўрнатқани тарихида кўрсатиб, бошқаларни шунга эргаштириш йўлидан боришимиз керак. Бу бизнинг, онгли одамларнинг асосий бурчи бўлмоғи лозим.

Айрим ота-оналар дабдабали уй-жойлар қуради, тўкиб-сочиб тўй қилади, қатор-қатор машинали бўлади. Ваҳоланки, суриштирсангиз, боласининг қаерда ким билан юриши, вақтни қандай ўтказиши, қандай билимга эга экани на отани, на онани қизиқтиради. **Болаларни энг катта бойлигимиз, келажакимиз деб эъзозлаймиз-у, амалда уларнинг тақдирига бепарқ қараймиз.**

Бу — фарзандлар тақдирига, ўз келажагига лоқайдликдан бошқа нарса эмас, одамларимиз табиатидаги бутунлай воз кечиш лозим бўлган иллат.

Ҳар бир ота-она ўз боласига соғлом тарбия бериб вояга етказса, фарзандининг мустақил ҳаётга тоза руҳ, олам-олам орзу-интилишлар билан қадам қўяётганини кўрса, умри маънога тўлади, ҳаётда армони қолмайди.

Давримиз шиддат билан янгиланмоқда, фарзандларимиз ҳам кўз ўнгимизда улғайиб камол топмоқда. **Биз хоҳласак ҳам, хоҳламасак ҳам бу жараён давом этаверади. Кишини ўйлантирадиган жиҳати шуки, фарзандларимиз биз истаган, биз интилган, ўз олдимизга мақсад қилиб қўйган даражада ўзгариётими? Бугун умид билан қараётган ниҳолларимиз эртага кутилганидек мева берадими?**

Фахр билан айтишимиз мумкинки, **Ўзбекистон болалари замонга мос, Ватанимизга, халқимизга муносиб равишда ўзгариб бормоқда. Бу бизнинг энг катта бахтимиздир.**

Биз янги мингйилликка кириб бормоқдамиз. **XXI асрда қайси давлат қудратли, қайси халқ кучли бўлади? Бу саволга, аҳолиси интеллектуал нуқтаи назардан баркамол, ёшлари билимли, ор-номусли, ватанпарвар бўлиб униб-ўсаётган давлат, деб жавоб қайтариш мумкин.**

Бизнинг барча саъй-ҳаракатларимиз комил инсонни тарбиялашга йўналтирилган. Янги асрда дунё тараққиётини, инсониятнинг қай йўлдан боришини комил инсонлар белгилашига шубҳа йўқ. **Чунки XXI аср — интеллектуал авлод асри бўлади.**

Янги мингйилликда **давлатларнинг, халқларнинг тақдирини моддий бойлик эмас, интеллектуал, яъни маънавий-маърифий бойлик ҳал қилади. Бундай бойлик устивор бўлган жойга моддий бойликнинг ўзи оқиб келаверади.**

Баъзи ривожланган давлатлар ҳаётини кузатиб, ўзимизники билан таққослаганда шуни кўриш мумкинки, улар техника, технология жиҳатидан илгарилаб кетган, аммо маънавий жиҳатданчи? Фарзанд ўн саккиздан ошгач, ота-онасининг уйида яшаётгани учун уларга ижара ҳақи тўлайдиган мамлакатлар ҳам бор. Эҳтимол, бундай хусусиятлар баъзи бир халқларга эриш туюлмас, лекин бизнинг миллатимиз бундан ҳеч қачон қабул қилмайди.

Меҳр-оқибат, шафқат ва мурувват — халқимизга хос энг катта бойлик. Азал-азалдан аждодларимиз, ота-оналаримиз ўз фарзандларига ор-номусдан тарбия берганлар. **Ақлини таниган ҳар бир ўзбек йигит-қизи ўзини ёруғ дунёга келтирган, оқ ювиб-оқ тараган, вояга етказган улуғ зотларни бир умр бошига кўтаради, уларни ўз ҳолига ташлаб қўйишни иснод деб билади. Тилимизда меҳр-оқибат, ор-номус, андиша**

каби таржимаси бошқа тилларда топилавермайдиган сўзлар мавжудлигининг ўзи халқимиз маънавияти нечоғли юксак эканидан далолат эмасми?

Она Ватанига меҳр-муҳаббати баланд, Ўзбекистонни келажаги буюк давлат деб қарайдиган ва бу борада амалий ишларга тайёр ҳар бир юртдошимиз шуни билиши керакки, соғлом авлодни вояга етказиш барча улуғ мақсадларимизнинг асосидир.

Ким қаерда, қайси лавозимда ишламасин, пировард мақсад нима деб сўралса, табиийки, фаровон, бахтли ҳаёт қуриш, деб жавоб беради.

Бахтли ҳаётнинг шарти нималардан иборат? Бахтли ҳаётнинг шарти соғлом муҳитда эзгу умидлар билан яшайдиган ёш авлод эмасми?!

Шундай экан, барча саъй-ҳаракатларимизни шу қутлуғ мақсадга йўналтиришимиз зарур. Лекин бу фақат давлат ё битта идора, ёки алоҳида шахснинг иши эмас. Шуни айтишим керакки, бу — бутун жамиятимиз, бутун жамоатчилигимиз зиммасидаги долзарб вазифа.

Бугунги учрашувда билдирилган фикр-мулоҳазалар, таклиф ва тавсиялардан ҳар бир киши керакли хулосалар чиқариб олишига ишонаман.

Бу борада менинг матбуот, айниқса, телевидениедан умидим катта. Чунки юртимизда у кириб бормаган хонадон йўқ. Шундан келиб чиқиб, мен ҳукумат қарорига шу мавзуга бағишланган махсус кўрсатувлар ташкил этиш таклифини киритдим. Бундан кўзда тутилган мақсад — тарбияга дахлдор энг оддий масаладан то энг мураккабига — барчасини тортинмасдан, батафсил ва изчил тарғиб қилишдир.

Биз оила маданиятини юксалтириш учун ҳам бу масалаларга жамоатчилик эътиборини қаратишимиз, уларни ҳаётий мисоллар воситасида телевидениеда, барча оммавий ахборот воситаларида кенг ёритишимиз зарур. Ҳаётда учрайдиган салбий мисолларни ҳам, ижобий мисолларни ҳам кўрсатиш керак. Айтайлик, битта оилада икки бола тарбия топмоқда. Уларнинг фикрлаш тарзи, тушунчаси қандай ўсяпти, дунёқараши қандай шаклланыпти — мана шуларнинг барчасини батафсил таҳлил этиб бориш зарур.

Масалан, бир бола ҳали тўрт ёшга кирмай туриб бемалол фикрлайди. Хўш, бунинг учун нималар манба бўлмоқда, бунинг сири нимада — шулар ҳар томонлама таҳлил қилиб берилса ва бу орқали бошқаларда ҳам қизиқиш, ҳавас уйғотилса, ўйлайманки, фойдадан холи бўлмайди.

Бошқа бир мисолга эътиборингизни қаратмоқчиман: бир оилада беш ёшга тўлган бола бемалол шахмат ўйнайди, шу ёшдаги

яна бир бола ота-онасига ёрдамчи. Дунёни англашга, оқни қорадан ажратишга бемалол ақли етади.

Мамлакатимизда тахминан 4 миллион оила бўлса, шу 4 миллион оила телевизор кўради ва ана шундай тарбия топаётган болаларга албатта ҳавас билан қарайди.

Инсон, албатта, орзу-ҳавас билан яшайди. Ҳасад билан яшайдиганлар ҳам, афсуски, йўқ эмас. Улар ҳам шундай ибратли оилаларни кўрса, эҳтимол, ҳасади ҳавасга айланар.

Ногирон болаларга меҳр-саховат билан қарайдиган, кўли очик кишилар ва уларнинг ибратли, савоб ишларини ҳам тарғибу ташвиқ этиш мақсадга мувофиқ.

Тошкент шаҳри жамоатчилиги билан сайловолди учрашувида мен шундай саховатли инсонларнинг исми шарифини билсам, уларнинг ҳар бирига алоҳида-алоҳида миннатдорлик хати ёзишга тайёрман, деб айтган эдим.

Бундай меҳр-мурувватли кишиларнинг ишларини тарғиб қилиш бошқаларнинг ҳам кўнглида эзгу ниятлар уйғонишига ёрдам беради. **Ҳар бир одамни, мен ҳам инсонман, нима қилман бунча бойликни тўплаб, уни эртага қаерга олиб кетман, деб ўйлашга ундайди.**

Нариги дунёга شوху гадо очик кўл билан боради. Одамдан бу дунёда қилган савоб ва эзгу ишларигина қолади.

Яна шуни айтмоқчиманки, тарғибот ишларида ҳар бир ихтисос, ҳар бир йўналиш бўйича мутахассислардан фойдаланиш керак. Токи ҳар бир кўрсатув, матбуотда чиқиш мазмун-моҳияти билан одамларнинг онги, қалбига етиб борсин.

Агар бу ишни тўғри ташкил эта олсак, халқимизнинг тушунчаси, дунёқараши ва маданиятини юксалтиришга хизмат қиладди.

Бу вазифа ва тадбирларни бажаришда шу соҳа мутасаддиларининг масъулиятини янада ошириш зарур. Бу гап нафақат тиббиёт соҳаси ходимлари, балки адлия соҳасида хизмат қиладиганларга ҳам бевосита дахлдор.

Масалан, Оила кодексимизга бугун яна қандай ўзгартиришлар киритиш керак? Оиладаги муҳитни янада яхшилаш ва инсон ҳуқуқларига кенгроқ йўл очиб бериш учун яна нималар қилишимиз лозим — бу хусусда адлия соҳаси вакиллари бош қотириши зарур.

Шунингдек, тарбияга бевосита дахлдор бўлган маҳалла тизими зиммасидаги масъулиятни ҳам янада оширишимиз керак бўлади. Энди умумий гапларнинг даври ўтди.

Оилада ҳавас қилса арзийдиган муҳитни яратишда биринчи навбатда маҳалла таъсирчан кучга эга бўли-

ши керак. Очiq айтадиган бўлсак, ҳозирги кунда бу унчалик сезилмаяпти.

Маҳалла, ҳаммамиз биламизки — ўз-ўзини бошқариш идораси. Хўш, у ўз вазифасини тўла бажаряптими?

Масалага шу нуқтаи назардан туриб баҳо бериш керак деб ўйлайман. Маҳалла фақат оилаларда яхши муҳитни яратиш билан чекланиб қолмай, қайнона, қайноталар билан ҳам мунтазам иш олиб бориши зарур.

Умуман айтганда, бу масалаларнинг ҳал этилишида жойлардаги ҳокимликлар ва соғлиқни сақлаш соҳаси вакиллари ўз вазифаларини сидқидилдан бажаришлари лозим.

Шунингдек, хотин-қизлар кўмитаси бу масалага бутун диққат-эътиборини қаратиши зарур. Агар мазкур кўмита ҳам бу масалани ўз қўлига олса, ўйлайманки, кўп-кўп муаммолар ўз ечимини топади.

Соғлом авлод тарбияси масаласида маънавий меросимиздан, хусусан, муқаддас динимиздан умидимиз катта. Қадим-қадимдан бола тарбиясига ислом динининг таъсири жуда кучли бўлган. Чунки биз ўз динимизни қадрлаймиз, унга суянмиз. Нима учун деганда, **соғлом одам соғлом фикрлайди, соғлом фикрлайдиган одамгина Худога иймон келтиради, эътиқоди соғлом бўлади.** Шундай экан, соғлом авлод тарбияси дин учун ҳам жуда аҳамиятли.

Демоқчиманки, имом-хатиблар ўз қавмлари, намозхонлар билан мулоқотларида мана шу масалаларга кўпроқ эътибор беришлари керак. Мен уламоларимизнинг даъватлари одамларга қанчалик кучли таъсир қилишини яхши биламан, уларга ҳурмат билан қарайман. Куръони мажидда ёзилган муқаддас суралар, ояти карималар, панду насиҳатларни таржима қилиб бериш билангина чекланмай, уларнинг мазмуни, моҳиятини тушунтиришлари ҳам керак. Дин пешволари, имомлар одамларга янада яқинроқ бўлишлари, улар билан кўпроқ суҳбатлашишлари, мана шу гоёларни халққа етказишлари лозим.

Шуни унутмайликки, дунёда ҳар бир онгли инсон, миллатидан қатъи назар, ўз зурриёти, насл-насаби соғлом бўлишини истайди. Лекин маънавий соғлом бўлган миллатгина соғлом авлодни тарбиялай олади.

Барчангизга ана шу эзгу мақсад йўлида куч-ғайрат тилайман.

Tafakkur

ТАФАККУР

ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ, РАНГЛИ-БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳрир ҳайъати:

Абдулла АЪЗАМ
(бош муҳаррир ўринбосари)
Муҳсин АШУРОВ
Ҳалим БОБОЕВ
Хуришд ДАВРОН
Ольга ЖОЛДАСОВА
(бадний муҳаррир)
Нуриддин ЗАЙНИЕВ
Азамат ЗИЁ
Баҳодир ЗОКИР (масъул котиб)
Нажмиддин КОМИЛ
Султонмурод ОЛИМ
Хайриддин СУЛТОН
Нурислол ТУХЛИЕВ
Озод ШАРАФИДДИНОВ
Абдурахим ЭРКАЕВ
Муҳаммад ЮСУФ
Тўлепберген ҚАЙИШБЕРГЕНОВ
Муртазо ҚАРШИВОЙ
Иброҳим ҒАФУР

Муассис — Республика Маънавият ва маърифат кенгаши

Ўзбекистон Республикаси давлат Матбуот қўмитасида 00124-рақам билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.
Журналдан кўчириб босилганда манба қайд этилиши шарт.

Манзилимиз: 700047, Тошкент шаҳри, Мовароуннаҳр кўчаси, 6-уй

133-10-68
139-05-29

Журнал андозаси таҳририятнинг компьютер бўлимида тайёрланди.

“Шарқ” нашриёт-матбаа концерни босмахонаси. 700029, Тошкент шаҳри, Буяк Турон кўчаси, 41-уй.

2000 йил 28 февраль куни босмахонага таширилди. Қоғоз бичими 70×100 1/16, 6 босма тобак, 90-бунартма.
Нашр адади 10000 нусха.

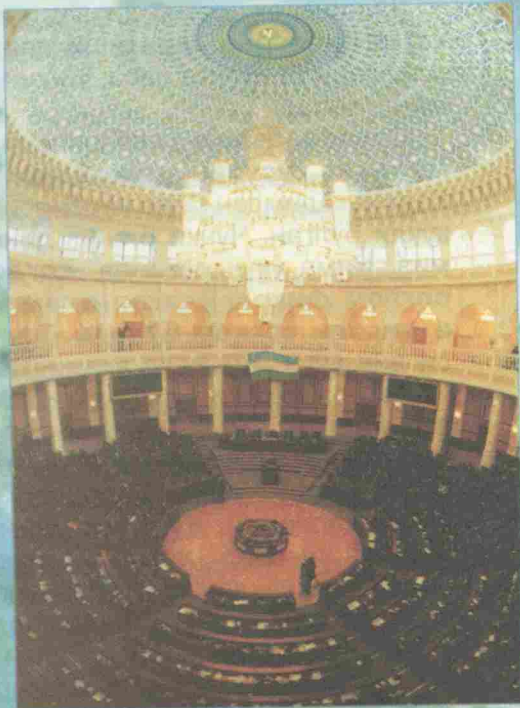
Журнални Омон АРСЛОН саҳифалаган.

Ушбу сонда Машраб Нурибоев ва Абдувоҳид Тураев олган суратлардан фойдаланилди.

ОЛИЙ МЕЗОНЛАР

Муқимжон ҚИРФИЗБОЕВ. Халқ вакиллари минбари..... 4

ЖАМИЯТНИНГ МАҚСАДИ

Хуришд ДЎСТМУҲАММАД. Умр жавҳари..... 16
Мурод АБДУЛЛАЕВ. Орзулар орзуси..... 20
Васила КАРИМОВА. Фозил бўлса миллатим, юртим... 22

ТАРАҚҚИЁТ ТАМОЙИЛЛАРИ

Темур ЖЎРАЕВ. Тузувчи ва бузувчи тизимлар..... 24

РУҲИЯТ САБОҚЛАРИ

Гайбуллоҳ ас-САЛОМ. Фикр ва мантиқ.....30

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Бозор ИЛЁС. Куч ва қудрат тимсоли.....42

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Анвар ЧОРИЕВ. Сунъий зиддиятдан табиий мутаносиблик сари.....46

САНЪАТ ФАЛСАФАСИ

Фарҳод ҲАМРОЕВ. Ошиқлигин боиси — олам.....50

ТАРИХ ВА ТАРАҚҚИЁТ

Дилором АЛИМОВА. Ҳақиқатнинг туташ манзили 54

ТАРИХ ВА ТАРАҚҚИЁТ

Ҳерман ВАМБЕРИ. Маърифат йўлидаги уйғониш.....60

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИКОТЛАР

Умида ТЎРАЕВА. Кўзгудаги олам акси.....82

Ҳидоят АЗИМОВА. Миллий ғоя — жаҳид драматургиясининг асоси.....83

Сайёра ХОЛМИРЗАЕВА. Халқ насрида бадиий шартлилик.....85

Саломат РАЖАБОВА. Мирзо Сирожддин Ҳаким.....86

Гулнора МАНСУРОВА. Уйғунлик йўли.....88

Тамара МИРНИЁЗОВА. Жонбахш томирлар.....89

Сабоҳат САФОЕВА. Аёл ва дунё.....90

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Тасаввуф луғати.....92

Журналнинг инглизча мухтасар мазмуни.....95

Муқимжон ҚИРФИЗБОЕВ

ХАЛҚ ВАКИЛЛАРИ МИНБАРИ

Дунёвий тамаддуннинг бугунги кундаги буюк кашфиётларидан бири шахс ва ҳокимият тизимлари ўртасидаги ўзаро муносабатларда адолатнинг, инсон қадр-қимматининг устувор аҳамият касб этиши, шахс эрки ҳамда ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қодир демократик қадриятларнинг шаклланиши бўлди, десак, адашмаймиз. Ниҳоятга етиб бораётган XX асрда жамият ва давлат, шунингдек, фуқаролар билан давлат ўртасида тенглик ҳамда ўзаро ҳурмат тамойилларига амал қилувчи, жамият сиёсий тизимининг демократик асосда фаолият юритишини таъминловчи механизмлар яратилди.

Демократиянинг муҳим қадриятларидан бири, фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатнинг устувор шarti — ҳокимият идоралари ваколатларининг аниқ белгилаб қўйилиши ҳамда улар ҳар бирининг мустақил, фақат қонунга бўйсуниб фаолият юритишидир. Мамлакатимизда сиёсий ислохотларнинг илк давридаёқ ҳокимият тармоқлари ваколатини аниқ белгилаб қўйиш асосида демократик қадриятларни шакллантириш сари йўл тутилди. Президент Ислоҳ Каримов бу жараённинг аҳамиятини таъкидлаб, бундай деган эди: «Конституцияга мувофиқ, давлат ҳокимияти органларининг аввалги тоталитар тузумдан мутлақо фарқ қиладиган, ҳокимиятларнинг, яъни қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятларининг бўлиниши принципига асосланган тизими яратилди. Уларнинг ҳар бири фаолиятида ҳуқуқий асосда авторитаризм ва тоталитаризмнинг хуружларини истисно этадиган чинакам демократик меъёрлар ва йўл-йўриқлар қарор топтирилди».

Халқимизнинг янги асрга қаратилган эзгу мақсадларини рўёбга чиқаришда, жамиятимизнинг сиёсий ҳаётини янада эркинлаштиришда парламентимиз — Олий Мажлиснинг аҳамияти беқиёсдир. Унинг фаолиятини янада демократлаштириш, сессия ва мажлисларда жамиятимиз бағрида шаклланаётган турли табақа ва тоифалар манфаатлари ҳамда сиёсий иродасининг тагин ҳам кўпроқ намоён бўлишига интилиш, қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг ижро ва суд ҳокимиятлари билан ҳамкорлигини қонуний асосда мустаҳкамлаш каби долзарб вазифаларни ҳал этишда юксак тараққий эт-

ган мамлакатларнинг парламентчилик соҳасидаги тажрибаларини ўрганиш ҳолатида муҳим аҳамият касб этади.

Илк парламентлар

Парламент сиёсий муассаса сифатида илк бор Фарбий Оврупода пайдо бўлди. У французча «parler» — «сўзламоқ» феълидан олинган бўлиб, кенгашиш маъносини англатади. Лекин «парламент» атамаси XIII-XIV асрларда турли мамлакатларда турлича маънони ифодалаган. Масалан, Франциядаги дастлабки кенгаш — Париж парламенти Людовик Тўққизинчи (1226-1270) замонида суд палатаси сифатида пайдо бўлган. XIII аср охири — XIV аср бошларига келиб ушбу парламентда бир нечта палата (бош палата ҳамда тергов ва авф этиш каби палаталар) тuzилган. Чекка-чеккадаги юртларнинг қирол ерларига қўшилиб бориши натижасида маҳаллий парламентлар ҳам ташкил топган. Улар ўша жойларда олий суд вазифасини бажара бошлаган. Париж парламенти эса шикоятларни кўриб чиқиш бўйича олий идора вазифасини ўтар, бундан ташқари муҳим маъмурий ва сиёсий юмушларни ҳам бажарарди. У қирол фармонларини рўйхатдан ўтказар (бусиз улар қонун кучига эга бўлмаган) ва олий суд фаолиятини ўтар эди. XIV-XVII асрларда парламент йирик феодалларнинг айирмачилик ҳаракатларига қарши курашда қирол ҳокимиятини кўллаб-қувватлайди. Шу билан бирга, қирол ҳокимиятини бир қадар ўз таъсирига олишга ҳам интилади. Бунинг натижасида мутлақ ҳокимиятчиликка ўрганган қирол ва сарой амалдорлари парламент ваколатларини чеклашга интилади. Охир-оқибатда Франция парламенти XVIII асрда биқик ташкилотга айланиб, 1790 йилдаги инқилобдан сўнг бутунлай тугатилади.

Англияда эса парламент батамом бошқача шарт-шароит ва манфаатлар асосида юзага келган. Қирол Ион (1199-1216) яқка ҳукмдорликка зўр берган отаси Генрих Иккинчидан давлатни мерос қилиб

олгач, турли ижтимоий табақаларга таъйин қўлқазилган давом этиради. Магнатларга қарашли ерларни ўзбошимчилик билан торт олиш, уларни қамаш

ва қатл этиш, эски аъёнларни доимий бузиш каби нохушликлар охир-оқибатда кучли мухолифатни вужудга келтиради. Қиролнинг бўлар-бўлмас аралашувларидан безори чиққан черков ҳам мухолифатни кўллаб-қувватлай бошлайди. Бунинг устига, Ионнинг Францияга қилган ҳарбий юриши муваффақиятсиз тугагани ҳокимиятни янада обрўсизлантиради. Хуллас, 1215 йилда баронлар, рицарлар ва шаҳарликлар бирлашиб, қиролга қарши бош кўтаради. Натижада 1215 йил 15 июнь куни қирол «Эркинликларнинг буюк хартияси» деб аталувчи ҳужжатни имзолашга мажбур бўлади.

Унга биноан, қирол ҳокимияти чекланиб, бир талай ваколатлар янги тuzилма — қиролликнинг умумий кенгаши зиммасига ўтади. Кенгаш таркибига асосан баронлар (зодагонлар) аъзо бўлиб, улар «пэрлар» деб атала бошлайди. Лекин Англиядаги сиёсий вазият бу билан барқарорлашмайди.

1263 йилда Генрих Иккинчи (Ионнинг ўғли) мухолифатнинг талабларини бажаришдан бош тортгач, мамлакатда фуқаролар уруши бошланади. Мухолифат ҳаракатига баронлар, рицарлар, эркин деҳқон ва шаҳарликлар кўллаб-қувватлаган Симон де Монфор раҳбарлик қилади. 1264 йилда икки ўртада ҳал қилувчи жанг бўлади ва қирол армияси тор-мор этилиб, Монфор Англия ҳукмдорига айлана-

ди. У кўпроқ рицар ва шаҳарликларга таяниб сиёсат юритади.

1265 йилнинг январида Монфор илк бор мажлис чақиради. Унда баронлар ва прелатлардан (мансабдорлар) ташқари ҳар бир графликдан иккитадан рицар, йирик шаҳарлардан эса иккитадан вакил иштирок этади. Бу — инглиз парламентининг дастлабки йиғини эди. Лекин халқ оммасининг кучайиб кетаётгани баронларни ташвишга сола бошлайди. Улар қиролга яқинлашиш йўлини қидирадилар. Жанг пайтида асир олинган шахзода Эдуард тутқинликдан қочгач, баронларнинг аксарияти унга қўшилади. 1265 йилда икки тараф яна тўқнашиб, Монфор қўшинлари енгиледи, унинг ўзи эса ҳалок бўлади. Энди қирол ҳам, баронлар ҳам халқ оммасини бундан кейин ҳокимиятнинг эски воситалари билан бошқариб бўлмаслигини англаб етган эди. Шу тариқа 1263-1267 йиллардаги фуқаролар уруши натижасида табақавий вакиллик идораси — парламент ташкил топиши ва унда баронлар билан бир қаторда рицарлар ва шаҳарликлардан сайланган депутатлар ҳам иштирок этиши учун шарт-шароит яратилган эди.

Англия парламенти Эдуард Биринчи (1272-1307) давридан узил-кесил шаклланади. Шундан эътиборан инглиз давлати табақавий монархия шаклини олади. Қирол парламент тимсолида диний ва дунёвий аристократиядан ҳимояланиш воситасини кўради. Табақавий мажлис қиролга кўпроқ рицарлар ва шаҳар аҳолисига таяниб сиёсат юритиш имкониятини яратади.

XIV асрнинг биринчи ярмидан бошлаб парламент икки (юқори ва қуйи) палатага бўлиниб фаолият кўрсата бошлайди. Юқори — лордлар палатасида прелатлар ва баронлар, қуйи — жамоалар палатасида рицарлар ва шаҳарлар вакиллари мажлис қилиши одат тусига киради. Рицарлар билан шаҳарлар вакилларининг мустақкам иттифоқи қуйи палатанинг сиёсий таъсирчанлигини таъминлайди. Шу даврдан бошлаб парламент солиқлар-

ни ўрнатишдан ташқари мақомлар (қонунлар) қабул қилишда ҳам қатнашиш ҳуқуқини қўлга киритади.

Парламентнинг пайдо бўлиши ва табақавий монархиянинг расмийлашуви Англиянинг сиёсий марказлашиши ва охир-оқибатда мамлакатнинг кучайишига замин яратади. Зеро, парламентда турли табақа манфаатларининг ўзаро мувофиқлашуви мамлакат миқёсидаги зиддиятларни тинч йўл билан ҳал этишга шарт-шароит яратиб, жамиятнинг барқарор ривожланишини таъминлайди.

Франциядаги парламентчилик тажрибаси

XIII асрда Франция қироли Филипп Тўртинчи ҳукмронлиги кучайиб, унинг Рим папаси Бонифаций Саккизинчи билан ораси бузилади. Қирол Франциядан олтин ва кумуш олиб чиқишни тақиқлаб қўяди ва шу тариқа Папа хазинасига француз черковларидан тушадиган маблағ тўхтади. Қирол тарафдорлари Бонифаций Саккизинчининг қинғир ишларини фош этадиган айблов кампанияларини бошлаб юборади. Папа эса Филипп Тўртинчини черковдан четлатиш тўғрисида буйруқ ҳозирлайди. Бунинг оқибатида мамлакатда бўлиниш хавфи туғилади. Унинг олдини олиш мақсадида 1302 йили Филипп Тўртинчи Генерал штатлар мажлисини чақиради. Франция парламентчилиги айнан ана шу идорадан иш бошлаган. Қадимги Рим сенатини ҳисобга олмаганда, у Оврүподаги дастлабки парламентдир.

Генерал штатларга ҳар бир шаҳардан иккитадан депутат таклиф этилган. У уч босқичдан — рухонийлар, дворянлар ва шаҳарлар вакиллари (буржуазия) табақалари палаталаридан иборат бўлган. Уларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида мажлис ўтказган. Ҳар бир палата бир овозга эга бўлиб, икки палатада қабул қилинган қарор учинчи палатада маъқулланиши шарт эмас эди.

Дастлаб депутатларнинг аксариятини

қиролнинг ўзи тайинлаган. XV асрнинг охиридан бошлаб эса сайлов тизими жорий этилган. Лекин Генерал штатлар мунтазам равишда иш юритувчи парламентга айлана олмаган. Чунки у қирол мушкул аҳволга тушиб қолса, моддий ёки сиёсий қўллаб-қувватлашга эҳтиёж туғилсагина чақирилар эди, холос. Бу ҳуқуқ ҳам фақат қиролнинг ихтиёрида бўлган. Хуллас, Генерал штатларнинг ваколоти анча чекланган ва у инглиз парламенти даражасида мустақил бўлмаган.

XVII асрдан бошлаб Генерал штатларни чақириш ваколоти қиролга муҳолифатда бўлган йирик ер эгалари қўлига ўта бошлаган. 1789 йилнинг июнидан эътиборан учинчи табақа депутатлари ўз палатасини Таъсис мажлиси деб атаётган. Францияда инқилоб бошланиши билан у вакиллик ва қонун чиқарувчи ҳокимият идорасига айланган.

Таъсис мажлиси янги давлат ҳокимияти тамойилларини белгилаб қўйиш мақсадида конституция яратишга киришган. 1789 йил 26 августда тантанали равишда эълон қилинган «Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари декларацияси» бу йўлдаги муҳим қадам эди. Бу ҳужжатда учинчи табаканинг сиёсий ҳуқуқлари баён этилган. Унга мувофиқ, «одамлар ўз ҳуқуқларига кўра, ҳур ва тенг ҳолда туғилади ва умрбод шундайлигича қолади».

Инсон ҳуқуқларини эсдан чиқариш барча ижтимоий мусибатли қусурларнинг манбаидир; эркинлик, мулкчилик, хавф-

сизлик ва зулмга қаршилик кўрсатиш — ҳаммаси инсоннинг табиий ҳуқуқларини ташкил этади..

Ўша йиллари Вольтернинг машҳур «Эркинлик ва мулк — табиат нидоси» асари эълон қилинган. Ушбу декларацияда давлат ҳокимиятининг моҳияти, миллий суверенитет билан боғлиқ ҳолда талқин этилгани айниқса катта аҳамиятга эга эди. Бу концепцияга биноан, суверенитет манбаи миллат бўлиб, ҳар қандай ҳокимият, жумладан қирол ҳокимияти ҳам, ана шу манбага асосланиши лозим, жамият ҳар бир мансабдор шахсдан унга топширилган бошқарув фаолияти юзасидан ҳисобот сўрашга ҳақли эди. Унда илк бор «Қонун — умумхалқ иродасининг ифодаси» деган қараш илгари сурилади. Уни шакллантириш учун барча фуқаролар шахсан ёки ўз вакиллари воситасида иштирок этишга ҳақли экани, барча фуқаролар учун ҳар қандай давлат мансабини эгаллаш имкони мавжудлиги ҳам ушбу ҳужжатда таъкидлаб ўтилган эди.

Шунингдек, декларацияда эркин фикр билдириш, ёзиш, нашр этиш борасидаги сиёсий ҳуқуқ ҳам эълон қилинган. Хуллас, унда бугунга қадар қимматини йўқотмаган қонунийликка оид ғояларнинг барчаси акс эттирилган эди. У ҳокимиятнинг барча тармоқлари фақат қонунлар асосида фаолият кўрсатиши шарт эканини белгилаб берган.

Декларациянинг саккизинчи моддасида айбсизлик презумпцияси, яъни ҳеч

кимни қонунда белгиланганидан бошқача тарзда жазолаш, шубҳага асосланиб айблаш мумкин эмаслиги ҳақида гап болади.

Таъсис мажлиси 1791 йилнинг 3 сентябрида илк бор Франциянинг Конституциясини қабул қилади. Унда зикр этилган декларацияда ифодаланган демократик ҳуқуқлар янада кенгайтирилади. Конституцияда хоҳлаган жойга кўчиш, мажлислар ўтказиш, давлат идораларига мурожаат этиш, диний эътиқод каби эркинликлар, диний мансабдорларни сайлаш ҳуқуқлари ўз аксини топади. Шунингдек, бепул таълим бериш, етим-есирларни ҳимоялашга оид моддалар ҳам ундан ўрин олади.

Шундан сўнг мамлакатда қонунчилик фаолиятини Миллий мажлис амалга ошира бошлайди. Солиқлар жорий этиш, вазирлар ҳисоботини тинглаш, давлат маблағлари сарфини назорат этиш каби ҳуқуқлар унинг нуфузини оширади. Кейинроқ қонун қабул қилиш ташаббуси, уруш эълон қилиш ҳуқуқи ҳам унга берилади.

Бу даврларда Францияда Шарль Монтескьенинг ҳокимият идоралари ваколатларининг бўлиниш тамойилларига доир ғоялари кенг ёйилган эди. У мустабид идора усули ва ҳокими мутлақчиликни пухта ўрганиб, шундай хулосага келган: «Мустабидларча идора этиш тамойили — кўркув ифодаси; журъатсиз, маърифатсиз, мазлум халқлар учун қонунларнинг кераги йўқ. ... Ҳокимиятнинг суиистеъмом қилинишига йўл қўймаслик лозим. Бунинг учун шундай тартиб ўрнатиш муҳимки, токи ҳокимиятнинг турли бўғинлари ўзаро мувозанатда бўлсин ва бир-бирини назоратда тутсин. Шундай давлат тузуми ўрнатиш керакки, токи ҳеч ким ҳеч кимни ғайриқонуний хатти-ҳаракатлар қилишга мажбурлай олмасин; қонун йўл бермайдиган ишга ҳеч ким қўл урмасин».

Орадан икки йил ўтиб — 1793 йил 24 июлда иккинчи Конституция қабул қилинади. Унда Жан Жак Руссо ғоялари асосида демократия тамойиллари кучайти-

рилади. Хусусан, ҳар бир французнинг умумий таълим, давлат таъминоти, матбуот эркинлигига эга экани, петициялар уюштириш, турли жамоат ташкилотларига бирлашиш каби ҳуқуқлари эълон қилинади. Фуқароларни мустабидчилик ва давлат ҳокимияти ўзбошимчаликларидан ҳимоялаш кафолатларини яратишда бу Конституция муҳим қадам бўлади. Лекин 1795 йилда ва айниқса 1799 йилда Наполеон ҳарбий диктатураси руҳида қабул қилинган конституцияларда халқчиллик ва демократия ғояларидан чекиниш рўй беради. 1814 йилда Бурбонлар сулоласининг қайта тикланиши муносабати билан эълон қилинган хартия эса демократия ғояларини топташда қўл келади. Унга кўра, Миллий мажлис юқори палатасининг барча аъзоларини қиролнинг ўзи тайинлар, сайлов ҳуқуқи жуда чекланган эди. Масалан, овоз бериш учун фуқаро 30 ёшга тўлган бўлиши, яна камида 300 франк миқдорида солиқ тўлаш қобилиятига эга бўлиши талаб этиларди. Депутат бўлиш учун эса номзод 40 ёшга тўлган бўлиши ва минг франк солиқ тўлай олиши лозим эди.

1848 йилги инқилоб пайтида қирол Луи Филипп ҳокимияти ағдариб ташлангач, янги Конституция қабул қилинади. Унга биноан, оила, меҳнат, мулк ва жамоат тартиби республикачиликнинг асоси деб эълон қилинади. Айнан шу Конституция давлат идоралари тизимида марказий ўринда турувчи ва парламентдан мустақил ҳолда фаолият юритувчи Президентлик ҳокимиятига асос солади. Президентга парламент муҳокамасига қонун киритиш, вето, авф этиш ҳуқуқлари берилади. Шунингдек, Президент вазирларни тайинлаш, мансабидан бўшатиш, турли идоралар тавсиялари асосида дипломатлар, флот ва армия бошқўмондонларини, префектларни ва бошқа мансабдорларни тайинлаш ҳуқуқига эга эди.

Иккинчи империя даврида президентлик қилган Луи Бонапарт қонун чиқариш ҳокимиятини ҳам ўз ваколати до-

The Washington Post
Times Herald

FINAL

School Segregation Ban
High Court Defers Final

1975

1954

ERA

1965

1971

1945

ирасига киритиб олади. Масалан, Сенатни Президент тайинлар, у фақат Президент кўрсатмасига асосан конституцион тизимга ўзгартишлар киритиши мумкин эди.

Иккинчи Республика (1871-1917) ўрнатилганидан сўнг қабул қилинган Конституция (1875) Франция парламентчилигига ҳеч қандай янгилик киритмади.

Учинчи Республика (1918-1945) даврида эса, кўппартиявийликнинг авж олиши муносабати билан, сайлов тизими ни ислоҳ этиш долзарб аҳамият касб этади. Чунки парламентга кирган партияларнинг кўпайиб кетиши туфайли фракциябозлик авж олади. 30-йилларда уларнинг сони 90 тага етган эди. Ҳукуматга ишончсизлик билдириш одатий ҳолга айланади. Францияни фашистлар Германияси босиб олгач, Учинчи Республика ҳам инқирозга юз тутди.

1946 йилда Франция Тўртинчи Республика даврига қадам қўяди. Аввалги аччиқ сабоқларни инобатга олиб қабул қилинган янги Конституция Францияни парламент республикаси деб эълон қилади. Миллий мажлис ягона қонун чиқарувчи идора мақомини олади.

У молиявий масалалар, халқаро битимларни тасдиқлаш ва бекор этиш, уруш эълон қилиш каби ваколатларга эга бўлди. Янги ҳукумат таркибини ҳам Мажлис маъқуллар эди.

Миллий мажлис умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов асосида, яширин овоз бериш воситасида, тенг вакиллик тизими негизида шаклланадиган бўлди. Бироқ Францияда парламентаризм тажрибаси бу билан поёнига етиб қолмади.

40-йилларнинг иккинчи ярмидаги мустамлакачилик тизимининг инқирозга юз тутиши ва ижтимоий зиддиятларнинг кучайиши кучли ижроия ҳокимиятни тақозо эта бошлайди. Шу тариқа генерал де Голль тарафдорларининг 1947 йилда ташкил топган Француз халқ иттифоқи партияси янги конституция қабул қилиш талаби билан чиқди. 1954 йилда конституциявий ислохотлар ўтказилади. Лекин, шунга қарамай, сиёсий вазиятнинг ўзариши натижасида, Тўртинчи Республика ҳам инқирозга юз тутди.

1958 йили Жазоирдаги ҳарбий исён оқибатида де Голль парламентнинг қўллаб-қувватлаши билан ҳокимият тепасига келади ва унинг ҳукумати фавқ-

улодда ваколатга эга бўлади. 1958 йилнинг сентябрида эса референдум асосида янги Конституция қабул қилинади ва Франция тарихида Бешинчи Республика даври бошланади. Унга кўра, парламент баъзи ваколатларидан маҳрум бўлади.

Бу Конституция бугунги кунгача амал қилиб келаётгани учун унинг моҳиятини батафсилроқ шархламоқ зарур.

Парламент икки палатадан (қуйи палата — Миллий мажлис ва юқори палата — Сенат) иборат бўлиб, қуйи палата умуммиллий вакиллик идорасидир. У умумий, тенг, тўғридан-тўғри ва яширин овоз бериш йўли билан сайланади. Сенат аъзолари эса департаментлар (яъни вилоятлар) бўйича махсус сайловчилар жамоаси томонидан, яъни билвосита сайланади. Конституцияга биноан, қонун ҳар иккала палата ҳам қўллаб-қувватлаганидан кейингина қабул қилинган ҳисобланади. Бюджетни узил-кесил тасдиқлаш, ҳукуматга ишонч билдириш эса Миллий Мажлис ваколатига киради. Демак, умуммиллий кадриятларни ифодаловчи қуйи палата парламент фаолиятида устувор ўрин тутати.

Парламент аъзолигига сайловларни ташкил этиш ва ўтказиш жараёнида иштирок этувчи ёки бу жараён учун масъул мансабдорлар номзодини кўрсатиш ман этилади. Бир вақтнинг ўзида ҳам ҳукумат, ҳам парламент аъзоси бўлиш ҳам мумкин эмас.

Бу қондани де Голль жорий этган, у сиёсий партиялардан имкон қадар мустақил ҳукумат тузиш, унинг Президент олдидаги масъуллигини кучайтиришни кўзлаб ана шу тартибни қўллаган.

Қуйи палатага нисбатан посанги вазифасини ўтовчи Сенат тўққиз йил муддатга сайланади ва таркибининг учдан бир қисми ҳар уч йилда бир марта янгиланиб туради.

Парламент бир йилда икки марта 80-90 кунлик сессияга йиғилади. Кузги сессия иккинчи октябрда, баҳорги сессия иккинчи апрелда бошланади. Зарур ҳол-

ларда қисқа муддатли фавқулодда сессиялар ҳам чақирилиши мумкин.

Ҳар бир палатанинг кун тартибини Раислар конференцияси деб аталувчи ишчи орган белгилайди. Унинг таркибига палата раиси, унинг ўринбосарлари, доимий комиссиялар (ҳар бир палатада олтитадан) ва партиявий гуруҳлар раислари киради. Конференцияни палата раиси бошқаради. Конституцияга биноан, Миллий мажлис баъзи ҳолларда Республика ҳукумати фаолиятини салбий баҳолаши, унга ишончсизлик билдириши мумкин. Бунинг учун ҳукумат фаолияти билан келиша олмаётган, унга ишончсизлик билдиришга интилаётган депутатлар махсус танбех бериш резолюциясини киритиши ва уни барча депутатларнинг камида ўндан бир қисми қўллаб-қувватлаши лозим. Ушбу резолюция муҳокамаси камида 48 соатдан кейин бошланиши мумкин. Миллий мажлис депутатлари кўпчилик бўлиб овоз бергандагина у маъқулланган ҳисобланади. Агар резолюция рад этилса, кейинги сессияда қайта кўрилиши мумкин. Баъзан Президент резолюцияни қабул қилиши, лекин ғайриоддий чора кўриши, яъни Миллий Мажлисининг ўзини тарқатиб юбориши ҳам мумкин (1962 йилда худди шундай ҳол юз берган).

Лекин, Конституцияга кўра, Франция парламенти ижро ҳокимияти билан қалин ҳамкорликда ишлаши кўзда тутилган. 80-йилларнинг охиридан эътиборан Франция парламенти илгариги Республика давридаги айрим ҳуқуқларини яна қайтариб олди. Улардан бири — Республика Президентининг парламентда кўпчиликни ташкил этган партия етакчисини сўзсиз ҳукумат раҳбари этиб тайинлаш қондасидир.

Франция парламенти ваколат вазифаларини тўла-тўқис бажариш учун зарур вазиятларда ташқи сиёсий кучлар эътиборини ҳам жалб этишга қодир бўлган воситаларга ҳам эга. Парламент «миллатнинг турли сиёсий оқимлари манфаатларини ифодалаш органи» си-

фатида демократиянинг муҳим институти бўлиб келмоқда.

Фарбий Овруро парламентчилиги

Фарбий Овруродаги конституцион монархия ва республикаларда ҳам давлатлар демократик қадриятлар асосида фаолият кўрсатиб, халқ — ҳокимиятнинг бирдан бир манбаи ва соҳиби сифатида эътироф этилади. Бу мамлакатлардаги идора этишнинг парламент шаклига монархия кўринишидаги давлатлар ҳам, республика кўринишидаги давлатлар ҳам киради. Хусусан, Овруро Иттифоқига 1995 йилда аъзо бўлган мамлакатларнинг саккизтаси республика, еттитаси эса монархиядир. Лекин монархияларда “қирол подшолик қилади, лекин бошқармайди”, деган нақлга амал қилинади. Бу қоида Франциядан бошқа республикаларга ҳам муайян даражада тааллуқли, яъни улардаги давлат бошлиқлари раҳбарлик қилиш ва бошқаришда кам иштирок этади. Кўпинча уларнинг ваколатларини ҳам ўша давлатларнинг ҳукуматлари амалга оширади. Лекин Президент ва монархия бошлиқларининг давлатнинг олий вакили, миллий бирлик ҳамда ҳокимиятдаги ворисийлик тимсоли сифатидаги ўрни ва аҳамияти жуда қадрланади.

Демократик давлатлар парламенти муттасил ҳаракатда бўлиб, ёзги таътил ва байрам кунларини истисно қилганда, доимий фаолият кўрсатишга асосланган. Уларнинг аксарияти икки палатали. Дания, Швеция, Португалия давлатлари парламенти бир палаталикдир. Қуйи палаталар, одатда, умумхалқ ва умуммиллий вакиллик идоралари ҳисобланади. Юқори палаталар федератив давлатларда федерация субъектларининг вакиллари сифатида фаолият кўрсатади. Бошқаларида эса ўтмишдаги табақавий бўлишнинг натижаси сифатида сақланган.

Буюк Британиядаги лордлар палатаси бунга мисол бўла олади. Унда дунёвий ва руҳоний пэрлар авлоддан-авлод-

га мерос бўлиб ўтувчи зодагоний ёрлиқлари асосида фаолият юритади.

Пропорционал сайлов тизимида асосланган мамлакатларда сайловчилар номзодларга эмас, балки партиявий рўйхатларга овоз беради. Шу боис уларда кўппартиявийлик тизими амал қилади. Лекин бундай шароитда, хусусан, Италия, Нидерландия, Бельгия каби давлатларда тез-тез ҳукумат танлиги юз бериб туради.

Германияда эса ҳам мажоритар, ҳам пропорционал сайлов тизими амал қилади.

Овруродаги парламентларнинг қуйи палатасига 25 ёшга тўлган киши сайланиш ҳуқуқига эга. Юқори палаталарга сайланиш учун эса яна ҳам каттароқ бўлиш талаб этилади.

Аксарият мамлакатларда давлат хизмати соҳасидаги мансабдорлар, полиция ходимлари, ҳарбийлар, черков хизматчилари, суд ва прокуратура тизимида ишловчилар депутатликка сайлана олмайди. Одатда, депутат ваколати амал қилиб турган даврда у бошқа иш билан шуғулланиши мумкин эмас. Фақат ижодий иш билан шуғулланиш ёки дарс беришга рухсат этилади. Лекин айрим давлатларда депутатликни вазирлик лавозими билан қўшиб олиб бориш тажрибаси ҳам мавжуд.

Парламентчиликка асосланган давлатларда сайловчилар депутатга наказ, яъни аниқ топшириқ бермайди. Зеро, у миллат вакили ҳисобланади. Депутат ўзининг сайловчилари билан доимий алоқада бўлади. Чунки унинг кейинги сиёсий тақдир сайловчилари қўлидадир.

Бир сиёсий партия аъзолари фракцияга бирлашиб фаолият кўрсатади. Фракцияларнинг мақоми алоҳида қонунлар билан белгиланади. Баъзи мамлакатлар парламентларида муҳолифатдаги партиялар вакиллари палата ёки унинг қўмита ва комиссияларига бошчилик қилиши мумкин.

Парламентчиликка асосланган идора тизимида партияларнинг ўрни беқиёс-

дир. Парламент фаолиятининг самарадорлиги худди шу омил — кўппартиявийлик билан белгиланади.

Сирасини айтганда, парламентлар фаолияти асосини партиявий манфаатлар ва турли ижтимоий гуруҳларнинг хоҳиш-иродаси ташкил этади. Агар бирор бир партия ғалаба қозониб, ҳукумат тузиш ҳуқуқини қўлга киритса, давлат сиёсати ўша партиянинг дастурига асосланади.

Фарб парламентаризмининг муҳим хусусияти — бирон бир партиянинг мутлақ устунлик қилиши ва жамиятга ўз иродасини ўтказишга йўл қўймайдиган механизмларнинг мавжудлигидадир. Бу эса озчиликнинг фикри билан доим ҳисоблашиш имкониятини яратади.

Фарб мамлакатларининг молиявий ва бюджетга доир қонун лойиҳалари умуммиллий вакиллик йиғини — қуйи палатада кўриб чиқилади ва тасдиқланади. Маълумки, бюджет тушумлари асосан аҳолидан солиқ сифатида олинган маблағлардан иборат. Шунинг учун бу масалалар федерация субъектлари вакиллари — юқори палата мажлисида эмас, балки халқ вакиллари йиғини — қуйи палата мажлисида муҳокама этилади.

Парламентларнинг ташқи сиёсат ва мудофаа ишлари борасидаги ваколатлари ҳам катта. Улар уруш ва тинчлик масалаларида ҳал қилувчи овозга эга. Шунингдек, муҳим халқаро битим ва шартномалар ҳам парламентда ратификация қилинади. Фавқулодда ҳолатлар, ҳарбий ҳолат эълон қилиш каби масалалар ҳам парламентлар зиммасида.

АҚШ либерал парламенти тажрибаси

Президентлик республикасидаги ва либерал жамият кўринишдаги давлатлар парламент фаолиятининг ўзига хос жиҳатларини тушуниб етишда АҚШ парламент тизими яққол мисол бўла олади. АҚШ Конституцияси олий давлат идоралари — Конгресс, Президент, олий суд-

ларни сайлаш, шакллантириш ва уларнинг фаолият кўрсатиш тартибларини мувофиқлаштириб туради. АҚШ давлат тизимининг асл моҳияти — ҳокимият уч тармоғининг ўзаро мувозанатини таъминлаш ва бирининг бошқасига нисбатан кучайиб кетишига йўл қўймасликдир. Конституцияга биноан, Конгресс ўзи қабул этган қонунлар воситасида Республика Президенти ва олий суд фаолиятини назорат этиб туради. Озгина ғайриқонуний хатти-ҳаракатлар рўй берган тақдирда Конгресс импичмент, яъни ишончсизлик билдириш механизмини қўллайди. Президент эса вето ҳуқуқи, олий суднинг бўшаб қолган ўринларига янги аъзо тайинлаш ҳуқуқи воситасида Конгрессга таъсир ўтказиб туради. Олий суд эса Конгресс ва Президент қабул қилган ҳужжатларнинг Конституцияга мувофиқлигини назорат қилиб боради.

АҚШ Конституциясида «қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг барча ваколати Сенат ва Вакиллар палатасидан иборат Конгрессга тегишлидир» деб ёзилган. Бу ўринда «барча ваколати» деган иборанинг қўллангани бежиз эмас. Чунки АҚШда яна 50 та штат Мажлиси ўз ваколатлари доирасида қонунчилик фаолияти билан шугулланади.

Конгресс умумий, тенг, тўғридан-тўғри, яширин овоз бериш йўли билан сайланади. Вакиллар палатаси 435 депутатдан иборат бўлиб, улар бир мандатли сайлов округларидан икки йил муддатга сайланади. Камида етти йил АҚШ фуқароси бўлган, 25 ёшга тўлган, сайлов округи жойлашган штатда яшаётган одамлар депутатликка номзод бўлиш ҳуқуқига эга. Сенат эса 100 нафар сенатордан ташкил топган. Ҳар бир штат олти йил муддатга иккитадан сенатор сайлайди. Уларнинг учдан бир қисми ҳар уч йилда янгиланиб боради. АҚШда камида тўққиз йил яшаган, 30 ёшга тўлган, ўзи сайланаётган штатда истиқомат қилаётган фуқаро сенаторликка номзод бўлиши мумкин.

Конгресс аъзолари кўп имтиёзларга

эга. Улар ўз фаолияти учун сайловчилар олдида масъул эмас, уларни муддатидан илгари чақириб олиш ҳам кўзда тутилмаган. Лекин Конгресс аъзоларига дахлсизлик ҳуқуқи берилмаган — агар депутат жиноят қилса, умумий асосларда қамоққа олиниши мумкин. Конгресс аъзолиги доимий лавозим ҳисобланиб, конгрессменлар вазирлик ва федерал идораларда, суд тизимида ишлай олмайди.

Вакиллар палатасининг раиси нуфуз жиҳатидан давлат миқёсидаги учинчи мансаб саналади. Бу лавозимни ушбу палатада кўпчиликни ташкил этган партия етакчиси эгаллайди. Президент муддатидан илгари мансабдан кетган ҳолда у, вице-президентдан кейин, мазкур лавозимни эгаллаш ҳуқуқига эга. Сенатга эса, лавозимига биноан, вице-президент раислик қилади. У йўқ пайтларда бу вазифани кўпчиликни ташкил этган партия фракцияси бошлиғи бажариб туради.

Конгресс палаталари, АҚШ Конституциясига кўра, тенг. Шу билан бирга, уларнинг ваколатларида муайян фарқлар ҳам мавжуд. Чунончи, молия соҳасига оид қонунларни фақат Вакиллар палатаси муҳокама этади. Шунингдек, Президент ва бошқа олий мансабдорларга нисбатан импичмент жараёнини бошлаш ҳам мазкур палата ваколатига киради. Яна у, сайлов пайтида номзодлардан бирортаси ҳам мутлақ кўп овоз ололмаган тақдирда, улардан бирини Республика Президентини этиб сайлаш ҳуқуқига ҳам эгадир.

Сенат халқаро битимларни ратификация қилиш, Президент тайинлаган олий мансабдорларни тасдиқлаш, импичмент жараёнида мансабдор шахснинг айбдорлиги масаласини ҳал этиш, сайловда мутлақ кўп овоз ололмаган номзодлардан бирини вице-президентликка сайлаш каби ваколатларга эга. Сенат штатлар манфаатларини ифода этади ва давлат ҳокимиятининг ворислигини (Президентлар алмашиш, Вакиллар палатасининг янги таркибини сайлаш даврида) таъминлайди. Шунинг учун ҳам Сенатнинг таркиби бирданига эмас, балки ҳар икки

йилда учдан бирига янгиланиб туради.

АҚШ Конституциясига биноан, фақат Конгресс қонун чиқариш ҳуқуқига эга. Қонун лойиҳаларини бир вақтнинг ўзида иккала палата ҳам муҳокама этади. Президент қандай қонунлар қабул қилиш лозимлигини таъкидлаб мурожаат этганидан сўнг Конгресс қонунлар муҳокамасига киришади.

Одатда қонунлар мутлақ кўпчилик овоз билан қабул қилинади. Конституцияга тузатиш киритиш учун ҳам кўпчилик овоз зарур. Бунинг учун улар, аввало, ҳар бир палатада Конгресс аъзолари умумий овозининг учдан икки улуши билан маъқулланиши лозим. Қонуннинг бир хил матни ҳар иккала палата тасдиғидан ўтгач, имзолаш учун Президентга тақдим этилади. АҚШ Конгресси бир йилда тўққиз-ўн минг атрофида қонун, резолюция ва бошқа ҳужжатлар қабул қилинади.

Демократик қадриятлар ва миллий ўзлик парламенти

Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган биринчи Конституциясида давлат ҳокимиятининг уч тармоққа бўлиниши, уларнинг ўзаро муносабатлари ва фаолиятининг демократик тамойиллари илк бор асослаб берилди. Президентимиз Ислоҳ Каримов раҳбарлигида иш юритган Конституциявий комиссия Асосий Қонунимизни тайёрлаш жараёнида жаҳондаги илғор ва етакчи давлатлар тажрибасидан, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш борасида фаолият юритаётган халқаро ташкилотларнинг амалдаги ҳужжатларидан, шунингдек, халқимизнинг давлатчилик соҳасидаги миллий меросидан унумли фойдаланди. Бундай кенг кўламли изланиш ва саъй-ҳаракатлар маҳсули ўлароқ мамлакатимизнинг демократик ғоялар руҳидаги янги Конституцияси шаклланди ва у мустақил давлатимизнинг сиёсий қиёфасини намояндалар, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуришнинг ўзига хос ме-

ханизмларини ифодалаб берди.

Давлатчилигимиз тарихида илк бор ҳокимиятлар бўлиниши ҳуқуқий асосда ўз аксини топди. Конституциямизда бу хусусда шундай дейилади: «Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими, ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принципига асосланади» (11-модда).

Асосий Қонунимизда мамлакатимиз парламентининг демократик давлатларга хос мақоми белгилаб қўйилди. Шунга қадар бизда демократик талабларга тўлатўкис жавоб берадиган олий қонунчилик идораси мақоми ҳуқуқий жиҳатдан ўз аксини топмаган эди.

Бугунги парламентимиз — Олий Мажлис ҳудудий сайлов округларидан кўппартиявийлик асосида беш йил муддатга сайланадиган депутатлардан ташкил топади. 25 ёшга тўлган Ўзбекистон Республикаси фуқаролари депутат этиб сайланиш ҳуқуқига эга.

Конституциямизга биноан, Олий Мажлиснинг қонун чиқарувчиликка оид мутлақ ваколатлари мустақил ва демократик тарзда амалга оширалажаги қафолатланган.

Олий Мажлис қуйидаги ваколатларга эга: қонунлар қабул қилиш; уларга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш; Ўзбекистон Республикаси ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини белгилаш; давлатнинг стратегик дастурларини қабул қилиш; қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятлари тизими ва ваколатларини белгилаш; мамлакат таркибига янги давлат тузилмаларини киритиш ва уларни чиқариш ҳақидаги қарорларни қабул қилиш; бож, валюта ва кредит, маъмурий-ҳудудий тузилиш масалаларини қонун йўли билан тартибга солиш; Ўзбекистон Республикаси чегараларини ўзгартириш; Вазирлар Маҳкамаси тақдимига биноан, республика бюджетини қабул қилиш ва унинг ижросини назорат этиш; солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни жорий қилиш; Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди,

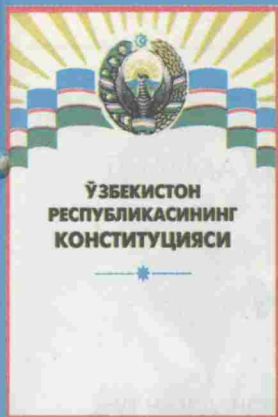
Олий суди, Олий ҳўжалик судини сайлаш; Ўзбекистон Республикаси Президентининг Бош вазир, унинг биринчи ўринбосари ва ўринбосарларини, Вазирлар Маҳкамаси аъзоларини, Бош прокурор ва унинг ўринбосарларини тайинлаш ва лавозимларидан озод этиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш; Президент тақдимига биноан, Марказий банк бошқаруви раисини тайинлаш ва лавозимидан озод этиш; Президентнинг вазирликлар, давлат қўмиталари ва бошқа давлат, бошқарув идораларини тузиш ва тугатиш, умумий ёки қисман сафарбарлик эълон қилиш, фавқулудда ҳолат жорий этиш, унинг муддатини узайтириш ва тўхтатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш, халқаро шартнома ва битимларни тасдиқлаш (ратификация) ва бекор (денонсация) қилиш; давлат мукофотлари ва унвонларини таъсис этиш; туман, шаҳар ва вилоятларни ташкил этиш ҳамда тугатиш, номини ўзгартириш ва уларнинг чегараларини ўзгартириш. У Конституцияда назарда тутилган бошқа ваколатларни ҳам амалга оширади.

Ўзбекистонда кўппартиявийлик асосидаги демократик сайловлар натижасида 1994 йил декабрда шаклланиб, иш бошлаган Олий Мажлис мамлакатда фуқаролик жамияти қуриш, ҳуқуқий давлатни барпо этиш ва эркин бозор муносабатларини шакллантириш асосида жамият ҳаётини тубдан ислох этиш борасида улкан ишларни амалга оширди.

Юртбошимиз тараққиёт талаблари асосида шаклланган парламентимизнинг жамиятимиз ҳаётидаги ўрни ва аҳамиятини таъкидлаб бундай деган эди: «Вакиллик ҳокимиятини вужудга келтиришнинг жаҳондаги энг демократик тизимларидан бири ташкил этилди. Ўзбекистон парламенти — Олий Мажлис илк марта кўппартиявийлик асосида сайланди».

1994 йилдаги парламент сайловларидан иккита сиёсий партия ва вакиллик идоралари ўз номзодларини кўрсатиш ҳуқуқига эга бўлган бўлса, 1999 йилги

1992 йил 8 декабрь

сайловларда бешта сиёсий партия, вакиллик идоралари ва сайловчиларнинг ташаббус гуруҳлари ана шундай ҳуқуқ асосида бу муҳим сиёсий жараёнда фаол иштирок этди.

Мамлакатимиз парламенти фаолиятида қонунларни тайёрлаш ва қабул қилиш борасида янги-янги тажрибалар шакллангани гоётада муҳимдир. Хусусан, қабул қилиниши лозим бўлган қонунлар ва бошқа ҳужжатлар лойиҳалари олдиндан умумхалқ муҳокамасига тақдим этилиши, парламент кўмиталарида обдон ўрганилиши, муҳокамалар жараёнида жамиятдаги турли ижтимоий табақаларга мансуб гуруҳларнинг манфаат ва эҳтиёжлари эътиборга олинибгина қолмай, улар қонун ҳужжатларида акс ҳам эттирилиши шулар жумласидандир. Муҳими — қонунларнинг халқчиллиги, уларнинг барчасида адолат тамойили ўз ифодасини топаётганидир.

Парламентимиз ўтган беш йил мобайнида ўн та кодекс, 130 та қонун қабул қилди; 460 та турли ҳуқуқий ҳужжат ва қонунларнинг қўлланиш амалиёти пухта ўрганилиб, уларга 200 дан зиёд ўзгартиш ва қўшимчалар киритилди.

Олий Мажлиснинг кенг қўламли фаолияти, қонун лойиҳаларини муҳокама

этишда халқнинг бевосита иштироки, депутатларнинг ўз сайлов ҳудудларидаги учрашувлари; сайловчиларнинг талаб ва манфаатларини ўрганиш ҳамда уларни қонун лойиҳаларида акс эттириш тажрибаси, қонунларнинг амал қилишини муҳокама ва назорат этиш пайтидаги мулоқотлар, фуқаролар ўртасида ўтказилган ёзма сўровномалар, халқнинг сайловлар давридаги иштироки натижасида фуқароларимизнинг сиёсий онги, ҳуқуқий маданияти ўсиб бормоқда.

Парламентимизнинг демократик тамойиллар асосида янада ривожланишини таъминлаш, унинг фаолиятида халқимизга хос қадриятларни сақлаб қолган ҳолда, илғор мамлакатларнинг бу борадаги тажрибаларини қонунчилик жараёнига янада кўпроқ жалб этиб, фаолият самарадорлигини ошириш янги таркибдаги Олий Мажлис депутатларининг шарафли бурчидир. Зеро, Президентимиз айтган мана бу фикрлар бежиз эмас: «Умуминсоний тамойиллар ва меъёрларни, бутун дунёда чуқур илдиз отган демократик қадриятларни ўрганмай ва улардан фойдаланмай туриб, демократик институтларни шакллантириш, фуқаролик жамиятининг асосларини яратиш мумкин эмас».

Хуршид ДЎСТМУҲАММАД

УМР ЖАВҲАРИ

Орзу кўпроқ ёшларга ярашади, деган тушунчага кўникиб кетганмиз. “Ким бўлмоқчи-сан?” деган саволни асосан ёшларга берамиз. Танлаган касб-корини айтса, бас, гўё олам гулистон, бошқа муаммо йўқ. Яъниким, бирорта касбнинг бошини тутса, оила қурса, қора қозони қайнаб турса, вассалом, ҳаёт кетаверади!

Тан олайлик, жуда кўпчилигимиз шу ниятлар билан кифояланамиз. Бундай фалсафанинг замирида нима ётибди?

Ҳаётнинг азалий ва анъанавий оқимига тушиб олиш катта саодат саналган, чунки бундай оқимга тушиб олиш тинч ва хотиржам яшашни таъмин этган!

Бир савол ҳақида ўйлаб кўрайлик: нима учун Америкада ё бошқа Ғарб давлатларида одамлар кўз кўрмаган-қулоқ эшитмаган фавқулудда қаҳрамонликларга журъат этадилар?

Бизнинг тасаввуримиздаги анъана туйғуси бўлмагани учун! Тинч ва хотиржам яшашни ўзларига эп билмаганлари учун!

Дейлик, “Гиннес китоби” дан бирорта ўзбек ўз мўъжизалари билан ўрин олиши мумкинми?

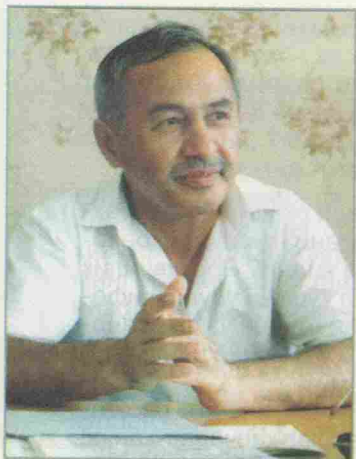
Йўқ, чунки ўзбек эҳтиёт бўлиб, мулоҳазага кўмилиб, адоқсиз андишлар кучоғида яшайди. Фавқулудда бир ишга қўл уришдан аввал минг бир мулоҳазага боради — ўзининг келажагидан тортиб, ота-онаси, бола-чақаси, маҳалла-кўй, қариндош-уруғигача обдон ўйлайди. Тараққиёт эса бундай огиркарвонликни кўтармайди, замоннинг шиддати бунақанги сусткашликларга тоқат қилолмайди. Бизнинг одамлар сабр-тоқати, иродабардоши билангина “Гиннес китоби”га кириши мумкин...

Ҳар қандай кашфиёт ва ихтиро ўзига қадар ҳукм сурган тушунчаларнинг инкори ҳисобланади. Қолаверса, янгилик — маълум маънода таваккалчилик фарзанди!

Бизнинг миллий феъл-атворимизда инкорга тоқатсизлик, таваккалчиликка беписандлик шаклланган. Кўйиб берса, бундай фазилатларни (фазилат дейишнинг ўзи кўпчилигимизнинг ғашимизни келтиради) одобсизликка, ахлоқсизликка чиқаришдан-да тоймаймиз.

«Ўзбекнинг орзуси» дея биз миллий менталитет хусусида фикр алмашяпмиз. Олий Мажлиснинг иккинчи чақириқ биринчи мажлисида Президентимиз менталитетнинг ўзгараётгани ҳақида алоҳида тўхталди. Одамларимиз тафаккурида юз бераётган ўзгаришлардан мамнуният билдирди ва яна хилма-хил фикрлашга одатланиш, танқидга, муҳолиф ғояларга тоқат қилиш зарурлигини уқдирди. Бу гаплар, юзаки қараганда, кимгадир тегишлидек, шахсий қусурдек туюлади. Йўқ, улар жамиятни, миллатни, бу-

тун халқнинг сифат даражасини юксалтиришга дахлдор муаммолар. Яъни, Ислом Каримовнинг айтганларида халқнинг, миллатнинг дарди, миллат менталитетидаги ўша суствашлик, даққиликка мойилликнинг йўқолишига истак ётибди. Шу маънода юртбошининг “Энг катта бойлигимиз — одамларнинг дунёқараши” деган сўзлари биз зиёлиларни тинимсиз ўйлашга, фаолиятга ундайди...

Орзу фалсафаси ҳамма жойда, ҳамма миллатда бир хил эмас.

Мавзуга “мен” тушунчаси нуқтаи назаридан ёндашайлик. Чунки орзу аввалбош “мен”да туғилади, ҳар қандай орзу-ҳаваснинг бош “штаби” — инсон “мен” и. Шарқ ва Ғарб кишиси “мен”ининг шаклланиши орасида эса осмон билан ерча фарқ бор. Ғарбда “мен” мутлақ устун, у ҳеч нарсага

бўйсунмайди. Энг муҳими, ана шу бўйсунмаслик **қораланмайди, айбсиз тилмайди!**

Калифорния штатининг Сан-Диего шаҳрида 78 ёшли кампир билан танишдик. Анчагина мункиллаб қолган, ёлғиз яшар экан. Беш ўғил-қизи турли жойларга ўз оиласи билан тарқаб кетган. “Ўғил ё қизингизнинг оиласида бирга яшамасизми?” деб сўрадик. “Йўқ, — деди кампир, — уларнинг ҳар бири ўзича бир дунё, мен — ўзимча”.

Сан-Диегода юрибману анча илгари Тошкент вилоятининг Зангиота қишлоғида колхоз қурилиши воқеаларининг шоҳиди бўлган отахонни излаб борганим кўз ўнгимдан ўтди. Эшикни тақиллатдим, 65 ёшлар чамасидаги отахон пешвоз чиқди. У киши ёшига номуносиб ҷаққонлик билан менга илтифот кўрсатиб, уйига чорлади. Отахон йўл бошлаб боряпти-ю, хатти-ҳаракатларида болакайларга ўхшаб кетадиган дастёрлик аломати сезилиб турарди. “Меҳмон, кираверинг, ота уйдалар, ётган эдилар”, деди. Шундагина мен излаб келган отахон ичкарида хаста ётганини, бошлаб келаётган отахон эса у кишининг ўғли эканини фаҳмладим.

Кирдим, каравотда уч-тўрт болишни қаватлаб, суяниб ўтирган, оппоқ соқоли кўксига тушган, кўзларининг нури хийла хира тортган мўътабар мўйсафидни кўрдим. Саломлашдик. Бу орада “кичик” отахон елиб-югуриб обдаста ва жом келтириб қўлига сув куйди, сочиқ тутди, сўнгра дастурхонга нон, қанд-курс кўйди.

— Чой келтирдингми? — дея сўради чол.

— Келтирдим, келтирдим, — деб жавоб қилди ўғил.

— Расулбойнинг ошига чиқдингларми?..

“Кичик” отахоннинг нафаси ичига тушди, ҳатто бошини бўйни орасига тортди. Чол кўзи яхши илғамаса-да, буни сезди.

— Одамгарчиликдан чиқиб кетасанлар. Айтган жойга бирров бориб келсаларинг бўлмайдими?!

“Кичик” отахон менга узрнамо бош ирғади, хижолат чекканидан чой узатаётган қўли сезилар-сезилмас титраётган эди...

Камдан-кам одамга насиб этадиган нақадар гўзал ва ноёб ҳолат! Ахир, олтмиш-етмиш ёшингизда ҳам қиблагоҳингиз ёнингизда бўлса, унинг дусини олиб, аччиқ-курум гапларига тоқат қилиб яшасангиз! Бунинг савобига не етсин!

Адиб Аҳмад Югнакийдан мерос ҳикматга қаранг:

*Атодин хато келса, кўрма хато,
Савоб бил, ҳаттоки қилса хато.
Атонинг хатосини билгил савоб,
Сени юз балодан қутқаргай худо.*

Бироқ...

“Кичик” отахоннинг ҳам умри ўтиб кетди-ку! У киши отасининг танбеҳларини сўзсиз адо этиб, ота ризолигини олиб яшагани нақадар ўзбекиона ва эзгу бўлмасин, унинг ўзи ўз “мен”и учун нима қилди? Яратувчилик ёки тараққиётга ҳисса қўша олдими? Ёхуд эзгуликка қўшган улуши кифоями?.. Отасининг атрофида гирдикапалак бўладиган отахон ўз фарзандлари кўз ўнгида нечоғли нуфузга ё таъсир кучига эга бўлади? Унинг ўғил-қизлари ҳам шу анъанага садоқат билан яшамайдими?..

Ота ва она ризоси учун оиладан узоқлашмайдиган, кашфиёт, саёҳат, жасорат кенгликларида жавлон урмаган, урмаётган ёшлар қанчадан-қанча!

Ницше “Тараққиётга хизмат қилмайдиган ҳар қандай эзгулик зарардир”, деб ёзган. Буюк олмон файласуфининг шафқатсизлигини қарангки, унинг учун тараққиётдан муқаддасроқ нарса йўқ. Тараққиёт тантанаси учун одамларнинг ҳам баҳридан ўтиш мумкин. Буюк рус адиби Достоевскийнинг ҳақиқати бўлакча: адиб гўдак кўзидаги ёш эвазига қўлга киритиладиган ҳар қандай тараққиётдан воз кечишга даъват этади.

Ницшенинг назарида буюк адиб — тараққиёт душмани. Достоевскийнинг назарида эса — Ницше шафқатсиз, ҳатто ёвуз!

Японларнинг аллақайси қабиласига хос кексайган чол-кампири кимсасиз овлоққа ташлаб, баҳридан ўтиш удуми замирида ҳам ницшеизм ётибди. Ўзбек эса бу йўл билан тараққиёт кўчасига киришни ўзига эп билмайди.

Гап қайси қарашнинг афзаллиги ҳақида эмас, балки ҳозирги Ўзбекистоннинг, бугунги ўзбекнинг умумдунё сахнасида эгаллаган мавқеи ва танлаган тараққиёт йўли хусусида бормоқда. Муस्ताқиллик шарофати билан барча катта-кичик қадриятлар, тушунчалар қайта идрок этилмоқда, қолаверса, учинчи минг йиллик арафасидаги тарихий шарт-шароит олдимизга жуда кескин ва боқий саволни кўндаланг қўймоқда: ким эдик, ким бўлдик, ким бўламыз?

Бундай саволга жавоб бериш жуда мароқли ва жуда уқубатли ўйларга даъват этади бизни. Чунки олқишу мадҳиядан эмас, танқиду таҳлилдан иборат сарҳисобгина тўғри хулосалар яшаш, келажак учун оқилона йўллари белгилаб олиш имконини беради. Шундай экан, давримизнинг энг оқил ва донишманд инсонлари жиддий масалаларга ойдинлик киритишлари, уни халқ муҳокамасига қўйишлари, танланган тўғри йўлни умуммиллий орзуга айлантира билмоқлари керак бўлади. Юксак умуммиллий орзу халқимизнинг қон-қонига сингиб кетган майда ва бачкана орзу-ҳаваслардан фориг бўлишни тақозо этади. Орзу-ҳавасларимиздан тортиб барча саъй-ҳаракатларимизгача **шахс** тарбиясига қаратилмоғи, камол топаётган шахс **ўзбек миллий шахсини** феномен сифатида дунёга танитиши истиқболимизда турган маёқ вазифасини ўтамоғи лозим. Муस्ताқиллик бунга тўла йўл очмоқда. Энди ўзбек нафақат меҳмондўстлиги, саховати, камтар-камсуқумлиги билан, балки яратувчанлиги, топқирлиги, тадбиркорлиги, ижодий салоҳияти, маъмур ва фаровон ҳаёт кечири билиши билан ўзлигини намоён этишга чоғланмоққа тўла ҳақли. Шахсан ўзим бутун дунё

билан эмин-эркин муомалага кириша оладиган, миллий қадриятларини, ўзлигини сақлаган ҳолда энг мақбул умуминсоний анъаналарни очик юз билан қабул қиладиган, ижтимоий-сиёсий, маданий, илмий-маърифий, савдо-иқтисод ва ҳоказо соҳаларда тенгма-тенг ҳамкорлик ўрнатажак Ўзбекистонни, Ўзбек менталитетини орзу қиламан.

Кейинги вақтда “глобализация” атамаси кўп қўлланмоқда. Умуман олганда, дунё миқёсида эркин муносабатлар, эркин ҳамкорликлар ва фикр алмашишларни англлатувчи бу истилоҳ юзасидан турлича қарашлар баён қилинмоқда. Фикрларнинг қандайлигидан қатъи назар, чоғимда, учинчи минг йиллик бошларида дунё халқлари икки йўл орасида — урушлар ва низолар туфайли парчаланиш, маҳдудлашиш билан глобализация жараёнлари орасида яшайди. Ким қайси йўлни маъқул кўради, ким ўз “насибаси”ни қайси йўлда топади — буни келажак кўрсатади, аммо-лекин барча соҳаларда эркинлашув йўлини танлаган жамият глобализациядан кўпроқ манфаат кўради.

Глобализация ҳар қандай катта-кичик ҳодисани умуммиллий, умуминсоний, қолаверса, умумқоинот миқёслари негизида баҳолашга, шу миқёслар асосида хулосалар ясашга одатлантиради. Оддий ва жўн банданинг орзу-ҳавасидан кўра ана шундай мақомларга кўтарилган комил шахсинг орзу-ҳаваси миллатнинг аъмолини, қиёфасини, салоҳиятини белгилайди. Миллий орзунинг улуғворлигини таъминлайди.

Ўзбек ана шундай улуғ мақомларга муносиб миллатга айлангай!

Мурод АБДУЛЛАЕВ

ОРЗУЛАР ОРЗУСИ

Ўзбек — орзуманд халқ. Эзгу интилишларининг асоси бир ниятга — «топганим тўйга буюрсин» деган иборага жо бўлган. Ер юзида инсон зоти борки, фарзанд кўришни ҳавас қилади. Ўзбек эса бу билан кифояланмайди, уни янада бойитади: «Фарзанд кўрсам, тўй қилсам». Фарзандлари вояга ета бошлагач, ниятларига ният қўшилади: «Уй кўрсам, ўғил уйлаб, тўй қилсам».

Шулар ҳақда ўйлар эканман, бир савол хаёлимда мудом чарх ургани урган: «Хўш, нега ўзбек тўй қилишни бу қадар яхши кўради?» Ўзимча жавоб топгандек бўламан: аслида бунинг замирида эзгуликка интилиш бор — ўзбек тўй қилиб шу элга мансублигини, унинг фарзанди эканини, яхши кунда ҳам, ёмон кунда ҳам унга тиргак бўлажagini намойиш этгиси келади. У ўз саодатини шахсий фароғатида эмас, балки фарзандлари, уруғ-аймоғи, маҳалласи, ёр-биродарлари, меҳнат қилаётган жамоаси, хуллас, бутун эл-юртнинг бахтли ва фаровон кунларида деб билади.

Шундай дейман-у, кўнглимда яна бошқа саволлар бош кўтариб руҳимни безовта қила бошлайди: лекин бунинг бошқа жиҳати ҳам бор-да!

Орзу баҳонасида йиққан-терган молини кўз-кўз этадиганлар йўқ дейсизми? Ахир, эзгулик дабдабага, исрофгарчиликка муҳтож эмас-ку! Тўй воситасида сохта обрў-эътибор топишга интилиш риёкорлик эмасми? Оёғининг остидан нарини кўролмайдиган, эгри йўл билан пул топишни ор билмайдиган кимсалар тўйни мусобақага айлантириб юбормаяптими? Оқибатда, худди банги гиёҳга интилгани каби, айримлар дабдабали тўй қилишни ҳаётнинг маъносига айлантириб қўймоқда. Бой бўладими, ўртаҳол бўладими, фарқи йўқ: элдан орқада қолма, тўй қил! Бу — ярамас фалсафа. Бу — миллатнинг силласини қуритадиган бидъат.

Айрим маҳалла катталари маҳалладошларининг тўйдаги «сахийлиги»га қараб муомала қилишига нима дейсиз? Бу — баракалла, кам бўлма, “улоқ”ни қўлдан берма, деганими? Лекин бунинг натижасида тўйдаи гўзал удумимиз бўйинтуруққа айланиб бораётгани кишини ташвишга солади.

Бу борадаги меъёрдан чиқиш ҳоллари матбуотда мунтазам танқид қилинади, бу ҳақда ҳатто Президент фармони, ҳукумат қарорлари чиқди, маҳаллалар ва меҳнат жамоаларида тарғибот-ташвиқот ишлари ҳам ўтказилди. Аммо «мусобақа» аввалига бир оз сусайди-ю, кўп ўтмай яна, илдизи кўпорилмаган ғумайга ўхшаб, ғовлайверди. Қарабсизки, бугун яна аҳвол бояги-бояги — бойхўжанинг таёғи: кимдир «пойга»да голиблик учун, кимдир кўшнимдан ортда қолмайин дея, кимдир аёлининг «хотин бўлиб бир марта орзу-ҳавас кўрмайманми» деган “ҳаваси”ни ўйлаб, бор имкониятини тўйга сарфлаётир. Хуллас, орзу кўп-у, ўй кам, ҳавас зўр-у, мақсад яроқсиз.

Ўзбекнинг яна бир катта орзуси — уй қуриш. Мустабид тузум даврида кишилар, ҳар қанча ҳавас қилмасин, кўнглидагидек уй қура олмас эди. Бунга ё қурби етмасди, ёки ҳадди сизмасди. Мустақилликдан сўнг бу борада кўп имкониятлар юзага келди. Шаҳар ва қишлоқларимизда кўркам ва маҳобатли иморатлар қад кўтара бошлади. Бир қаватли бошпана ўрнида уч қаватли уйлар, пахсали чорбоғ ўрнида нақшинкор панжарали ва ҳовузли боғчалар, оврупоча русумдаги қасрлар пайдо бўлди. Буларнинг барчаси — халқнинг бунёдкорлик салоҳиятидан далолат.

Фақат биргина «лекин»и бор. Йўқ, мен «Улар пулни қаердан топган?» деган масалани ўртага ташламоқчи эмасман. Бу мавзуда жуда кўп гапирилган, унга яна қайтишга ҳожат йўқ. Қолаверса, ҳалоллик — муслмончиликнинг биринчи шarti. Доно халқимиз бежиз «Ҳаромдан топилган пулга қурилган уй буюрмайди» демайди. Тушунган одам учун шунинг ўзи кифоя. Мен бу ўринда ўзига дабдабали сарой қуриб олган одам эл-юрт учун ҳам бирор нарса қурганми, демоқчиман. Майли, у киши мактаб қурмасин, йўл қурмасин, касалхона қурмасин, аммо бирор бир корхона қурганми? Афсуски, бу савол кўпинча жавобсиз қолади. Маълум бўладики, беш-олти кишилик оиласи учун ҳайҳотдек иморат солган, уни хорижнинг антиқа ва ноёб моллари билан тўлдириб

ташлаган бундай “тўра”ларнинг кўнглига кўл солиб кўрсангиз, кўпинча қалби бўм-бўш, яъни аслида ҳеч вақоси йўқ.

«Хўш, бундан ортиқ яна нимаси бўлиши керак?» дея ажабланувчиларга айтмоқчиман: “Бой одамнинг биринчи галда ишлаб чиқариш корхонаси бўлиши лозим. У харидорни алдаб, ҳамёнини қоқишга мўлжалланган шунчаки корхона эмас, балки бойликни бойликка айлантирадиган, яъни том маънодаги ишлаб чиқарувчи корхона бўлиши зарур. Унинг маҳсулоти фақат ички бозорларимизни тўлдириб қолмай, хорижда ҳам харидоргир бўлиши даркор. Шундагина ҳалиги одам ҳақиқий бой саналади, бир ўзигина эмас, етти пушти ҳам бадавлат яшайдиган бўлади. Шунда у етти қаватли қаср қуриб олса ҳам ярашади. Акс ҳолда минг ҳавас билан қурган уйини бир куни келиб тайёрига ўрганган ношуд вориси сотиб ейиши ҳеч гап эмас. Бошқача айтганда, у чиндан ҳам буюрмайди».

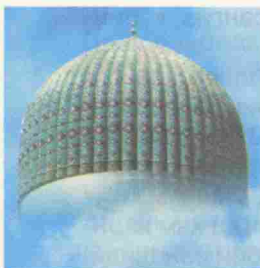
Қани энди, ўзбек сармоядорлари ҳам чет элдан нуқул сифатига кафолат бўлмаган молни келтиравермай, бинойидек цехми, фабриками қуриб, тайёр маҳсулотни чет элга сотиб даромад топишни ўрганса!.. Қани энди, юзлаб «отчопарлар»да эртадан-кечгача пул топиш илинжида умр ўтказаётган ёш-яланг ўзбек бойининг — ўз бойининг заводидида оқ халат кийиб меҳнат қилса! Улар тайёрлаган маҳсулотга чет эллик харидорлар навбат турса!.. Қани энди, ҳашаматли уй қуриш, дабдабали тўй қилишни дўндирган ўзбекнинг бундан кейинги орзуси ҳашаматли фабрика қуриш, янги маҳсулотининг халқаро тақдимотини ўтказиш бўлса!.. Мендек зиёлиларнинг орзуси эса — ўша кунларни тезроқ кўриш, шундай кунлар келганда «Қандингни ур, ўзбекнинг боласи!» деб дўппини осмонга отиш, юртдошимнинг 20 қаватли офисига бориб, қандай бойиганию корхонасида қанча одам ишлаётгани, чет элга қанча маҳсулот сотгани ҳақида суҳбат қуриш ва мақола ёзиш.

Бугун мамлакатимизда «Made in Uzbekistan» («Ўзбекистонда тайёрланган») деган тамға босилган маҳсулотлар салмоғи ортиб бормоқда. Чунончи, Ўзбекистон автомобиллари, тайёралари жаҳон бозоридан мустаҳкам ўрин олмоқда. Тез орада биз тайёрлаган тракторлар ва телевизорлар ҳам хорижий харидорларини топажагига шубҳа йўқ. Лекин бу ҳали кам. Биз эришганларимизга қаноат қилолмаймиз.

Бугун қанчадан-қанча ёшларимиз Америка ва Англия, Германия ва Япония сингари ривожланган мамлакатларда таълим олмоқда. Бу — келажакдаги тараққиётимиз янада юксак бўлади, деганидир. Бугун кўплаб юртдошларимиз фарзандларини хорижда ўқитишни орзу қилмоқда. Орзуга айб йўқ. Аммо бизнинг орзумиз — илғор мамлакатларникидан кам бўлмаган таълим тизимини шакллантириш, токи Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Мирзо Улуғбек каби алломалар шуҳрат қозongan юрtda таълим олиш шон-шарафга айлансин; университетларимиз, ташкил этилаётган академик лицей ва касб-хунар коллежларимиз хориждагидан ҳам билимдонроқ мутахассисларни тарбияласин.

Менинг орзум — ўзбегим фақат буюк орзулар билан яшасин ва ана шу орзуларининг рўёбга чиққанини кўрсин. Ватанни обод ва фаровон қилиш миллатдошларимнинг бош орзусига айлансин.

Васила КАРИМОВА

ФОЗИЛ БЎЛСА МИЛЛАТИМ, ЮРТИМ...

Ўзбекнинг орзуси... Долғали XX асрнинг паст-баландликларини босиб ўтган меҳнаткаш, заҳматкаш, сабру қаноатли ва саховатга бой, тинчликсевар ўзбекнинг кечаги орзуси нима эди, бугун улардан қай бирига ета олгану қай бири армонга айланган — мен озми-кўпми биламан. Чунки шу юрт, шу эл фарзандиман. Лекин бу тўғрида кўп фикрлар айтилган, яхши-яхши китоблар ҳам ёзилди. Айниқса, мустақиллик орзуларни ҳам, армонларни ҳам кўрқув ва истиҳолаларсиз баён этиш имконини берди.

Назаримда, ўзбекнинг буюк орзуларидан бири — фозиллик, фозил инсон бўлиш. Зеро, халқимиз минг йиллар давомида юксак маданият, ўлмас қадриятлар яратгани маълум. Табиийки, улар ўз-ўзидан шаклланиб қолмаган, балки фозилликка интилган халқ руҳиятининг маҳсули ўлароқ юзага чиққан. Демак, халқимиз азал-азалдан фозилликка интилиб яшаган.

Буюк аллома Абу Наср Форобий «Фозил одамлар шаҳри» асарида маданият ва қадриятларнинг яратувчиси — доно ва фозил кишилар эканини, инсоният тамаддунининг юксалиш даврлари айнан ана шундай кишиларнинг фаолияти билан белгиланишини таъкидлайди. Мен ушбу асарни қайта-қайта мутолаа қилар эканман, ҳайратга тушаман: фозилликнинг буюк намунаси Форобийнинг ўзида мужассам! Зеро, ул зот инсон бахт-саодат тимсолини X асрдаёқ фозил кишилардан иборат шаҳар маданиятида кўрган. Мана, XX аср поёнига етиб бораётган бугунги кунда ҳам ер юзидаги миллатларнинг тараққиёт даражаси неча фоиз аҳолиси шаҳарда яшаши билан белгиланмоқда, шаҳарларнинг ободлиги, шаҳарликларнинг фозиллиги тараққиёт шартли сифатида талқин қилинмоқда. Форобийнинг ёзишича, «маданий жамият» ва «маданий шаҳар» тушунчалари ўзаро уйғун. Қолаверса, маданият сўзининг ўзи ҳам арабча «мадина» — шаҳар сўзининг ўзгидан келиб чиққан.

Қадимги Миср ва Юнонистонда ҳам, ўрта асрларда ҳам, ҳозир ҳам шаҳар илму фан, адабиёт ва санъат, ҳунармандчилик ва саноат ҳамда сиёсий маҳорат маркази бўлган. Бу сифатларнинг барини жамлаб, шаҳар — фозиллик мактаби ва манбаи, дейишимиз мумкин. Шунинг учун ҳам халқимизда шаҳарларга алоҳида эҳтиром мавжуд. Шаҳарликлар ўз шаҳрини обод кўришни орзу қилса, унинг ёдгорликлари ва қадриятлари билан фахрланса, диёримизнинг энг чекка бир қишлоғидан меҳмон бўлиб келадиган юртдошларимиз ҳам шаҳар бўсағасига етгач, уст-бошига бир қараб, чанг-ғуборини тозалайди. Шаҳар, айниқса, пойтахт илм ва маданият нурини таратиб, юртни чароғон қилади. Форобийнинг «фозил кишилар шаҳри» ибораси за-

Васила КАРИМОВА. Психология фанлари доктори, Тошкент Иқтисодийёт университетининг кафедра мудири.

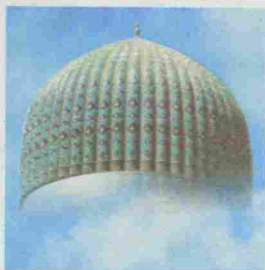

мирида ана шундай маърифий шаҳар назарда тутилган. Мен фозиллик эътиқоди бугунги ёшларимиз қалбига сингиб кетишини истайман. Бунинг учун улар биринчи навбатда ўқиши, билим чўққиларини эгаллаши лозим. Ҳадиси шарифда дейилганки, «Авалло, олим бўл! Йўқса, таълим олгувчи бўл, лоақал илму уламоларни севувчи бўл». Бу ҳикмат халқимизнинг руҳига шу қадар чуқур ўрнашганки, яқин-яқинларда ҳам момоларимиз не-вараю чевараларини «Олим бўлсин!» дея дуо қилар эди. Дуо ҳам орзу.

Ўзбекнинг орзуси — кексаларимизнинг дуосига жо бўлган: «Фарзандлар униб-ўссин, меҳнат-севар бўлсин, ўқисин, ўргансин, олим бўлсин, ҳунарли бўлсин, топармон-тутармон бўлсин, ҳовли-жойли, оилали бўлсин, тўю тантана кўрсин, кўшгани билан кўша қарисин, ували-жували бўлсин; юртимиз тинч бўлсин, ватанимиз обод бўлсин, турмушимиз фаровон бўлсин, юртбошимиз омон бўлсин; серобчилик, арзончилик бўлсин, ҳосил мўл бўлсин, бозорлар обод бўлсин, элу юрт ризқи бутун бўлсин».

Бу орзу-тилакларнинг рўёбга чиқиши, табиийки, ёшларнинг интилишига боғлиқ.

Ёшларимизнинг ўй-режалари отахону онахонларимизнинг дуоларига кўп жиҳатдан уйғун. Албатта, уларнинг ўзидан «Орзунг нима?» деб сўрасангиз, ўқиш, яхши касб эгаллаш, яхши кийиниш, қулай уйларда яшаш каби мазмунда жавоб оласиз. Буларнинг барчаси йиғилиб эса жамият қуриш борасидаги умуммиллий интилишга жо бўлади. Улар айнан ана шу эзгу мақсад йўлида тил ўрганмоқда, компьютер илмини, иқтисодиёт сирларини эгалламоқда, тадбиркорлик улар учун оддий касбга айланмоқда. Уларнинг интилишларига боқиб, бугунги ёшлар Ўзбекистонни бир бутун фозил кишилар шаҳрига айлантириш орзуси билан яшамоқда, дея хулоса чиқарамиз. Мен халқимизнинг дуолари ижобат бўлиб, ёшларимиз орзуларига етишига ишонман. Улар қаторида менинг ҳам орзум ушалсин — Ватанимиз ҳақиқий фозил кишилар шаҳрига айлансин, дейман.

Темур ЖЎРАЕВ

ТУЗУВЧИ ВА БУЗУВЧИ ТИЗИМЛАР

Миллий тарихимизнинг шонли ва изтиробли саҳифалари кўп. Уларни varaқлар эканмиз, ҳар гал гоҳ гурурга тўламиз, гоҳ оғир хаёлларга бериламиз. Айниқса, миллатимизнинг XVII—XIX асрлар мобайнида таназзулга юз тутгани ва чоризм зулмига дучор бўлгани барчамизни ўйга солади. Хўш, халқимизнинг ўша даврларда қолоқликка юх тутиши сабаблари нимада эди?

Мамлакатимиз янгиланиш ва юксалиш даврини бошдан кечираётган бугунги кунда тарих сабоқларидан келиб чиқадиган бундай мураккаб саволларга жавоб топиш фақат тарихчиларнинг эмас, ҳар бир ижтимоий фан вакилининг фуқаролик бурчидир. Зеро, эндиликда халқ, миллат ва давлатнинг тақдири фақат моддий бойликлар билан белгиланмайди, унинг маънавий кучқудрати ва салоҳияти ҳам кўп нарса ни ҳал этади. Шу боис тарихий хотира, мозийдан бугунги кун учун чиқариладиган хулосалар беқиёс аҳамиятга эга.

Табиийки, бу сингари улқаң муаммоларнинг ечимини излаш яқин кунларгача методологик асос ўлароқ хизмат қилган анъанавий ёндашувлар до-

Темур ЖЎРАЕВ. Фалсафа фанлари доктори, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академиясининг профессори.

NOVA
MARIS CASPII
ET REGIONIS
USBECK
Cum Praesentibus adhibentibus.
In hoc Anno 1757.
Per A. MARI.

ирасидан чиқишни тақозо этади. Янгича ёндашув ва ечимлар эса йўқ эмас, бор. Бу масалада жаҳон жамиятшунослиги анча ютуқларни қўлга киритганини таъкидлаш жоиз. Хусусан, ижтимоий жараёнларга тизимий-функционал ёндашув услуги тобора кенг ёйилиб, муайян илмий-амалий самара бермоқда. Ушбу услубнинг моҳияти шундаки, у муайян макон ва замонда яшаётган ижтимоий гуруҳларга (халқаро ҳамжамиятдан то энг кичик микрогуруҳларгача) ички ривожланиш ва барқарорлик қонуниятларига эга тизим сифатида ёндашади. Тарихан қайси давр ва маконга оид бўлишидан қатъи назар, муайян тизим-макондан иборат муҳитнинг хусусиятларини нисбатан аниқ белгилай олиш имкони эса бу услубнинг самарадорлик даражасини белгилайди.

Ўтмишда Турон, Мовароуннаҳр ёки Туркистоннинг сайёрамизнинг муайян координатасида жойлашган ўзига хос ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий қадрият ва кўникмаларга риоя қилган ҳолда фаолият юритувчи ноёб геотарихий макон сифатида шаклланишини тизим барқарорлаштирувчи ҳамда тизим ўзгартирувчи омиллар таъминлаган. Хусусан, Марказий Осиёга нисбатан оладиган бўлсак, XVII—XIX асрлар мобайнида бир-бирига зид омиллар, жараёнлар ўртасидаги номутаносиблик ўта кучайганини кўрамиз. Умуман, бундай вазият бошқа бир даврда, бошқа бир маконда ҳам содир бўлиши мумкин. Аммо номутаносиблик — асинхронликнинг оқибатлари, инсоннинг аралашуви боис, муайян йўналиш ёки хусусиятга эга бўлган. Бу — масаланинг бир томони. Кузатишлар шуни кўрсатадики, агар бу жараёнда уни мустаҳкамловчи жиҳатлар устиворлик касб этса, тизим барқарорлиги, мустаҳкамлиги анча кучайиши, аксинча, унда барқарорлаштирувчи жиҳатлар устун кел-

са, салбий хусусият зўрайиб, тизимнинг заифлашади.

Хўш, XVII—XIX асрлар мобайнида тарихий ҳудудимизга ижобий таъсир этган тизим — барқарорлаштирувчи омиллар қандай бўлган? Бу омиллар қуйидагича: а) аждодларимизга хос муроСага мойиллик, яъни тинчлик, барқарорлик ва фуқаровий ҳамжиҳатликка интилиш; б) жамиятни бошқариш боғида барқарорликка йўналтирилган ўзига хос миллий қадриятлар; в) давлатчилик борасида минг йиллар мобайнида тўпланган улкан тажриба; г) Ватаннинг шон-шуҳрати, халқаро обрўси, яхлитлиги билан боғлиқ рамзларнинг муқаддаслашуви; д) аждодларимиз қалбида қўшни мамлакатларга нисбатан шаклланган маърифий муносабат ва мурувват туйғуси.

Афсуски, Соҳибқирон Амир Темур ва жасур темурий шаҳзодалар ҳукмронлигидан сўнг ушбу тизимни барқарорлаштириб турган жараёнлар биринкетин барбод бўлди. Бориб-бориб уларнинг ўрнини тизим — вайрон қилувчи мана бу омиллар эгаллади: а) маҳаллий халқ ўртасидаги парокандалик; б) қабилачилик ва уруғчилик кайфиятининг кучайиши боис ягона халқнинг бир-бирига ёвлашиши; в) биродарқушлик можаролари (ўзбек хонликлари, қолаверса, марказ ҳамда бекликлар ўртасида рўй берган қонли тўқнашувлар); г) асрлар давомида ҳудудий-маданий, сиёсий яхлитликни сақлаб қолишга қодир кучларнинг мамлакатдан чиқиб кетишга мажбур бўлгани (Бобур ва унинг маслакдошлари қисмати); д) бундай оғир даврда Ватан, миллат манфаатларини арзимаган нарсаларга (масалан, амал, бойлик ва машатга) алмаштириб юбориш каби нохуш жараёнларнинг кучайгани.

Хуллас, XVII—XIX асрлар мобайнида Ватан, халқ, миллат тақдири, истиқболига дахлдор манфаатлар билан

шахсий, гуруҳий, маҳаллий манфаатлар ўртасида кескин зиддият пайдо бўлди.

Демак, инсоният босиб ўтган йўл, айрим мамлакатлар тарихи, узоқ ва яқин ўтмишимиз таҳлилидан чиқадиган хулоса шуки, маконда тизим яратувчи жараёнларнинг таъсири устивор бўлган пайтларда жамиятнинг турли қатламлари, умуман, ижтимоий тизимнинг эътибори асосий режага қаратилади, яъни умумхалқ, умуммаконий консенсусга, ҳамжиҳатликка эришилади. Тизим беқарорлаштирувчи жараёнлар кучайган пайтларда эса, аксинча, манфаатлари бир хил бўлмаган куч ва унсурлар, умуммиллий мақсад ўртасида зиддият пайдо бўлади. Қисқаси, бу икки жараённинг бири бунёдкорлик омилларига, иккинчиси эса вайрон этувчи омилларга таянади.

Жамиятнинг бугуни ва эртасини белгилаб берадиган жараёнлар кучайган пайтда муайян макон тадрижида кўтаринкилик кайфияти кучайиб, барча узоқ-яқин, катта-кичик унсурлар ҳаракатида умумийлик, ўзаро уйғунлик устиворлик қилади. Бундай пайтда, тизим ёки макон ўзини бениҳоя қудратли сезиб, ишонч билан илгари одимлайди.

Темурийлар даврида тизимни мустаҳкамлаган ижтимоий, сиёсий, маданий ва руҳий жараёнлар кейин ҳам давом этиши мумкин эди. Лекин, афсуски, ўшанда зарур жараёнларни замон ва макон руҳига мослаштириб, унга руҳ бахш этувчи муайян сиёсий кучлар бориб-бориб заифлашди. Ниҳоят, XVII асрга келиб том маънодаги структуравий-функционал таназзул палласи бошланди. Ҳокимиятга келган янги, аммо яроқсиз кучлар — хонлар сулолалари халқ эҳтиёжлари, фуқароларнинг ҳаётий манфаатларини аниқ ҳис этиш ва ифодалашга заифлик қилди. Ватан, давлат манфаатлари бир чеккада қолди. Шахсий ва уруғчилик ман-

фаатларининг кучайиши натижасида мамлакатда бошбошдоқлик бошланди. Мамлакат ва халқ бошига қаттиқ синовлар тушди. Бир сўз билан айтганда, тизим бузувчи жараёнлар батамом устун бўлиб олди. Тизимни асраш билан боғлиқ туб эҳтиёжларни, унинг яхлитлиги заруратини англаб етиш жараёнига зарба берилди. Мамлакат яхлит ва ҳимояга муҳтож вужуд эканини сезиш туйғуси тобора сўниб борди.

Тўғри, амалда ижтимоий тизимни, у нақадар мустаҳкам бўлмасин, узоқ муддат авайлаб ушлаб туриш қийин. Тажриба шуни кўрсатадики, ижтимоий жараёнлардаги нохушликнинг олдини олиш, мамлакат миқёсида яна бунёдкорликка эришишнинг бош шarti — халқ ва Ватан тақдири учун бутун масъулиятни зиммасига оладиган фидойи йўлбошчининг ҳокимият тепасига келиши, унинг буюк иродаси ва халқпарварлик, миллатпарварлик фазилатлари.

Аммо биз тилга олган даврда тарихий жараёнлар тескари тус олди. Маҳаллийчиликка берилган ҳар учала хонлик ҳам ташқи ва ички манфаатларига эришиш учун бир-бирига қарама-қарши давлатлар ёки давлатлараро гуруҳлар билан тил бириктирди. Масалан, Бухоро амирлиги ташқи сиёсатида Эронга мойиллик, Хева хонлиги сиёсатида эса кўпроқ Россияга суяниш тамойили сезилганини таъкидлаш мумкин. Бунинг натижасида ички парокандалик, иттифоқчиликни мустаҳкамлаш ўрнига нажотни четдан излаш истаги устун келди. Оқибатда бундан мустамлакачи давлатлар фойдаланиб қолди. Маънавий хушёрлик сезгиси ҳам заифлашиб бўлган эди. Ватанни асраш учун асқатадиган омиллар барҳам топмоқда эди. Буларнинг барчаси пировардида миллатимиз тарихида роппа-роса тўрт асрлик инқироз бошланганидан дарак берарди. Инқироз

фақат жамиятнинг айрим қатламлари ва тузилмаларини эмас, ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларини қамраб олди.

Гап шундаки, бир неча асрлик инқироз даври аждодларимизнинг қаддини ростлаб олишига дахлдор ташқи шароитнинг ҳам салбий томонга ўзгариши туфайли баттар кескинлашди. Айнан XVII аср бошларида жаҳон тарихида рўй берган кўнгилсиз сиёсий, маънавий жараёнлар юртимизни ҳам четлаб ўтмади. Бу эса тизимни ишдан чиқарувчи жараёнларнинг янада чуқурлашуви сабаб бўлди.

Илмий-техникавий имкониятлари жиҳатдан анча илгарилаб кетган йирик Фарб мамлакатлари, фаровонлигини сақлаб қолишнинг бирдан бир чораси ўлароқ, Шарқ мамлакатларига нисбатан мустамлакачилик сиёсатини юрита бошлади. Бунинг натижасида инсоний интеллект, маънавият асосида шакланган, башариятга беҳисоб самара келтирган мулоқот чилпарчин бўлди. Тамаддунлараро муносабат ришталари узилди. Шарқ билан Фарб ўртасидаги минг-минг йиллик ҳамкорлик ва алоқалар ўрнини ўзаро душманлик мафкураси ва сиёсати эгаллади. XIX аср немис файласуфи Г. Гессе таъбири билан айтганда, «инсоният мавжудлигини сақлаб турган икки кутб — Шарқ ва Фарб шу тариқа бир-бирига қарама-қарши кучга айлантирилди». Фарбда Шарққа нисбатан устувор Оврүпоцентризм, буюк давлатчилик шовинизми, мустамлакачилик, худудий-мафкуравий экспансионизм, империализм, гегемонизм, мондиализм ва умумбашарий ҳакамлик сари интилиш билан боғлиқ ғоявий-сиёсий амалиёт кўринишлари шакланди. Пировардида ҳар икки цивилизацияга мансуб халқлар, мамлакатлар ўртасидаги маърифий муносабат заифлашди.

Нисбатан қолоқ халқлар, мамлакат-

ларни мулкидан, ақлий салоҳияти ва маънавиятидан жудо этишнинг услуб-йўллари кетма-кет ишлаб чиқилди. Ўша даврларда Фарб геосиёсатида бирон бир маконни бўйсундириш, қарамликка солиш учун у аввало иккинчи плацдарм деб эълон қилинди. Яъни, ўзи узоқда жойлашган, лекин стратегик аҳамиятга эга бўлган худудга етиб олиш учун иккинчи бир худуднинг устидан қон кечиби ўтишни оқловчи режалар ишлаб чиқилди. Минг йилларки Шарқ Фарбнинг ҳаётий эҳтиёжлари, тинч-тотув, баҳамжиҳат яшашга беминнат хизмат қилиб келган Буюк ипак йўли қон кечган лашкарлар оёғи остида топталди. Табиийки, бундан Туркистон ҳам жуда кўп зарар кўрди.

Шарқ мамлакатларининг, ўз турмуш анъаналарига кўра, либерал-демократик инқилобий ўзгаришларни ҳазм қилолмаслиги ёки уларга нисбатан шубҳа билан қараши эса, традиционализм ва консерватизм деб эълон қилинди. Дунё сунъий равишда иккига — «Инқилобий Фарб» ҳамда «Қолоқ Шарқ»қа бўлинди. Фақат Фарб мамлакатлари ижтимоий воқелигига хос, инсониятнинг фақат фарбона тараққиёт модели асосида олға бориши тўғрисида турли-туман концепция ва лойиҳалар пайдо бўлди. Жамиятни такомиллаштиришга қаратилган айрим фундаментал қонуниятлар эса янгиликка тўсқинлик қилувчи омиллар деб баҳоланди. «Экспортбоб» инқилоблар уч аср бетўхтов давом этдики, бундан на Фарб ва на Шарқ моддий ё маънавий манфаат кўрди. Бағрикенглик, ўзаро ҳамжиҳатлик ўрнини биқиклик ва худудий маҳдудлик кайфияти эгаллади. Аччиқ тажриба шуни кўрсатадики, ташқи туртки мамлакат ривожи учун қайси ҳолларда зарурий омилга айланиши ёки айланмаслиги кўп жиҳатдан муайян макон учун масъул шахслар

салоҳиятига боғлиқ. Шу боис ривожланган мамлакатларда рўй берган демократик жараёнлар XVII—XIX асрларда ҳукм сурган ўзбек хонликлари учун бирон бир ижобий таъсир кўрсата олмагани ҳам ажабланарли эмас. Бу ҳол, бир томондан, мустамлакачи давлатлар бундан, яъни ижобий таъсирдан мутлақо манфаатдор бўлмаганини, иккинчи томондан, ўша даврда Туркистондаги маънавий иқлим бу каби ўзгаришларни ҳазм қилишга қодир ҳам эмаслигини кўрсатади. Давлат ва халқ эгаменлиги нима эканини тўлиқ англашдан хийла йироқ бўлган хонларни ўзига хос плутократия ҳолати қониқтирган. Улар муайян тартиботни янада мустаҳкамлаш воситасида ўз ҳокимияти ва ширин жонини сақлаб қолишга зўр бериб уринган.

XIX асрга келиб ҳудудимиз оддий, ҳеч бир маъно англамайдиган табиий омиллар, яъни тоғу-тошлар, чўллар, аллақачон қуриб қолган ариқлар ва дарёлардан иборат жўғрофий ҳудуд даражасига тушиб қолди. Уларга жон бағишловчи, ҳаёт ато этиб, абадий мавжлантирувчи бирдан бир қудратли омил — ҳокимият ва фуқароларнинг ягона давлат манфаати атрофида жипслашиши мутлақо сезилмас эди. Миллат манфаатларига зид нохуш жараёнлар охир-оқибатда «Муқаддас Ватан» тушунчасининг қадрсизланишига сабаб бўлди. Салтанат бошлиқлари ва оддий фуқаролар ўртасидаги ўзбекона самимийликка путур етди, маънавий таянч емирилди. Жамиятнинг барча бўғинларида бепарволик, лоқайдлик аломатлари кучайди, пировардида халқнинг ўз мавжудлигини таъминлаш, бошқача айтганда, ўзини том маъно-

да қайта ишлаб чиқаришга бўлган зарурий қобиляти деярли йўқолиб битди, ички иродаси дарз кетди. Давлатчилик тажрибаси, миллий маданияти ва интеллектуал салоҳияти билан бир замонлар дунё саҳнасида обрў-этибор қозонган халқ сўниб бораётган чўққа ўхшаб қолди. XVII—XIX асрларда ҳудудимиз жаҳон геосиёсатининг чекка, иккинчи даражали объектига айланди, сиёсий-маъмурий тизим сифатидаги нуфуздан мосуво бўлди. Натижада Туркистон Россиянинг мустамлакасига айланиб, батамом ёт манфаатлар учун хизмат қила бошлади. Қарийб уч аср давом этган лоқайдлик, биродаркушлик оқибатида салкам бир юз ўттиз йиллик сиёсий, иқтисодий, маънавий қарамликка дучор бўлди.

Шу боис бугунги озод ва эркин ҳаёт қадри энди ўтмишга бўлган онгли, маърифий муносабатимиз билан ҳам белгиланади. Зеро, юртбошимиз «Ким бўлишидан қатъи назар, жамиятнинг ҳар бир аъзоси ўз ўтмишини яхши билса, бундай одамларни йўлдан уриш, ҳар хил ақидалар таъсирига олиш мумкин эмас. Тарих сабоқлари ҳушёрликка ўргатади, халқ иродасини мустаҳкамлайди» деб бежиз айтмаган.

Биз 90-йиллар бошида бузувчи, вайрон этувчи тизим ўз-ўзини еб тутгани, унинг ўрнини тузувчи, бунёд этувчи тизим эгаллаганининг гувоҳи бўлди. Эндиги вазифа мана шу бунёдкор тизимни мустаҳкамлаш, унинг заифлашишига йўл қўймаслик. Шундагина олий мақсадимизга етишамиз — буюк халқ бўламиз, буюк давлат барпо этиб, ўзлигимизни яна бир карра намоён этамиз.

РУҲИЯТ САБОҚЛАРИ

Ғайбуллоҳ ас-САЛОМ

ФИКР ВА МАНТИҚ

*“Ўзим билан суҳбат”
туркумидан*

— Тарих деганда узоқ ўтмиш қиёфаси кўз ўнгимизда гавдаланади. Аслида, тарих фақат вақт тушунчаси эмас. Кечаги, ҳатто, бугунги кунимиз катта тарихий маъно касб этса, ажаб эмас. Шундай бўляпти ҳам.

— Муртад маънавий жоҳилият даврида, умумий хор, яъни жўр бўлиб, “тарихга кирдик”, деб айюҳаннос солган эдик. Энди билсак, ўз тарихимиздан “чиқиб кетиш” тугул, уни таг-туги билан ўпириб юборган, етти ёт, қайнаса — қони қўшилмайдиган кимсаларга юкиниб юрган эканмиз.

— XX асрнинг боши ва ўрталари халқимиз тақдирида ҳар хил хушнохуш, кўпинча нохуш воқеа-ҳодисаларга жуда сероб бўлди. Бу турғунлик номи билан тарихга кирди. Турғун ҳолатда қотиб қолган мавжудот тирикликдан кўра ҳалокатга, тараққиётдан кўра таназзулга мойил бўлади.

— Инқироздан чиқишнинг иложи топилади. Лекин турғунликни бар-тараф этиш жуда оғир кечади. Шундай эмасми?

— Бу инсоннинг ички руҳий кечинмалари билан боғлиқ-да. Киши яхши нарсага интилади, ёмон нарсадан қочади. Турғунликка, айниқса, узоқ давом этган турғун ҳолатга кўникади. Иллатга кўникиш эса чиришга олиб келади.

— Кейинги тўрт-беш йил орасида маънавият муаммоларига ҳам астойдил боғланиб қолдинг. Боиси нима?

— Боиси... Маънавият ичи гап, тарғибот-ташвиқот, қуруқ панд-насиҳат, ҳасрат ва бақироқ сиёсат билан шиширилган улкан рангдор пуфак эмас. Коммунистик маслак ва мафкура нима эканини ҳаммамиз ўз яғир гарданимизда ҳўп синаб кўрдик.

— Ғовак сиёсат касод бўлди, умри тугади. Биламан, сенинг сиёсатга мутлақо хушинг йўқ...

— Маънавият сиёсат эмасми?

— Бу инсоннинг табиий эҳтиёжи. Маънавиятсиз ҳазрати инсоннинг ўзи йўқ.

— Мен бир хавфдан жуда кўрқаман. “Улуғрусиевий шовинизм”дан халос бўлаётимиз. Катта фалокатдан қутулаётимиз. Энди бу ёғига такаббуруна миллий эҳтиросларга берилиб кетишдан ниҳоятда эҳтиёт бўлиш лозим.

Ёдингда бўлса керак — бир воқеани айтиб беришувди. Ўзимизнинг қора кўзлардан бири қўл остидаги ўрис кишига қандайдир бир бад-ҳазм сўзи учун дашном бераётган экан. Ундан: “Нима гап?” деб сўрашса, хатти-ҳаракатини “оқлаш”га уриниб, атрофдагиларга: “Бу зот менга етмиш йил давомида “истарший брат” бўлди. Бундан бу ёғига мен унга “улуғ оға”лик қиламан”, дермиш.

— Балки ўша одамнинг сўзида ҳам қандайдир ўзига хос мантиқ бордир?

— Йўқ, бундай “аксилмантик”нинг бизга кераги йўқ.

— Чиндан ҳам, ўрганган кўнгил ўртанса қўймас, дегандай, худо кўрсатмасин, юздан зиёд миллат кишилари яшаётган диёримизда улар бир-бирига иддао юзасидан “мумтозлик”, нописандлик қила бошласа, бунинг қандай хунук оқибатга олиб келиши маълум.

— Ўзинг ўйлаб кўр. Бундай чиркин, ахлоқсиз калондимоғлик билан

сепаратизм, диний бидъат, жаҳолат, маҳаллийчилик, тор уруғ-аймоқчилик ўртасидаги масофа бир қадам. Ёмғирдан кутулиб-кутулмаи, қорга тутулиб қолмайлик, ишқилиб.

— Ҳа. Кузатишлар кўрсатадики, миллат қанча майда бўлса, ҳавоси шунча баланд бўларкан!... Улуғдавлатчилик шовинизми билан ички майда миллатчилик, майда миллатчилик билан маҳаллийчиликнинг ўқ ва патак илдизлари бир-бирига чирмашиб кетган. Бу муқаррар суратда яқравликка, гуруҳбозликка олиб келади. Буларнинг бари охир-оқибатда биқик, патос уруғ-аймоқчиликка маҳкум этади. Миллатни ич-ичидан емиради.

— Нафсиламр, миллий ифтихор, миллий салоҳият билан миллий “мумтозлик” даъвоси бир-биридан тубдан фарқ қилади.

— Айни муддао гап. Миллийлик табиати билан боғлиқ хавф-хатарлардан ўзимизни батамом тийган ҳолда, узоқ йиллар давомида сурункали суратда маҳв этиб келинган миллий қадриятларимизни тиклаш — ҳозирги давр тақозоси, чирсиллаб турган зарурат.

— Ҳақиқатан, агар миллат ўз-ўзига ишонмаса, ўзини англаб етмаса, ўз кучига ортиқча баҳо бериб, “ким-кимни” деган рақобатли ва қалтис бир даврда ўз сафларини бирлаштира билмаса, узоққа бориши қийин...

— Собик сохта байналмилаллик (интернационализм) жамиятнинг соғлом миллий қиёфасини қўпол тарзда бузди.

— Уни жилла синдирмаганда ҳам, букур қилиб қўйди.

— Бас, эндиликда миллатни тиклаш, миллийликнинг обрўсини бу-

Ҳаётдан маъно қидирган одам, шубҳасиз, излаган нарсасини топади. Баъзан бундай инсоннинг ўлими ҳам бошқача, ўзгаларга ўхшамаган, ажиб бир маъноли кечади.

Бу ёруғ олам, бу ширин жон билан тик туриб видолашмоқ эса камдан-кам кишига насиб этади.

Одамзод ўнг елкасига салом бера туриб, чап елкасига юз бурганига қадар нима воқеа содир бўлишини олдиндан билса экан...

Устоз Файбуллоҳ ас-Салом фоний дунё билан тик туриб хайрлашдилар. Тошкент Давлат университети Узебекистон миллий университетига айлантирилишига бағишланган тантанали митингда мустақиллик, маънавият, маърифат ва бу қадриятларнинг халқимиз, миллатимиз рағнақи йўлидаги аҳамияти, шу мақсадларга умрини бахшида этган марҳум алломаларимиз ҳақида сўзлай туриб жон нисор этдилар.

Олимни кучли бир интилиш — ёзиш завқи, яъни халқига сўз айтиш иштиёқи охирги лаҳзагача тарк этмади. Устоз бу дунёнинг меҳмони сифатида ўтказган сўнгги кечада ҳам азонги соат тўртларгача босиб ишлаган эканлар...

50-йилларнинг талабалик ҳайратларидан бошланган илмий изланиш даврлар ўтгани сари кучайиб, мукамаллик касб этиб, зўр бир салоҳиятга айланди. Файбуллоҳ ас-Саломнинг дастлабки чиқишларидан бошлаб то охирги китобларигача ўзбек — буюк халқ, унинг тили, адабиёти, маънавияти ва маърифати шундан далолат беради, деган умумғояни исботлашга бағишлангандек гўё.

Илмда мактаб яратиш осон иш эмас. Фанда ташкилотчи, ташаббускор бўлиш ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди. Файбуллоҳ ас-Салом, чини билан, ўзбек таржимашунослигига асос солди, бу соҳада ўзига хос мактаб яратди, атрофига талай тадқиқотчиларни тўплаб, уларга тинимсиз долзарб йўналишлар белгилаб берди.

тун чоралар билан баланд кўтариш учун ғайрат-шижоат керак.

— Шундай. Анча-мунча ишлар қилинди ва қилиняпти. Бу иқтисодий-ни тиклаш ва мустақкамлашда, сиёсатда ҳамда Ватанга, ўтмишга, динга, урф-одатларимизга, она тилимизга бўлган собит муносабатимизда, ўз қонунчилигимиз тизимини барпо этиш ва унга оғишмай риоя қилиш сари бораётганимизда, фан, маданият, техника, адабиёт ва санъат, спортни ривожлантириш жабҳаларида “манман” деб кўзга ташланиб турибди.

— Эътибор қилинса, бутун дунё микёсида, ижтимоий-иқтисодий, маданий тараққиётга майл билдирган, ўз тақдирини қўлга олган, камолот сари юзланган ҳар бир халқнинг ҳаётида шундай бўлган. Инглизлар, фаранглар, испанлар, олмонлар, араблар, турклар, японлар, финлар, хитойларни олайлик. Тараққиёт сари мутаважжих бўлган маданий миллатлар ҳеч қачон “олма пиш, оғзимга туш” деб кутиб ўтирмаган. Ислохотларга изн берган. Биринчи галда — тадбиркорлик! Агар тадбиркорликка кенг йўл очилмаса, жамият яна депсиниб тураверади. Мамлакат янгидан неомустамлакачилик домига илиниб, эски ва янги хўжайинларга қарам бўлиш хавфи бор. Миллат парвоз қилолмайди. Яхши ширлар, “ривожланган социализм” даврида бўлгани каби, “гаплигича” қолиб кетади. Атрофга боқ, оғайни! Нима бўлаётир? Истиқболни кўзлаган холда иш олиб борилмоқда. Илғари, ҳатто, миҳ ишлаб чиқара олмаган республика йирик газ, нефть, кончилик, автомобилсозлик саноатини барпо этмоқда. Саккиз-тўққиз йил ичида илғари саксон-тўқсон йилда қилинмаган улкан ишлар амалга оширилди. Мамлакат кўп жиҳатдан ол-

Бевосита шу олим илмий раҳбарлигида бир неча фан доктори, қанчадан-қанча фан номзодлари етишиб чиқиб, миллий фанимиз ривожига ҳисса қўшиб келяпти. Нажмиддин Комилов, Ҳамидулла Кароматов, Комилжон Жўраев, Муҳаммад Али, Султонмурод Олим, Зухриддин Исомиддинов, Абдусалом Умаров, марҳум Тилак Жўра ва бошқалар айнан Файбуллоҳ ас-Саломнинг илмий раҳбарлиги ёхуд маслаҳатчилиги остида диссертация ёқлаган. Илму адаб оламида доманинг яна кўплаб шоғирди, халқ орасида қанчадан-қанча мухлиси бор эди.

Устоз том маънода миллий зиёли, бир фариштадек инсон эди.

Истиқлолни орзиқиб кутган, бу бахтга эришган кунимиздан янги завқ-шавқ билан публицистик ижодга шўнғиган қаламкаш эди.

Истиқлол даври ижодидо олим ҳаётининг мағзини қақиш, яшашдан мақсад, маънавиятлилик шарофати ва маънавиятсизлик оқибатлари ҳақида куйиниб,

ҳаётий далиллар, шахсий кузатувлар асосида, дилдан, тошиб ёзди. Бутун вужуди билан янги даврни улуглади, унинг халққа берган неъматлари қадрини баланд кўтариб таърифлади.

Буларнинг бари одамларимиз, хусусан, ёшларимиз онгини ўзгартиришга муносиб ҳисса бўлиб қўшилди.

Журналимиз саҳифаларида Файбуллоҳ ас-Саломнинг миллий мафкурамиз, халқимиз онгини янгилашга хизмат қилган талай мақола ва суҳбатлари босилганидан хабардорсиз.

Вафотларидан бир неча кун бурун ҳам таҳририятимизга янги мақола кўтариб келган эдилар.

«Ўзим билан суҳбат» туркумидаги шу мақолани ҳукмингизга ҳавола этар эканмиз, муҳтарам устозимизнинг жойлари жаннатда бўлишини Яратгандан сўраб қоламиз.

Таҳририят

дингига қараганда ўн баробар тез суръат билан олдинга одимлаб бормоқда...

— Инсон омили деган гапни минг марталаб айтишарди. Етмиш йиллик қинғир сиёсат: зўр бериб кишиларни “шўровийлаштириш” — уларни худосиз, зиндик, даҳрий, ғайримиллий қилиб “тарбиялаш” — доимий зугум, қўрқув, таҳлика остида яшайдиган, “гаҳ” деса, қўлга қўнадиган махлуқотга айлантириш ҳаракати ўз “самара”сини берди. Эҳ-хе... Бунга эришиш учун одам бошига қанчадан боғча, мактаб, институт, академия, ҳаво ва телевидение тўлқинлари, адабиёт, кино, китоб, журнал, газета, махсус тарғибот-ташвиқот муассасалари ташкил этилганини ҳисоблаб чиқилса, жудаям даҳшатли манзара пайдо бўлади!..

— Қизил “коммунистик космополит” шахсни юзага келтириш учун сарфланган маблағларни ҳисоблаб, адоғига етиб бўлмайди. Бари елга учиб кетди... Муттасил одамларнинг онгига махсус нитратли “ишлов” берилдики, “уларда” — капитализм ва унинг юқори, гўё сўнги босқичи бўлган империализмда нуқул: одам одамга — БҮРИ, “бизда” — социализмда гўё нуқул: одам одамга ДҶСТ экан! Қара-я... Ҳеч ким сўрашга журъат этмадики, ундай бўлса, нега “уларда” тараққиёт суръати, одам бошига маҳсулот ишлаб чиқариш даражаси жуда юқори-ю, “бизда” — бунинг акси? Нега “улар” баҳарнав одамдай яшайпти-ю, “бизда” — таъқиб, саросима, васваса, қатағон, одамқушлик авжида? Бугун бошли халқлар, эл-элатлар қирғинбарот қилинган, ватанидан ҳайдаб юборилган, геноцидга дучор этилган?

— Бу фожианинг бир томони. Бошқа тарафдан... Носоғлом, чиркин, қашшоқ (йўқсулий) сиёсат жуда узоқ йиллар мобайнида миллион-миллион одамнинг онгини заҳарлади. Бора-бора халқ ўша иблисона, уйдирма гапларга ишонди. Ишонмай қаёққа ҳам борарди? Шахс эркинлиги маҳв этилган, хурфикрликнинг тагига сув қуйилган, ҳуқуқсиз жамиятда додингни кимга айтасан?! Шу тариқа наинки жамият, бир неча авлод кишилари сохтакор ДУШМАН тимсолига ишонди. Бундай бирёқлама, фарзли мафкура раъиятнинг қон-қонига сингиб кетди...

— Башарият бугун улкан тарихий доvon қаршисида турибди. У икки минг йилликка яқун ясаб, учинчи минг йилликка қадам қўймоқчи... Энди бу ёғи қандоқ бўларкин? Нима деб ўйлайсан?

— Одамзод миллион йиллар давомида, то ҳозирги ҳолатига етгунига қадар, узлуксиз тадрижий такомиллик босқичларидан ўтиб келди... Ўз ақлий заковатига кўра, тирик мавжудотнинг гултожига айланди. Ўзининг табиатига ва бутун тириклик оламига Парвардигор томонидан халифа этиб тайинланганини англаб ета бошлади...

— Шу билан баробар, унинг табиатида ҳайвоний ибтидо, йиртқич ва иблисга хос тажовуз, очкўзлик, шафқатсизлик, бузғунчилик рағбати ҳам, афсуски, сақланиб қолди.

— Менимча, бир тоифа кишиларда бу “ҳайвоний” аломатлар шу қадар чуқурлашди ва илдиз отдики, одам боласи ер юзида энг юхо, энг ёввойи мавжудот, энг афсонавор аждаҳо ҳам қила олмайдиган бузғунчиликларга қодир эканлиги билан “машхур” бўлди.

— Кўп ўйлайман. Ўша ҳайвоний ибтидо билан иблисона васвасалар

инсон табиати учун туғма, яъни жибиллийми ёки тарбия йўли билан бу иллатларни йўқотиб, уларнинг илдизини қурутиб юборса бўладими?

— Азалий ва абадий баҳс. Уч мингинчи йил ҳам, ана-мана демай адоғига етар. Аммо бу саволга тўлиқ жавоб топилишига ишонмайман. Агар инсон зотини поклаш учун тарбиянинг ўзи кифоя қилганида эди, қиргинбарот урушлар, жиноятлар, зиндонлар, тутқинликлар ва бошқа юзлаб салбий ҳолатлар бўлмасди.

— Жаҳон давлатлари ана шу мақсадлар: қурол-аслаҳалар, қўшин ва армия, ички ишлар, чегаралар ва ҳоказолар учун сарфлаётган ҳаддан ташқари, ақл бовар қилмас даражада кўп маблағларни исроф қилмаган, буларнинг барини боғча, истироҳатгоҳ, сайр-саёҳат, спорт, шифохона, мактаб, маориф, маданият, адабиёт ва санъат сингари тарбия ва муолажа муассасаларига топширган бўларди.

— Бундан чиқадики, сен билан мен ўзимизни бағишлаган илм-ирфон, тарбия, мактаб-маориф, маърифат шу қадар ожиз экан-да?

— Гап бунда эмас. Жамият фаолиятида таълим-тарбия беқиёс катта аҳамиятга эга...

— Ундай бўлса, гап нимада?

— Инсон хилқати ўзи шундай яралган...

— Қандай, масалан?

— Қандай бўлса, шундай-да. Одам боласининг яхшилигига ҳам, манфурлигига ҳам тараф йўқ.

— Барибир, одамзоддан энг олижаноб ишларни кутса бўлади.

— Ҳа. Инсон табиати гўзал. Қўли гул. Одамлар бир-бирига мушфиқ ва меҳрибон. Ер юзида энг доно, қудратли зот...

— Бари тўғри. Пайғамбарлар, авлиёлар, валиюллоҳлар, ҳакимлар, ботирлар, олимлар, мутафаккирлар, зукколар, қилни қирқ ёрадиган мутахассис ва хунармандлар барчаси одамзод қавмидан...

— Фараз қилайлик, Оллоҳ таоло сендан: “Фаришта бўласанми ёки инсон?”— деб сўраса, нима деган бўлардинг?

— Фаришта.

— Сабаб?

— Фаришта бегуноҳ бўлади. Инсон зоти эса қусурли, осий банда.

— Гуноҳдан шунчалар қўрқасанми?

— Ўзинг-чи? Ким бўлишни хоҳлаган бўлардинг?

— Инсон бўлишни.

— Нечун?

— Чунки нурдан барпо қилинган фаришта ҳам тупроқдан яралган одамзодга, ўша осий бандага ҳавас қилади. Илло, фаришта — фақат фаришта. Инсонда эса, инсонийликдан ташқари, пича фаришталик ҳам бор.

— Ҳазрати одам ҳақида айтилган таърифлардан сўнг мен Низомиддин Мир Алишер Навоийдан бир байт келтирайин:

*Истасангим, кўрмагайсан бевафолиғ, эй рафиқ,
Қилма олам аҳли бирла ошнолиғ, эй рафиқ.*

“Девони Фоний”да шоир, яна озурда бўлиб, демишларким: “Бир олам бўлсаки, ул оламда бул оламдаги одамлар бўлмаса!..”

Бунга нима дейсан, дўстим?

— Инсоннинг тубан ишлари, разилликларини ҳам, унинг улугворлигию буюклигини ҳам тасвирлаган шоири замонлар орасида бизнинг улуг Навоийимизчалик даҳолар камдан-кам.

— Одамзод ҳайвонот ва махлуқотга ҳешу табор бўлган ибтидоий замонларда ҳам, энг юксак тараққиёт чўққисига кўтарилган ҳозирги замонда ҳам бирдай олий зот ва... пасткаш эди. Йўқ, бирдай эмас. У қанчалик юксалган, маданийлашган, ақл-идроки ўткирлашган бўлса, шунчалик тубанлашиб борди... Тош ёки камон билан қуролланган ибтидоий одам, нари борганда, икки, беш, ўн, борингки, юз кишини, эҳтимол, бутун бошли қабилани асфаласофилинга жўнатиши мумкин бўлгандир. Бугун эса гаддор ядро қуроли олатини ушлаб турган кимсалар наинки башарият, балки, Ер куррасини ўз ўқидан чиқазиб, бутун инсон зотига барҳам бериши мумкин...

— Алҳазар! Оллоҳ таоло ва таборак бандасига меҳрибон.

— Инсон хилқати шундайки, яхши кунларда аксарият худони эсдан чиқазади. Бошига оғир кун, ташвиш, таҳлика, қазову қадар хавфи тушса, одамлар дарҳол Парвардигорни ёдига келтириб, унга юкинишга тутинади.

Яккаш илм-фан ва маърифат билангина баний одам саодатга эришади, деб ўйлашади.

— Сен нима деб ўйлайсан?

— Мен уларнинг қаторига: Ҳақ субҳонаҳу таоло ёди билан яшашни ҳам кўшган бўлардим. Тўғрироғи, Халлоқи оламнинг муборак номини биринчи ўринга қўярдим.

— Ҳа, Худованди карим шунинг учун ҳам бандаларини дин билан сарафроз этди. Амр қилдиким: эй бандаларим, ёмонликни қўйингиз, яхшиликни ихтиёр этингиз. Шайтон алайҳи-л-лаънанинг қутқуларига учманг. Имонингизни сотманг. Барчангиз бир ота-она — Одам Ато билан Момо Ҳаводан туғилдингиз. Бас, бир-бирингиз билан қон-қариндошсиз. Бир-бирингизнинг қонингизни тўкманг. Кимки жаҳолат ва хурофотга изн бериб, хуни ноҳаққа қўл урибди, у жаҳаннамга дохил бўлғусидир.

— Чиндан-да, дин — халоскор. У одам боласини яхшиликка даъват этади. Агар дин бўлмаганида, савоб билан гуноҳни, эзгулик билан ёвузликни, рўшнолик билан зулматни фарқлаёлмай, кишилар батамом ваҳшийлашиб кетган, бир-бирларининг гўштини ейишгача бориб етган бўларди...

— Дин шунчалик халоскор бўлса, нима учун одамлар, халқлар, миллатлар, мамлакатлар бир-бирлари билан ўзаро муроса қила олмайдилар? Наҳотки, қон тўкаётганлар, куфр ишларга қўл ураётган, қатли-ом жазаваси билан қутураётганларнинг ҳаммаси ҳам... динсиз даҳрийлар бўлса? Баъзан дин пешволари эмасми урушга, босқинга, қатағонга фатво бераётганлар?

— Дуруст. Ҳақиқатан ҳам, Оллоҳ таоло дин воситасида ўзини намён этди. Биз — аҳли муслмонлар ислом орқали Оллоҳни танидик. Динсизлик, зиндиклик — мусибат. Худосиз одамдан ҳар қандай қабоҳату фалокатни кутиш мумкин. Бироқ... бир тоифа черков, синагога, мачит ходимлари, диндорлар, тақводорлар ҳам жаҳолатга берилиб, хуро-

фотга юз тутдилар. Ўз хатти-ҳаракатларига жавоб бермаган ҳолда, “ба номи Парвардигор...”, дея Худо номидан сўзлашга, бир хилги бадкор фатволар чиқаришга жазм этдилар. Ўзларича баъзи муслимларни “номусулмон” деб эълон қилишгача бориб етдилар. Бу ишлар ўзбошимчалик ва куфр эканини англаб етмадилар. Тушунмайдиларки, Оллоҳ таолога “шерикчилик” даъво қилиш ашаддий куфрдан бошқа нарса эмас.

Зинҳор унутмаслик лозимки, худо ўз бандаларини динга тобе қилган экан, бу билан уларга ҳалол яшаш учун йўл кўрсатди. Қулайлик туғдирди. Исломи дини биз аҳли мўминларга Ҳақ йўлни очиб берди. У чалкашлик, дудмаллик, душворлик туғдириш учун марҳамат қилинган эмас.

— Моддиюнчилик ақидапарастлари материя — абадий, руҳ — иккиламчи деб даъво қилди. Уларнинг фикрича, илм (“моддиюн илм” назарда тутилади) — саодатга йўллайди, дин — пуч ҳаёл маҳсули, афъюндан бошқа нарса эмас гўё.

— Ваҳоланки, материализм фанни боши берк кўчага солиб қўйди. Моддиюнчилар шу қадар ночор аҳволга тушиб қолган эдики, улар, астафуруллоҳ, моддадан таркиб топган, деб иқрор бўлинса, ҳатто, ўзлари тоқат қилолмайдиган худони ҳам тан олишса керак эди!..

— Модда бандалари наздида, инсон учун ҳаёт туғилишу ўлимдан иборат, холос. Динда эса бу: туғилиш — ўлиш — қайта тирилиш шаклида намоён бўлади.

— Хўш?..

— Моддапарастлар узоқни кўролмайдди. Гўё инсон кўз юмгандан сўнг, ҳаёт тамом, вассалом. У то ўз ўлимига қадар яшайди, холос. Шундай экан, одамлар ўз ҳаётлиги чоғида содир этган ҳар қандай жинояти учун бошқа ҳеч кимга, ҳеч қаерда, ҳеч қачон жавоб бермайди. Бундай “фалсафа”га ишонган бадбин кимса ўз охиратини куйдириб юборади. Ундан ҳар қандай жиноят, хиёнат ва фаҳшни кутиш мумкин. Дин эса инсонни инсоф, имон, худонинг ёди, тавфиқ ва умид билан раббийоний яшашга даъват этади. Эзгулик, рўшнолик, покиза ҳаёт тарзига ишонтари ради ва шунга уни тайёрлайди.

— Фан билан дин, маърифат билан хурофот, некбинлик билан бадбинликнинг ўзаро муносабатини қандай тушунасан? Олайлик, фан бора-бора, ахийри бир куни келиб азамат Қуёшнинг сўниши, Ер юзида ҳаётнинг барҳам топажани эътироф этади. Дин ҳам қиёмат қойим бўлишидан дарак беради. Лекин, қачон? На фан, на дин бунинг аниқ муддатини айтади.

— Хабаринг бор, айрим “башоратчилар” ўзларича бир неча марта муддат ҳам “тайин” этган бўлдилар.

— Мутлақо беҳуда уриниш. Тўрт муқаддас китоб — “Таврот”, “Забур”, “Инжил”, “Қуръон”и каримда қиёмат куни, охирзамоннинг белгилари айтилса-да, унинг қачон содир бўлиши ҳақида ҳеч нима дейилмаган. Буни ёлғиз Парвардигордан ўзга ҳеч ким билмайди!..

— Сўқир моддиюнчилар материяни абадий деб билиб, у бир шаклдан бошқача шакл-шамойилга айланиши мумкин, холос, деб айтишди. Дин аҳли эса абадий нарса йўқ, Ҳақ субҳонаху таолодан бўлак ҳамма нарса — фоний ва ўткинчи, муваққат, деб асослайди.

Дини исломга кўра, охиратга қадар ҳамма нарса барҳам топади. Ер юзида тирик жон қолмайди. Инсон қавмидан фақат уч зот: икки пайгамбар — Исо масиҳ билан Идрис алайҳиссалом ҳамда Хўжайи Хизр то рўзи маҳшарга барҳаёт бўлишади. Маҳшар куни ҳамма бирдай ўз қиёфасида тирилади. Ана ўша аснода барча бандалар ўз хизмат ва аъмоллари, ёзиқлари ва қилмишларига яраша ажр-мукофоту жазоларини оладилар.

— Охират кунининг бу дунё ҳаётига дахлдорлиги нимада, деб ўйлайсан? Ажр-мукофот ҳам, жазо ҳам муқаррар ва бу тақдир-қисмат ёзиғида бор, муҳаққақ экан, бунда инсоннинг “иштироки” нимадан иборат? Яхшилар азалдан яхши бўлиб, ёмонлар ёмон бўлиб яралган ва бу Оллоҳнинг хоҳишу иродаси билан тайин этилган экан, бандасининг қўлидан нима келади?

— Модомики, шундай экан, шунча рағбат, тоат-ибодат нечун, демоқчи бўласан-да? Савобу гуноҳ нечун? Намозу рўзаю қурбонликлар нечун?..

— Эҳ, осий банда. Биз ҳамма нарсани, бира-тўла, олдиндан, тўлатўкис билиб олишни истаймиз. Ўйлаймизки, билиш — улугъ неъмат. Тўғри. Билганга нима етсин. Билмасликни айб санаймиз. Ҳолбуки, гоҳида шаккоклигимиз ва худбинлигимиз шу даражага бориб етадики, оддий ҳақиқатни тушунмаймиз. Худованд бандасини шундай яратадики, у ўз маъбуди лозим топган нарсани лозим топган қадар билади, холос. Билмайдикки, билиш ҳамма вақт ҳам саодат бўлмагани сингари, билмаслик ҳамма ҳолларда ҳам мусибат эмас, эй биродар. Ўйлаб кўрганмисан: ядровий кувват моҳиятини билиб олганимиз, шундай улкан сирдан воқиф бўлганимиз башариятга илоалоқибат кўпроқ бахт келтирди-ми ёки даҳшатли фалокат? Йигирманчи асрда инсон ахлоқи ва маънавияти шундай буюк кашфиётга тайёри эди? Ядро парчаланиши сирларини билиб олган одамзод аҳли ютдими ёки ютқаздими? Балким, бу сир-асрордан воқиф бўлиш ҳам бежиз эмасдир. Оллоҳ ўзи тайин этган рўзи қиёматни муқаррар қилишда бир омилдир бу?

— Ҳмм...

— Хулоса шуки, билган қадар бил. Билганингни яхшиликка сарфла. Ёвуз, босиқ, нобакор, сотқин, худосиз, қалби қулфланган одамлардан йироқ юр. Золим, нопок, қотил, мунофиқ, худбин кимсалар билан улфатчилик қилма. Ҳеч қачон ўз Раббинг марҳамати ва раҳм-шафқатидан ноумид қолма. Тилингни ёлғон билан булғама. Тухматга дохил ва кафил бўлма. Ҳаромдан ҳазар қил. Сени оқ ювиб, оқ тараган Ватанинг, халқинг, ота-онангни рози қил. Оллоҳ берган, етти пушт аждодларинг қони билан ювилган шарафли, муборак истиқлолни кўз қорачиғингдай асра...

— Билиш фалсафаси. Қанчалар жозиб ва ҳаётий фалсафа бу! Одамзод табиат ва инсон хилқатию тийнатини қанча кўп ва чуқур билгани сайин унинг ҳаёти шунчалик фаровон бўлиши керак эди.

— Шундай бўлди ҳам...

— Шундай бўлмади ҳам...

— Инсон жаноби олийлари миллион йиллар мобайнида тирик мавжудотлар орасида беҳад-беадад такомиллашди.

— Шу узоқ тарихий давр орасида, ҳали айтганимиздай, ақл-идроки, билими қанчалик теранлашган бўлса, шайтоний рағбати, бузғунчилиги ҳам шунчалик ошди. Айтайлик, ҳозир атиги бир одам бир зумда қилиши мумкин бўлган ишни минглаб ибтидоий одамлар ўн йиллар давомида ҳам қила олмаган.

Ривоят қиладиларки, бир куни Хизр алайҳиссалом осмондан ерга тушиб, маданий тараққиётдан четда қолиб кетган узоқ сахрога борибдилар. Билмоқчи бўлибдиларки, қани, “шу кунларда” оддий, сахройи чўпоннинг билими ва идроки қандай даражага етдийкин:

— Ассалому-алайкум ва раҳматуллоҳ, чўпон ака.

— Ваалайкум ассалом ва баракатуллоҳ, тақсир.

— Мен бир одамни излаб юрувдим... Ҳеч қаёқдан топмадим. Мабодо, сиз билмайсизми у қаёқда эканини?

— Ким экан ул зот?

— Хизр алайҳиссалом.

— Ҳмм... — деб таёғига бошини тираган ҳолда бир дақиқа ўйга толибди чўпон йигит. Сўнгра бошини кўтариб:

— Хизр ё Сиз бўласиз, ё мен... — дебди.

Хўжайи Хизр: “Водариф!” — дебдилару кўздан ғойиб бўлибдилар... Чунки: “Агар бир сахройи чўпонки камолотда шу даражага эришибди-ми, бас, охир замон яқин қолибди”, деган хулосага келибдилар.

— Чоғимда, демокчисанки, тараққиётнинг сўнги сарҳади — таназзул. Шундайми?

— Балли. Далил: агар тошни осмонга отсанг, қанот ёзиб, Арши аълога кўтарилиб кетмайди. Қайтиб ерга тушади... Яна бир гап. АҚШ-нинг собиқ давлат котиби Ҳенри Киссинжер (марказий матбуотда ўқиганман) мазкур юксак лавозимда турганида жуда антиқа фикрни айтган.

“Ҳозир дунёда энг тараққий этган мамлакат қайси?” деб сўрашган ундан.

“Шубҳасиз, Қўшма Штатлар”.

“Бундан кейин қандай бўлади — Америка ўз тараққиётининг уфқида абадий чарақлаб тураверадими?”

“Йўқ, — деган собиқ давлат котиби. — АҚШ ўз мавқеини йўқотади. Юзтубан кетади...”

“Сабаб?”

“Тараққиётнинг интиҳоси — таназзул”.

— Зоти шариф — инсон хусусида ўйлайман. Ҳақ субҳонаҳу таоло ва таборақ уни бу ёруғ олам ичра азиз ва мукаррам қилиб яратди. Фаришталар, малоиқалар, инсу жинс унга таъзим қилди. Лекин у ҳамма вақт ҳам ўз матлабига мувофиқ иш қилмайди. Шайтон унга фириб бергани берган.

— Ҳамма нарса яратган Эгамнинг қўлида. Нега уни барча гуноҳлардан фориғ айлаб, “экологик тоза” хилқат қилиб бино этмади экан?

— Ҳа-да!

— Эшитгансан: қозончида ихтиёр қайдан қулоқ чиқазса...

— Акс ҳолда баний одам одамзод эмас, фаришта қавмидан бўларди-да. Худо уни айнан хом сут эмишга “мосланган” мавжудот қилиб яратди.

— Бунга қандай зарурат бор эди, демоқчиман?

— Бу Худонинг иши. Банданинг қўлидан келадиган юмуш эмас. Инсон бус-бутун Иблис домига тушса, хонавайрон бўлади. Имони, хонумони куяди. Шунинг учун бу хавфдан уни огоҳлантириб қўйибди.

— Демак, ҳар бир одам ўз вужудидаги Иблисни сиқиб чиқариши керак.

— Нималар деяпсан? Бунинг иложи йўқ. Керак ҳам эмас. Сен ҳали иблисни сиқиб чиқазишинг нари турсин, у сенинг ўзингни сиқиб чиқазмаганига минг қатла шукр қилиб юравер... Киши ўз қонида жавлон ураётган шайтоний эҳтиросини маҳв эта олса, шунинг ўзи кифоя. Зотан, атрофга разм сол: фақат инсон эмас, бутун борлиқ “думижоз” қилиб бунёд этилган. Аччиқ-ширин, иссиқ-совуқ, туғилиш-ўлиш, ёшлик-кексалик, тараққиёт-таназзул, кеча-кундуз... Гул тикансиз бўлмас. Ва ҳоказо. Бутун коинот, ўн саккиз минг олам, Қуёш, Ой, сон-саноксиз юлдузлар... Тупроқ, сув, ҳаво, олов... Барчаси ҳайратга, таҳсинга, ҳамдусаного лойиқ. Ҳайратланиш туйғусидан маҳрум, “моддиюнлашган” зиндиқ кимса худони танимайди. Ўз маъбудини кўрарга кўзи йўқ. Қалб кўзи сўқир.

— Кел, дин билан фан, руҳонийлар билан олимлар ҳамда бу тоифа арбоблар билан сиёсатдонларнинг мулоқоти масаласида гаплашайлик.

— Ў-хў!.. Катта ва жиддий баҳс. Чунончи, ҳозир кўраётганимиз масалада фан диннинг даъволарини тўқсон тўққиз фоиз тасдиқламаяпти... Инкор этаётибди...

— Башарти, тасдиқлаганида борми!..

— Яқин ва Ўрта Шарқда вазият тагин ҳам кескинлашган, томонлар орасида жазаво жунбушга келиб, янги-янги ҳудудий даъволар юзага қалқиб чиқиши хавфи туғилиши ҳам мумкин эди, демоқчисан-да?

— Ёдингдами, бир гап айтган эдинг: “Олимнинг, ёлғон гапиришдан бўлак, ҳамма нарсага ҳаққи бор. У фақат ҳақ гапни айтиши керак. Ҳатто, далиллар унинг манфаатига зид келган тақдирда ҳам, далилларга эмас, ўз-ўзига раддия бермоғи даркор”.

— Ҳақиқатга тик қараш қанчалар оғир...

— ... Ва қанчалар шарафли!

— Ҳаммага аён: араблар билан яҳудийларнинг ўқ илдизи бир, улар Иброҳим алайҳиссаломнинг икки ўғлидан тарқалган. Исмоил алайҳиссаломдан — араблар, Исҳоқ алайҳиссаломдан — яҳудолар туғилишган. Кейинчалик, шайтоннинг “кўмағи” ва хусумати туфайли ораларида ганимлиқ, ишончсизлик, тажовуз пайдо бўлган.

— Ажабмас, энг сўнги археологик қазилмалар натижасида қўлга киритилган илмий далиллар бугунги вазиятни тубдан ўзгартиришга, ўзаро муносабатларини юмшатишга олиб келса.

— Шояд...

— Бугунги суҳбатимизга анжом ясайлик. XXI аср бўсағасида мағрур ва масрур бўлиб турган инсоннинг пойи қадами остида буюк иншоотлар, шаҳарлар, тоғлар, чўллар, саҳролар, денгизлар ястаниб ётибди. Бир елкасида — Қуёш, бир кифтида — Ой, бир қўлида — боғ-роғлар, бир қўлида — кўзиқорин шаклида портлаб кетган атом... Теварак-ат-

роф самовотда юлдузлар чарақлаб турибди. Яна: ҳазрати одамнинг қадамлари остида — вайроналар, култепалар, харобазорлар, бурқсиб ётган ўт-тутун, кўк гумбази бағрида улкан озон тешиги... Ҳар иккала манзара — инсон фаолияти: бунёдкорлигию калтабинлигининг оқиба-ти.

— Тубсиз самовот ва коинот бағрида миллион-миллион йиллар ичидан ўз қарвонини ҳорғин етаклаб келаётган сарбон қиёфасида гавдаланади ўктам ва мажруҳ одамзод қиёфаси. Ортга чекинаётган “2000” дан маҳобатли, сир-синаотлар билан қопланган “3000” довонига ўтиб бориш тараддудиди. Ҳаяжон ҳукмрон. Бу ёғи қандоқ бўларкан?

— Кишилар ҳар йили Наврўзни, ўз туғилган кунларини, бўлак “иссиқ” ва “совуқ” саналарни эслайдилар. Байрам, тантана, таваллуд, сайил, ҳосил йиғиш, мотам кунларини нишонлаш учун баҳоналар тўлиб-тошиб ётибди... Йил — ўн икки ой аҳвол шу. Ҳар йили, асрдан-асрга ўтиш асноларида қанчадан-қанча шод-хуррамликлар юз беради. Эндиги гал — тамоm ўзгача маросимлар, кўтаринки шукроналик кайфиятлари яқинлашиб, жўш уриб келаётганини барча бирдай ҳис эътиптимики? 2000 йил! Сўнгги минг йилликда биз учун абадий эсда қоладиган хайрли ва ўта мудҳиш воқеаларга тўлиб-тошган даврлар — X-XI асрлар, XV-XVI асрлар, 1917 йил, 1924 йил, 1938 йил, 1941-45 йиллар, 1991 йил...

Бу рақамлар халқимиз тарихида қандай улуғвор ёхуд мудҳиш воқеаларни англатишини шарҳлаб ўтирмайлик. Фақат Оллоҳ таолодан сўрайликки, уч мингинчи йил бутун башариятга, бизнинг ўзбегимизга ҳам до-риломонлик, буюк келажакка шавқ, рағбат, бахт, тараққиёт, сиҳат-саломатлик, тинчлик ва фаровонлик келтирсин.

...Домла Садриддин Айнийнинг “Қуллар” рўмонида бир антиқа ривоят эсга олинган. Маччойилар деган қавм ёз фаслида теварак-атрофдаги баланд тоғлардан Бухорога эниб, мардикорлик, пахса уриш сингари оғир юмушлар билан банд бўлишаркан. Мавсум поёнига етгач, кеч кузда бу ерда ишлаб топган кийим-кечак, озиқ-овқатларни қопларга солиб, елкаларида кўтарганича хонадонларига — баланд тоғларга қараб равона бўлишаркан. Тик тоғ қояларига кўтарилиш олдидан бирров тўхтаб, қоплари устига ҳар бири бир пуд келадиган оғир харсанг тошларни бостириб олишаркан. Шу кўйи қадам-бақадам қора терга ботиб юриб кетишаркан... Бир, икки, уч... Бир, икки, уч...

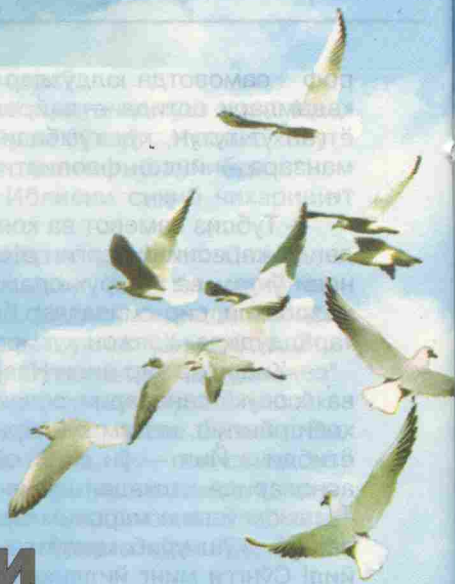
Олға ташланган ҳар бир қадам ғанимат. Ниҳоят, чўққидаги довонга чиқиб олишгач, бояги кераксиз тошларни ташлаб юборишаркан. Йўловчилар бу манзарага ҳайрон бўлиб, сабабини сўрасалар, шундай тушунтиришаркан: не ҳасратда баланд тоғ чўққисига чиқиб олгач, оғир тошларни ерга итқитамиз. Шунда юкимиз энгил тортиб, пастга — уй-уйимизга эниб кетамиз...

— Фавқулудда ғалати мантиқ, Йўқ, мантиқсизлик. Яна тўғрироғи: мантиқсиз мантиқ.

— Ғалаба ва мағлубиятларга шодлик ва кулфатларга тўлиб-тошган залворли йигирманчи асрдан учинчи мингйил бағри узра қадам кўйган экан, башарият янги замон довонида бир зумгина тин олиб, ёлқаси узра ортмоқлаб келаётган минг-минглаб мутлақо кераксиз “тошлар”ни, ўша анойи маччойилар сингари, итқитиб юборишга журъат эта олармики?...

Бозор ИЛЁС

КУЧ ВА ҚУДРАТ ТИМСОЛИ

Маънавият шундай бир концепция, қарашлар мажмуиқи, у фалсафа, санъатшунослик, одоб-ахлоқ, педагогика каби бир талай фан соҳаларида ўзига хос тарзда ўрганилади. Эндиликда у «маърифат», «маданият», «ахлоқ» ва «миллий қадриятлар» каби тушунчаларнинг узвий қисми сифатида таърифланмоқда. Бинобарин, ҳозирча «маънавият» тушунчасининг аниқ илмий тавсифи ва таърифига эга эмасмиз. Бу эса кўп ҳолларда нафақат оддий фуқаролар, балки маънавият ва маърифат соҳасида фаолият кўрсатаётган зиёли кишиларни ҳам ноқулай бир аҳволга солиб қўймоқда. Улардан дафъатан «маънавият нима?» деб сўрасангиз, баъзилари «маънавият — бу...» дея дудуқланиб қолади. Нечоғлиқ галати туюлмасин, бу ҳолга ажабланмаслик лозим. Чунки одам маънавият нима эканини қалбан ҳис қилса ҳам, лекин, эслатганимиздек, аниқ

тавсифи ва таърифиди бўлмагани учун лўнда ифодалашга қийналади.

Сизга маънавият ҳақида маъруза ўқиган, яъни суҳбат ўтказган одамнинг руҳи тоза бўлса, айтган сўзи билан қилиб юрган иши орасида «хитой девори» бўлмаса, унинг ўзи маънавиятга мисол бўла олади. Демак, унинг ишидан ҳам, сўзидан ҳам ҳаёт учун керакли нарсаларни ўрганиш мумкин.

Бунинг тескариси бўлиб чиқасачи? Сизга маънавият ҳақида дудуқланмай, ипга тизилгандай чиройли гапларни айтса-ю, кечкурун «қавми» билан ўтириб маишат қилаётганида кундузи уни берилиб тинглаганларни «нодонлар, китобий сўзга ҳам шунча ишонадими?» дея масхара этса ё бўлмаса қилаётган ишини «чойчақа учун юрибмиз-да» дея баҳоласа, додингизни кимга айтасиз?! Ҳар нима бўлса бўлсин-у, мана шундан худо асрасин!

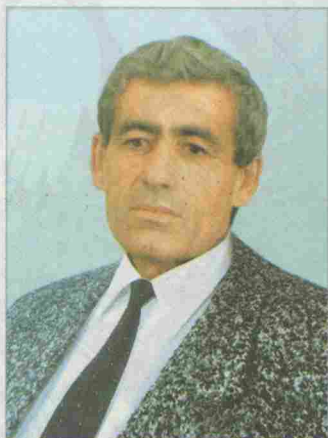
Хўш, юқоридаги саволга биз ўзимиз нима деб жавоб берган бўлар эдик? Келинг, бунга уриниб кўришдан аввал атаманинг туб маъносига эътибор берайлик: маънавият — маънавий — маъни — маъноли (маъносиз, бемаъни) — маъно ва ҳоказо. Кўриниб турибдики, бу сўзларнинг ўзаги — маъно. Оддий тилшуносликка хос тадқиқотнинг хулосаси шу. Демак, маънавият тушунчасида ўзакнинг асл маъно-моҳияти қисман бўлса-да, сақланган. Бунинг исботига битта мисол келтириш kifоя: эл тилида «бамаъни одам» деган ибора бор. Бунга лойиқ бўлиш — ҳар бир инсон учун улуг бахт. Ва аксинча, «бемаъни одам» деган баҳо ҳақорат ва таҳқир ифодасидир. Худди мана шу «бемаъни одам», «бемаъни қилиқ» деган иборалар маънавиятдан йироқ кишиларни ва ахлоқ-одобга тўғри келмайдиган хатти-ҳаракатларни билдиради. Демак, «маънавият» ис-

тилоҳи «маъно» («маъни», «мазмун», «моҳият») тушунчасини ифодалайди.

Назаримизда, ўзлигини англаган ҳар қандай инсоннинг ҳаёти бирор маъно-моҳиятга асосланган бўлиши лозим.

Кўпчиликдан «Яшашдан мақсадинг нима?» деб сўралса, асосан икки хил жавоб олинади: биринчиси — бойлик тўплаш ва ундан баҳраманд бўлиб яшаш, яъни, бир сўз билан айтадиган бўлсак, ейиш учун яшаш; иккинчиси — яхши ном қолдириш ва яратиш учун яшаш.

Биринчи гуруҳга мансуб одамлар яшашдан мақсад — ейиш, ейишдан мақсад — яшаш деб билади. Бундай ўйлаб қаралса, жаҳондаги бор мавжудотнинг ҳаммаси ҳам шундай: бўрию қашқирлар, қоплону айиқлар, бургуту кузғунлар, илону чаёнлар ҳам ейиш учун яшайди ва яшаш учун ейди. Аммо Оллоҳ ўзига халифа қилиб яратган инсон-чи? У ҳам та-

биатнинг мана шу ибтидоий қонуниятига бўйсуниб яшаши керакми? Унда борлиқдаги бошқа ёввойи мавжудотдан нима фарқи қолади?

Тан олиш лозимки, ўз олдига мана шундай амалий (ейиш, ичишни) мақсад қўйиб яшаган кишилар дунёнинг моддий бойликларидан кўпроқ баҳраманд бўлади ва иқтисодий жиҳатдан сира муҳтожлик сезмайди. Улар ҳаётнинг мазмунини ҳам шундай мезон билан ўлчайди.

Иккинчи тоифадаги одамлар юксак ва олижаноб мақсад йўлида жон фидо қилади. Улар ейиш учун яшмайди, балки яшаш учун, ўз орзумидларини амалга ошириш учун ейди.

Бу икки тоифага Шарқ уйғониш даври мутафаккирлари томонидан алоҳида таъриф тавсиф берилган: маънавиятли кишилар «маъни аҳли», уларнинг акси бўлган тоифа эса «сурат аҳли» дея таърифланган. Биринчи гуруҳга руҳий олами, маънавий дунёси баркамол бўлган кишилар, иккинчи гуруҳга эса зоҳирий неъматлар — мансаб ва моддий бойликка ўч кимсалар киритилган. Бу фалсафа Алишер Навоийнинг мана бу қитъасида жуда таъсирли ифодаланган:

Аҳли маъни гуруҳида зинҳор

Ҳеч ор айлама гадолиғдин

Ким, буларга гадолиғ ортуғдир

Аҳли суратқа подшолиғдин.

«Аҳли маъни» ёрлиғи бугун биз «маънавият» деб атаётган дунёвий-фалсафий-ахлоқий таълимотига айнан мос. Зеро, тасаввуф оқимидаги «аҳли маъни», яъни комил инсонлар олий мақсадлар сари интилиб яшайди. Алишер Навоий «Ҳар киши комил эрур, бас анга Ҳақ бандалиғи» деган сатри замирида инсоннинг Оллоҳ висолига етиш учун қилаётган савоб ишлари назарда тутилган.

Биз ҳар қандай ақидаларга қарши ўларок, олам ва инсон тафаккури кун сайин ривожланиб, мукамаллашиб бориши ҳақидаги ҳақиқатни эътироф этиб яшаш тарафдоримиз. Улуғ бобомиз сатрларида «ҳақ» сўзи фақатгина бир маънода келмаётганини ҳисобга оладиган бўлсак (Оллоҳ, ҳақиқат, адолат, инсонийлик), Алишер Навоий давридаги комил инсон («маъни аҳли») билан бугун орзу қилинаётган юксак маънавиятли инсон орасида яқинлик, уйғунлик мавжудлигига ишонч ҳосил қиламиз. Дарҳақиқат, эндиги мукамал инсонни тарбиялаб вояга етказиш борасидаги барча саъй-ҳаракатлар мана шу борадаги кўҳна миллий анъаналарнинг давоми, десак, янглишмаймиз.

Диний таълимотларга кўра, инсоннинг дорулбақодаги ўрни ҳамда қадри унинг ҳаётда (яъни дирулфанода) қилган савоб ва гуноҳ ишлари салмоғи билан белгиланади. Демак, унинг тириклик даврида вақтини нимага ва қандай сарфлагани, инсоний бурчларини қандай адо этгани ҳаётмамот масаласи экан.

Тўғри, «маъно аҳли» ҳам, «сурат аҳли» ҳам ватан тараққиёти учун хизмат қилади. «Ейиш учун яшайди» ган кишилар заминда ўзларига жаннат яратиш мақсадида елиб-югуради:

турли хил ишлаб чиқариш воситаларини (кичик, қўшма ва ҳоказо корхоналар) баропо этади, кишиларни иш билан таъминлайди, моддий бойлик яратади, ундан келган даромад ҳисобига тўкин-сочин ҳаёт кечиради. Бу кишиларнинг ҳаракати, аввало, ўз манфаати ва эҳтиёжига қаратилган бўлса-да, юртнинг моддий бойлигини оширишда ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Шу ўринда моддиюнчиликнинг «аҳли сурат» маънавиятига нима алоқаси бор, деган савол туғилиши табиий: ахир, улар ҳам театр ва концертларни қолдирмай томоша қилса, тасвирий санъат музейларида Рафаэль, Леонардо да Винчи каби оламга машҳур мусаввирлар яратган расмлар қаршисида соатлаб турса, уларни маънавиятсизликда айблаб бўладими?!

Гап шундаки, бу тоифа ўша санъат дурдоналарига ҳам, авваламбор, истеъмолчи кўзи билан қарайди. Бордию кимошди савдосидан тасвирий санъат намуналарини сотиб олса, аксарият ҳолларда кўз-кўз қилиш ёки қийматини йўқотмайдиган катта бойликка эга бўлиш учун қилади.

«Маъни аҳли» эса моддий ва маънавий бойликларга аниқ мақсад асосида интилади. Улар яратилган неъматлар кимга ва нимага, қандай

зарурат боис кераклигини яхши биллади. Бу тоифадаги кишилар ҳар қандай иқтисодий қийинчилик пайтида ҳам юрт тақдирию эл қисматини ўйлайди. Бусиз улар ўз умрини маъносиз деб биллади; маблағларини чет эл банкларига қўйиш ўрнига Ватанини иқтисодий танглиқдан қутқариш, унинг келажак равнақини таъминлаш учун ҳаракат қилади. Чунки улар яшаб турган она замин мингминг йиллардан кейин ҳам мана шу мустақил юрт фарзандларига Ватан бўлиб қолишини истайди... Бундай кишиларнинг мақсади, қалбидаги орзуси биргина сўз — маънавият воситасида ифода этилади.

Демак, маънавият, аввало, инсон руҳий оламининг фазилати ва сифатини билдирар экан. Бу эса киши табиатидаги ватанпарварлик, ҳалоллик, одамийлик, маънавий бойликлардан бохабарлик ва уларни қадрлай олиш; тил билан дил бирлиги; шахс сифатида муттасил изланиш, мукамалликка интилиш; бурчга садоқат, яъни иймон бутунлиги каби кўплаб фазилатларни қамраб олади.

Бинобарин, маънавият — барча маънавий бойлик ва қадриятларни қамраб олган, миллатнинг кучи ва қудратини белгилайдиган асосий омил. Комил инсонлик шеvasи эса мана шу қудратга таянади.

Анвар ЧОРИЕВ

Сунъий зиддиятдан табиий мутаносиблик сари

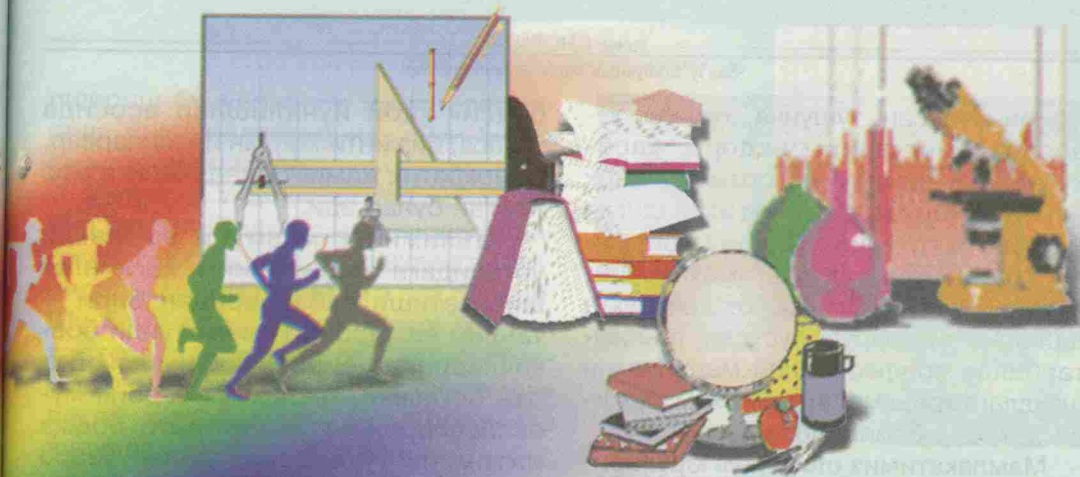
Таълим андозалари, ўқув режалари ва дастурлари мазмунига замон талабларига мос тузатишлар киритмоқ учун, аввало, бу соҳада вужудга келган муаммоларни аниқ ва равшан тасаввур этишимиз зарур.

Таъриба шундан далолат бераётирки, 80-йиллар охири ва 90-йиллар бошида мумлакатимиз таълим муассасаларида таълимнинг мазмуни билан шакли ўртасидаги зиддият кучайиб борган. Таълим муассасалари раҳбарлари бунинг сабабларини структурадан, яъни шаклдан қидирган. Улар структура кетидан қувиш, аниқроғи янги шаклларни излаб топши билан овора бўлиб, аллақандай «марказ»лар, «комплекс»ларни тузиш ҳақида бош қотирган. Ҳолбуки, бундай структуралар (шакллар) мазмунга заррача таъсир этмади, аксинча, охир-оқибатда таълим тизимининг мазмуни билан шакли ўртасидаги зиддиятни баттар кескинлаштирди.

Бизнинг фикримизча, таълимнинг мазмуни билан шакли орасидаги зиддиятнинг ғоятда кучайиб кетишига асримизнинг иккинчи ярмида фан ва техниканинг жадал суръатда ривожланиши билан боғлиқ бўлган «ин-

формацион портлаш» сабаб бўлган эди. Мутахассисларнинг ҳисоб-китобларига қараганда, кейинги аср мобайнида дунёда информация ҳажми ўн миллион марта, унинг тарқалиш суръати эса юз миллион марта ортиб кетган. Информацияларнинг мунтазам ўзгариб туриши натижасида билимлар ҳажми ҳам тинимсиз ўсиб борди. Бинобарин, ўқув режалари ҳам, ўқув дастурлари ҳам, дарслик ва ўқув қўлланмалари ҳам янги-янги илмий далиллар билан бойитилди. Узлуксиз янги информациялар билан тўлдириб борилган дарсликлар, ўқув қўлланмалари асосида берилган билимларни ўзлаштириш эса мураккаблашди. Бошқача айтганда, биз фақат кўпроқ билим беришга тиришдик-у, лекин улар ўзлаштирилдими, йўқми, қанчаси амалий фаолиятга асқатади, қайси фанларга оид билимлар ёшларни қизиқтиради ёки қизиқтирмайди — масаланинг бу жиҳатлари ҳақида бош қотирмадик. Қарши шаҳридаги мактабларда ўтказган тадқиқотлардан маълум бўлдики, умумий таълим мактабларида математикадан берилаётган билимларнинг 27 фоизидан 41 фоизигача, физикадан — 25 фоизидан

45 фоизигача, кимёдан — 33 фоизидан 51 фоизигача, биологиядан 15 фоизидан 21 фоизигача кундалик фаолиятда мутлақо қўлланмайди.

Таълим муассасаларида берилётган информацияларнинг бу қадар қўплиги аксарият ўқувчиларни қарахт қилиб ташлади. Бундай қарахтлик эса интеллектуал лоқайдликни вужудга келтирди. Бу ҳол охир-оқибатда ўқитувчига ҳам, таълим жараёни сифатига ҳам жиддий таъсир кўрсатди. Пировардида умумий ўрта таълим ёки ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларини, ҳатто олий ўқув юрталарини тугатган йигит ва қизларда мустақил фикрлаш, ишлаш, яшаш қобилияти йилдан-йилга сусайиб борди.

Эндиликда бундай мураккаб номуносивликка барҳам бериш учун, Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида таъкидланганидек, таълим тизимида яхлит ўқув-илмий ишлаб чиқариш мажмуасини вужудга келтириш назарда тутилаётир. Шунингдек, таълимнинг мазмуни билан шакли ўртасидаги зиддиятни кучайтириб юборган информაციон қарахтлик ўқув жа-

раёнига зарур бўлган маълумотларни танлаб олишга имкон берувчи яхлит ахборотлар маконини яратиш йўли билан бартараф этилади. Бугунги кунда таълим тизимининг ҳар бир босқичида берилётган ахборотлар ҳажмини, турини аниқ белгиловчи давлат таълим андозалари (стандартлари) ишлаб чиқилмоқда. Лекин ишлаб чиқилган андозалар бугунги талабқийёт талабларига тўла-тўқис мос, дейиш қийин. Бизнингча, аввало «таълим стандартлари», хусусан, «жаҳон таълим стандартлари» деган тушунчаларнинг моҳиятини тўғри англаб етиш, Ўзбекистон таълим муассасаларида берилётган билим, малака ва кўникмаларни жаҳон андозаларига мослаш учун нималар қилмоқ керак, деган саволга аниқ жавоб топишимиз лозим. Аниқроқ қилиб айтганда, таълим муассасаларида сабоқ олаётган ҳар бир ўқувчи, ҳар бир талаба жаҳон таълим стандартларига мос билим олиши, профессионал малакага эга бўлиши учун қандай фанлардан назарий ва амалий машғулотлар тинглашини атрофлича асослаб бериш даркор. Шунингдек, ҳар бир фан бўйича берилётган информациялар

ҳажми, хусусан, тушунча, ҳукм ва ҳулосаларнинг аниқ миқдори, касб-ҳунар ёки олий ўқув юртида сабоқ олаётган талабага тақдим этиладиган умумий, ижтимоий-гуманитар билимлар, касб-корга оид маълумотларнинг зарурий кўлами ҳар жиҳатдан пухта далилланиши зарур. Хусусан, таълим-тарбияда профессионал маданиятни шакллантириш масаласига ҳам алоҳида эътибор бериш лозим.

Мамлакатимиз олий ўқув юртларида таҳсил олаётган талабалар, айниқса таълим-тарбия жараёнининг бўлғуси ташкилотчиси халқаро талаблар даражасида профессионал маданиятли бўлиши учун унга инсоннинг жамиятдаги ўрни ҳақида маълумот берилиши тақозо этилади. Бусиз таълимнинг самарасини ошириб бўлмайди. Бу борадаги мақсадларимизга эришмоқ учун, Президент Ислоҳ Каримов таъкидлаганидек, «таълим-тарбиянинг бутун жараёнини инсонпарварлик ғояларига бўйсундириш зарур». Бундай мураккаб вазифани амалга оширишни академик лицей ва касб-ҳунар коллежларидан бошлаш ўринли бўлади, деб ўйлаймиз.

Академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида таълим олаётган, эрта-индин олий ўқув юртига киришга ҳозирланаётган йигит-қизларда инсоннинг жисмоний, руҳий-маънавий қиёфаси шаклланиш жараёни тўғрисидаги бир бутун, яхлит тасаввурни «Инсон фалсафаси» фанини ўқитиш воситасида шакллантириш мумкин. Бу фаннинг илмий муаммолари юзасидан амалга ошириладиган назарий ва амалий машғулотлар кўпроқ Шарқ маданий-маънавий меросига асосланса ва уч босқичда — «Инсон тўғрисидаги фалсафий фикрлар тараққиёти», «Инсон шахси», «Инсоннинг ижтимоий тар-

бияси» каби йўналишлар асосида ўтилса, биз интилаётган инсонпарвар, демократик жамият идеалларига мос тушган бўлар эди.

Таълимнинг мазмуни ва шакли ўртасидаги зиддиятнинг кескинлашиб кетиши сабабларидан бири — таълим ва тарбия тизими турли босқичларининг бирини иккинчиси билан боғловчи, таълим ва тарбия муассасаларининг жамиятдаги бошқа ижтимоий тузилмалар билан ўзаро алоқадорлигини таъминловчи ягона бошқарув механизми ҳанузгача раво ишламаганида эди. Оқибатда таълим ва тарбия муассасаларининг ҳар бир босқичи ўзича фаолият кўрсатиб келди. Бундай бошбошдоқлик, Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида қайд қилинганидек, таълим ва тарбия тизимидаги узвийлик, ворисийлик, оддийдан мураккабга қараб бориш каби тамойилларнинг аҳамиятини сусайтирди.

Энди асл мақсадга эришиш учун таълимнинг барча шакллари қамраб олган узлуксиз таълимнигина эмас, балки узлуксиз тарбия тизими ҳам яратиш зарур. Узлуксиз таълим мактабгача таълим муассасаларидан тортиб кадрларга билим ва ихтисослик бериш ҳамда уларнинг маънавий-ақлий жиҳатини назарда тутса, узлуксиз тарбия тизими жамиятнинг барча тарбия тузилмалари — оила, мактабгача тарбия муассасалари, умумий таълим мактаблари, ўрта махсус ва олий ўқув юртлари, меҳнат жамоалари, жамоат ташкилотлари ва уюшмалар, маҳаллалар юритадиган тарбиявий ҳамда маънавий-мафкуравий ишларни қамраб олмоғи даркор. Узлуксиз тарбия жараёнининг самарадорлигини, айниқса, таълимнинг тарбиявий-мафкуравий таъсирини

ошириш бу жараёни миллийлаштириш, инсонийлаштириш йўли билан амалга оширилади.

Узлуксиз таълим ва узлуксиз тарбия яхлитлигини таъминлашда педагогинг мустақил шахс мақомига кўтарилиши муҳим аҳамиятга эга бўлади. Шу боис Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида умуминсоний тарбия тизимидаги «Шахс шахсни тарбиялайди» деган тамойилнинг устиворлигига алоҳида эътибор берилган.

Собиқ совет тузуми даврида, сир эмас, таълим муассасаларидаги ўқув жараёни ўртача қобилиятли ёшларга мўлжалланган эди. Уларнинг индивидуал заковатини ҳисобга олувчи таълим дастури ҳам, ўқув режаси ҳам йўқ эди. Эндиликда, бу камчиликларга барҳам бериш мақсадида, иқтидорли ва истеъдодли болалар учун алоҳида синфлар, мактаблар, марказлар, хуллас, миллий (элита) таълим муассасаларини ташкил этиш кўзда тутилмоқда. Бундай болаларни ўқитиш учун махсус ўқув дастури, ўқув режаси ва ўқув қўлланмалари тайёрланаётир. Иқтидорли ёшларга умумий ва касбий таълим беришнинг энг илғор мамлакатлар тажрибасидан олинган технологиялари аллақачон амалга оширила бошланди. Шу пайтга қадар ўқитувчи ва домлаларнинг интеллектуал қобилияти, профессионал малакаси ва педагогик маҳоратини аниқловчи адолатли мезонлар тизими шакллантирилмаган эди. Эндиликда эса бу борада ҳам тест синовлари қўлланмоқда, аттестация комиссиялари фаолият юритмоқда. Аммо буларни ҳали мукамал тизимга тушган деб бўлмайди. Чунки синов жараёнида баъзан субъективизм ҳолатлари ҳам кўзга ташланади. Масалан,

аттестациядан ўтаётган ходимга унинг мутахассислигига алоқаси бўлмаган саволлар берилиши бу тизимни такомиллаштириш зарурлигини кўрсатади.

Таълимнинг мазмуни ва шакли ўртасидаги зиддиятни бартараф этишнинг энг синалган ва замон руҳига мос йўли — таълим муассасалари фаолиятини демократлаштириш. Бугунги кунда бу жараён суст бораётгани боис ўқувчилар ва талабалар ҳамон эркин фикрлаш, мустақил ишлаш, яшаш маданиятини етарлича эгаллаётгани йўқ. Ҳолбуки, Миллий дастурда узлуксиз таълим тизими фаолиятини ташкил этишда демократлаштириш асосий тамойиллардан бири этиб белгиланган; таълим жараёнини демократлаштиришни кучайтириш мақсадида таълим муассасаларига мустақиллик ва эркинлик берилиши кўзда тутилган.

Хуллас, таълим тизимида собиқ тузумдан қолган муаммоларнинг узилкесил бартараф этилиши ушбу соҳада амалга оширилаётган ислохотлар самарадорлигига асос бўлади, ислохот жараёнини тезлаштиради. Бу эса инсонпарвар, демократик жамият қуриш йўлидаги саъй-ҳаракатларимиз муваффақиятини таъминлайди.

ОШИҚЛИГИН БОИСИ — ОЛАМ

Мусаввир
 Леким Иброҳимов
 ижодий қиёфасига чизгилар

Кўклам кезларида дарё бўйига бориб сер солиб қараган-мисиз? Унда турфа тўлқинлар ўзгача шиддат билан тўлғаниб ётади. Мисоли сархуш ошиқ бағрида юлкинаётган шаддод маъшуқа дейсиз.

Оврусиё аталган улкан ҳудуднинг азим дарёларидан саналмиш Илиқ наҳрининг айна баҳор чоғларидаги тўлғонишлари ҳам кишини мафтун этмай қўймайди. У Тиёншон чўққиларидан шаталоқ отиб тушаётган катта-кичик ирмоқларни бағрига олади-да, кенг водийларга сеп ёйиб чиқади. Жамолини бир бор кўрган одам ҳайратдан лол қотиб қолмоғи тайин. Беихтиёр шеър ўқиб юборганингизни билмай қоласиз: «Бунчалик латофат, айт-чи, кимда бор?!» (Абдулла Орипов сатри.)

Ҳикоямиз қаҳрамони — Леким оға Иброҳимов мана шу дарё соҳилида, табиат кўрку чиройини кўз-кўз қилиб турадиган ажойиб маконда дунёга келди. Ошиқлигининг боиси шунда. Ким билади дейсиз, бўлажак рассомнинг қулоғига, эҳтимол, тўлқинлар азон айтиб, ирмоқлар алла куйлагандир?..

Таниқли мусаввирнинг ўзига хос табиати, таъбир жоиз бўлса, фаройиб ижодкорлик сифатлари бор. Баъзида ўзукунлаб китоб ўқишларини айтасизми, гоҳида мастона бир қиёфада шеър-хонликка берилиб кетишларини дейсизми, ахён-ахёнда мўйқаламни бир четга улоқтириб, қаламқашликка киришиб кетишини сўйлайсизми — хуллас, расмона бир ошиқ, расмона бир ориф. Бундайларга китобу қалам, сиёҳу қоғоз бўлса бас, бу дунёнинг бошқа неъматлари уларга «ўғай», гўё Ҳазрат Яссавий дунёга талоқ қўйгани каби, улар ҳам гўзаллик ва назокат, ақл ва маърифатдан бошқасини оқ қилгандек...

Олам гўзаллигининг тасвирий тимсолини яратиш — унинг

Леким Иброхимов «Осиё уммони» асарини ниҳоясига етказмоқда.

болалик орзуси эди. Орзуси эди десак, балки кўп ҳам тўғри бўлмас. Гўзаллик туйғуси билан яшаш, ижод завқи билан нафас олиш унга ҳаётнинг асл маъноси бўлиб туюларди. Унинг қалби гўё табиатдаги ҳар бир ноёб ҳодиса бағрига сингиб кетар ва ундан улги — нусха олиб, вужудига қайтиб келар, шу вужуд қони ва ҳароратидан тасвирий тимсол яратмагунича унга тинчлик бермас эди.

Дунёда ижод завқига интиқ бола қалбидек тоза ва покиза нарса бор-микан?!

Леким оға қалбан ошиқ эди, ижод суруридан сармаст эди. Шу боис ижодни касб-корга айлантириш, унинг замонавий расм-русумларини эгаллаш ҳақида ўйлаб ҳам кўрмабди. Бирмунча кечроқ бўлса-да, дастлаб Олмота Рассомлик билим юртида, сўнгра Тошкент Театр ва рассомлик институтининг графика бўлимида таълим олди.

Рангтасвирларида самимият, ажиб сирлилик, бокиралик, ботиний мулоҳаза акс этгани, бўёқларнинг нозик уйғунликка киришиб кетиши тезда мухлислар эътиборини тортди. Санъатшунослар унинг руҳий оламидаги ботиний нигоҳ, ўз фалсафий қарашларини ифода этишдаги собитлик, мусаввирнинг ўзига хос ижодий услуби ҳақида бири олиб, бири қўйиб гапира бошлади. Мулоҳазалар сал палапартиш ва юзакироқ бўлса-да, ҳар қалай, эътибор муҳим эди.

Леким Иброхимов ўша кезлари республиканинг нуфузли нашриётларидан бирида хизмат қилар эди. Шу боис «Ўзбек халқ эртаклари» кито-

бини нашрга тайёрлашда бел боғлаб иштирок этди ва уни зўр маҳорат билан безади: эртакларнинг мазмун-мундарижасига мос расмлар чизди, муқовалар ишлади. 1988 йилда айнан ана шу китобни безаш борасидаги маҳорати юксак эътирофга сазовор бўлди — китоб собиқ Иттифоқ миқёсидаги нашрлар кўрғазмасида биринчи ўринни эгаллади. Ўша йиллари у Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ғазаллар китобига ҳам бадиий безаклар чизди. Хусусан, Алишер Навоий ғазаллари асосида ишлаган расмлари Люксембург шаҳрида бўлган кўрғазмада санъатшунослар эътиборини тортди.

Мусаввир 1990 йилда Бобур Мирзо сиймосини рангасвирда гавдалантирди. Кейинчалик бу асар жуда машҳур бўлиб кетди. «Сўқоқлик қиз», «Хонатлас», «Хева миноралари» каби манзаралари ҳам ўша кезде яратилган.

Мусаввирнинг кўрғазмалари Польша, Ҳиндистон, Марокко, АҚШ, Олмония сингари мамлакатларда намойиш этилди.

Леким оға бир нарсани ўйлаб боши қотгани-қотган: кейинги пайтда чизган асарлари аввалгиларига қараганда яхшироқ. Улар колоритга бой, моҳир устанинг қўлидан жило топган. Энди унинг тажрибаси мўл. Лекин, шунга қарамай, ҳамон ижодидан кўнгли тўлмайди. У мудом ижодий изланишда, рангасвирдаги муносиб ўрнини топишга интилади. Танқидчиларнинг таъбирича, унинг бугунги даражаси ўртамиёнадан сал беҳроқ... Аммо уларнинг бундай «баҳоси»дан Леким Иброҳимовнинг жини кўзийди.

Рассом жуда кўп ўқийди, берилиб ўқийди. Ўзиям қизиқмаган соҳаси йўқ. Шеърят, тарих, элшунослик, фалсафа, қўйингчи, дунёдаги илми бор, ҳаммасидан хабардор бўлсам, дейди. Чунки, боя айтганимиздек, Леким Иброҳимов — ҳақиқий ошиқ. Ошиқлигининг боиси эса — оламнинг сир-асрори, ҳақиқатнинг сир-синаоти.

Леким оға ўзининг тарихий илдизларини тўлиқроқ билгиси келади. Шу

Леким ИБРОҲИМОВ. «Авлодар хотираси».

боис кўхна ва қадимий нар-
саларга ғоятда зўр қизиқиш
билан қарайди. Қадимийлик-
нинг ҳар қандай шакли унинг
учун азиз. Кунлардан бир
куни оғамизнинг ишқи кўхна
қўлэмаларга тушиб қолди
денг. У эски алифбони ўрга-
ниб, ҳалиги ёзувларни рас-
мона ўқий бошлади. Шар-
қона андиша, шарқона сир-
лилик сабабини ўзича ахта-
риб кўрди. Шу боис унинг
ижодий интилишларида ма-
сала

Леким ИБРОХИМОВ. «Ҳаётбахш ирмоқ».

моҳиятини англаш туйғуси кучли. Унинг асарларини тушуниш,
маъқул топиш учун ҳам муайян даражадаги билим керак бўлади. Шарқ-
даги буддавийлик, ислом аънаналари ва тарихий-фалсафий оқимлар —
томошабиндан талаб этиладиган билимлар сирасига асосан ана шулар
киради. Бундан мусаввир фақат билган нарсаларини тасвирга жо этар
экан-да, деган хулоса чиқармаслик керак. У билган нарсаларини ҳис этиб,
ҳиссиётга айлантириб ифодалайди: рассом андиша расмини ҳамиша ўрнига
қўяди. Эҳтимол шунинг учун бўлса керак, айрим санъатушунослар Леким
Иброҳимов ижоди фақат хос одамлар учун мўлжалланган, дея фикр юри-
тади.

Боя айтганимиздек, Леким оғанинг истеъдоди жуда кўпқиррала. У шеър
ёзади, наср қоралайди. У бир сатрида ўзини шундай таърифлайди: «Беш
минг йилча бундан муқаддам бу дунёга қадам қўйдим мен».

Мусаввир асарларини томоша қилар эканмиз, хаёлан гоҳ Будданинг
кўхна ибодатхоналарига, гоҳ «Минг уй» ғорларига, гоҳ қадимий туркий-
ларнинг бетакрор қўрғонларига саёҳат қиламиз. Улар жимжимадор тас-
вирлари билан шарқ миниатюраларини ёдимизга солади.

У бир шеърида «Зилдек тош кўтариб кетиб бораман, Не қилай, енгил-
ликни кўнглим суймаса» деб ёзган эди. Айтиш мумкинки, бу сатрларда
рассомнинг ижодий қарашлари ўз ифодасини топган.

1998 йил апрелининг охирида Ўзбекистон Республикаси Бадий
академияси кўргазмалар залида Леким Иброҳимов асарлари намойиш
этилди. Кўргазманинг қоқ ўртасига рассомнинг «Осиё уммони» деб атал-
ган улкан асари қўйилган эди. Ушбу асарда бирорта бир ортиқча бўёқ
қўзга ташланмайди. Ҳар бир ранг, ҳар бир урғу ўзича бир маъно ташийдди:
яшил ранг — ҳаёт ва бепоёнлик, оқ ранг — фикру хаёллар, орзу-ўйлар
софлиги, зангори ранг — теранлик рамзи. Барча таассуротларни баён
этишга имкон йўқ. Ахир, кўкламги жаладан сўнг вужудга келадиган гўзал-
ликни ёки ошиқ юракдаги туйғулар шивирини таърифлаб бўладими!

Ошиқ юрак манзараларига ошиқ қалб билан қараш керак, холос...

ҲАҚИҚАТНИНГ ТУТАШ МАНЗИЛИ

Инсоният шундай юксалиш босқичларини бошдан кечирганки, улар турли маданиятларнинг ўзаро ҳамкорлиги натижасида вужудга келган. Дунёнинг иккига — «Насаролар Оврупоси» ва «Мусулмонлар Шарқи»га бўлиниши эса ҳар иккала тараф маданиятига жуда кучли таъсир кўрсатди. Таниқли инглиз адиби Киплинг бу икки маданият ўртасидаги тафовутни бўрттириб, улар «неча аср ўтса ҳам чатишиб кетиши маҳол» деган эди. Лекин бу хулосани, не бахтки, тарих инкор этди. Шу билан бирга, мазкур икки маданий феноменнинг ўзига хос жиҳатлари тарихий тараққиёт жараёнида яққол намоён бўлди.

Шарқ, хусусан, Марказий Осиё X—XIV асрларда кучли маданий юксалишни бошдан кечириб, кейинчалик ўрнини Фарбга бўшатиб берди. Фарб эса Шарқнинг илмий муваффақиятларини ўзлаштириб, Уйғониш даврига қадам қўйди. Фарбда мусулмонлардан ва умуман Шарқдан хавфсираш, кўрқиш ўрнига завқланиш, тасаннолар айтиш кайфияти шаклланди. Айнан ана шундай кайфият натижаси ўлароқ, Гёте ўзини «Шероз булбули Хожа Ҳофизнинг аси-

ри» деб атаган эди. У Ҳофиз ижоди тимсолида Шарқ шеърятини эъзозлаган, ҳатто «Фарб ва Шарқ девони» шеърлар туркумини яратган. Ундан аввал Данте «Илоҳий комедия» асарида инсоният даҳолари сирасида Ибн Сино номини тилга олиб ўтган. Умуман, Оврупо Шарқ илм-фанини, хусусан, Ўрта Осиё мутафаккирларининг назарий таълимотини ниҳоятда қадрлаб, синчиклаб ўрганган ва шу тариқа маърифийлашиб борган. Америкалик исломшунос Франц Роузенталнинг фикрича, Фарб ва Шарқ баҳраманд бўлган билим манбаи ягона бўлиб, аслида улар бир дарахтнинг турли шохларидир; улар ўртасида кўзга ташланувчи фарқлар эса айни бир хил рангнинг тўқ ёки оч товланишидан иборат.

Бироқ шу қадар юксак тамаддунларни бошдан кечирган минтақалар XIX асрга келиб нега Оврупо билан қиёслаб бўлмайдиган аҳволга тушиб қолди? Маълумки, Уйғониш даври гуманизми ирода эркинлигига йўл очди ва инсон ақл-заковатига ишонч уйғотди, шу билан бирга, одамзоднинг ўзига беҳад бино қўйганини ҳам кўрсатди.

Илмий англаш борасида эришилган

ютуқлар бориб-бориб саноат-нинг гуркираб ривожланишига, товар ишлаб чиқаришнинг бошқариб бўлмайдиган даражада авж олишига сабаб бўлди; жўғрофий кашфиётлар эса янги худудларни зўравонларча босиб олишга, мустамлакаларнинг аксариятини хомашё манбаларига айлантиришга имкон яратди. Фарбда табиий фан ва технология динни четга суриб, олий қадриятлар даражасига кўтарилди.

Асримиз бошларига келиб илмий кашфиётлар ва техник ихтиролар оқими қудратли тус олди. Масалан, биргина 1908 йилда уларнинг сони 862 мингтага етган (*П.А.Сорокин. «Человек. Цивилизация. Общество». Москва, 1992*).

Турли манфаатлар юзасидан Фарб билан тўқнаш келган Осиё давлатларининг иқтисодий ва технологик жиҳатдан анча орқада қолиб кетгани ошқор бўлди. Айнан ана шундай сабаблар оқибатида бир пайтлар Соҳибқирон Амир Темур қаламравида бўлган қудратли салтанат худуди Россия империясининг мустамлакасига айланди.

Ўрта Осиёнинг бу тарихий ноҳақликка нисбатан жавоби миллий ва маданий юксалиш, озодлик ва мустақиллик учун ниҳоятда кенг қамровли ижтимоий ҳаракатга киришишдан иборат бўлди. Овруполикларнинг прагматизми ва ғайратига Туронзаминда шаклланган инсоний фазилатлар — ўзаро меҳр-оқибат, ҳамжихатлик, ўзни тийиш, сабру қаноат каби сифатлар қарши турар эди. Ана шундай шароитда жадидлар «Ҳақ олнур, берилмас!» деган даъватни шиор қилиб чиқди.

Шундай қилиб, жадидчилик ҳаракати Туркистондаги янги маънавий-ижтимоий юксалишнинг тимсолига айланди. Бу жараённи Овруподаги XVIII

аср маърифатчилиги билан қиёслаш мумкин. Ўша даврда Монтескье, Руссо, Дидро, Вольтер сингари даҳолар етишиб чиққан, уларнинг гоёлари буюк француз инқилобини ҳозирлаган.

Жадидларнинг назарий қарашларида иккита муҳим хусусият кўзга ташланади: мустақкам ирсий илдиз ҳамда Шарқ ва Фарб маърифатчилари, файласуфларининг назарий меросини эгаллашга интилиш.

Улар мамлакатни тараққиёт йўлига олиб чиқишнинг гаврови Фарб ва Шарқ маданиятларини уйғунлаштириб, халқнинг кўзини очиш деб билган.

Маҳмудхўжа Беҳбудий «Тарих ва Жўғрофия» асарида бундай деб ёзган эди: «Дунёга ишонмоқ учун, комил ва одил бўлмоқ учун тарихни ўқумоқ ва билмоқ керак. Подшою вазир, ҳукумат одамлари ва сиёсий кишилар учун тарих ўқумоқ керак. Паст қолган ва ё тараққий қилган халқларни, жаҳонгир бўлган давлат ё нопадид (мустамлака — **Д.А**) бўлган ҳукуматларни билмоқ учун тарих ўқумоқ керак... Мусулмонлик қандай кўпайди ва тараққий этди ва алохон на учун мусулмонлар таназзул этдилар? Буни билмоқ учун тарих ўқимок керак. Хулоса: дину дунёдан бохабар бўлмоқни хоҳлайдурган ҳар ким учун тарих ўқумок керак. Чунки ҳар нимарса ва шунинг асли ва насли тарихдан билинур».

Шу билан бирга, фақат Ватан тарихини эмас, балки Оврупо мамлакатлари тарихини ҳам билиш, сафарларга бориб, хорижий эллардаги маданият, таълим, давлат қурилиши соҳасидаги тажрибалар билан танишиш жадидларни юрт тақдири ҳақида чуқур тафаккур қилишга ундади. Худди мана шу зарурат уларни босқинчилик сабабларини англаб етиш, тараққиёт

ва мустақиллик сари бориш йўллари ни излаб топишга йўналтирди.

Холисона қараганда, ўша йиллардаги реал геополитик вазиятда Туркистон халқи Фарб тамаддуни ютуқларидан фақат Россия орқали баҳраманд бўлиши мумкин эди. Шунинг учун жадидлар дастлаб муросаи мадора йўлини тутди: зеро, бошқа йўллар қонли тўқнашувларга сабаб бўлиши муқаррар эди. 1916 йилдаги халқ қўзғолонининг фожиали яқунланиши бунга тасдиқлади. Қолаверса, хоризмнинг буюк давлатчилик шовинизми маҳаллий маданиятларни шундоқ ҳам бир-бирига қарама-қарши қўяр, ерлик халқ маданиятини қўполлик ва зўравонлик билан инкор қилар, диний ва миллий низоларни авж олдиришга интилар эди.

Айниқса, Столипин ҳукумати жадидларнинг янги таълим тизимига қарши таъқиб кампаниясини кучайтирди, газеталар, журналлар ва мактабларни ёпиб қўйди. Унинг мафкурасини миссионерлик нашрларининг ислом динига қарши тарғиботчилик ишлари ҳамда ислом фалсафасини тараққиётга мослаш ҳаракатларига қарши олиб борилган кураш озиклантириб ва руҳлантириб турди. Ҳукумат жадидчилик каби жараёнлар Россия давлатчилигининг негизларига путур етказди, дея даъво қилар эди. Жадидлар ҳаракатининг таниқли етакчиларидан бири Садри Мақсудий Россия Давлат Думасининг 1912 йил март ойида бўлган мажлисида бу сиёсатни танқид қилди. Бундай дадил ҳаракатлар Туркистон тараққийпарварларини Россиядаги илғор зиёлилар билан яқинлаштирди. Жадидлар уларнинг сиёсий-маърифий қарашлари билан танишиб, Туркистоннинг Фарбий

Оврупо билан бўлган тарихий алоқалари тўғрисида хулоса чиқарди, ўша замондаги муаммоларни ҳал этишда мутараққий давлатлар тажрибасидан фойдаланиш имконига эга бўлди. Шу билан бирга, улар Шарқнинг Оврупо юксалишидаги ўрнини ҳам очиб берди. Масалан, жадидларнинг Афлотун ва Арасту мероси айнан Ислом маданияти туфайли сақлаб қолинган, деган хулосасини Фарб олимлари тан олди. Жадидлар ўзлари бу файласуфларнинг мухлиси бўлибгина қолмай, улар асос солган таълимотларнинг тарғиботчилари ҳам эди.

Дарҳақиқат, Маҳмудхўжа Бехбудий Огюст Контга, Абдурауф Фитрат Ш.Сеньобосс, Абдулла Авлоний эса Афлотун, Суқрот ва Арасту асарларига ниҳоятда қизиққан, уларнинг таълим ва тарбия ҳақидаги қарашларига жуда катта эътибор берган. Юзакироқ қараган киши итоаткорликни тарғиб қилувчи мусулмонча дунёқараш билан овруполикларга хос ҳурфикрлилик ўртасида қандай муштараклик бўлиши мумкин, деб ўйласа ажаб эмас. Абдулла Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарида бу саволга аниқ жавоб берилган. Муаллиф Афлотун, Суқрот, Арасту ва ҳатто Искандар Мақдуний ҳамда Ибн Сино, Румий, Бедил фалсафасининг ўзаро уйғунлигини асослашга ва уларнинг қарашлари тўғрилигини Куръон оятлари билан исботлашга, шу тариқа мусулмонлар учун мукамал ахлоқ тамойилларини ишлаб чиқишга ҳаракат қилган. Бу ахлоқ, унинг фикрича, инсонпарварликка асосланиши ва амалий йўналиш касб этиб, тараққиётга хизмат қилиши лозим эди. Абдурауф Фитратнинг «Оила» рисоласи ҳам худди шу руҳда. У Фарб ижтимоийетчилари ва руҳ-

шуносларининг тадқиқотлари билан исломий тариқатлар ва ҳадисларни таҳлил қилишга бағишланган.

Умуман, жадидлар диний ғояларни ақидапарастлик қобиғидан холи этишга, ҳам исломий ҳам Ғарб маданий қадриятлари билан уйғун фалсафани шакллантиришга ҳаракат қилган. Энг фаол жадидлар учун айнан ана шундай кенг қамровли тафаккур хос эди. Жадидлар кўзланган мақсадга эришиш учун, аввало, таълим ва тарбия соҳасида ислоҳот ўтказиш, илм-фан ютуқлари ва илғор техникани ўзлаштириш, ёш авлодни касб-хунарга ўргатиш каби масалларни ҳал этиш лозим, деб билган. Хусусан, Маҳмудхўжа Бехбудий фан ва техниканинг энг илғор ютуқларини ўзлаштириб олмаган миллатлар жаҳон тамаддунидан узилиб қолиб, қолоқ ҳаёт кечиришга маҳкумдир, деган эди. Техника биринчи галда Ғарбда ривож топгани сабабли, тараққийпарварларнинг нигоҳи ўша томонга қаратилди. Шу боис улар ёшларни хорижга таълим олиш учун юборишга катта эътибор берди.

Лекин тарих воқеалар ривожини бироз бошқа йўналишда жадаллаштириб юборди — Россиянинг мустамлакачилик сиёсатига қарши аста кучайиб келган норозилик ҳаракати исёнга айланиб, 1916 йилда у бутун Туркистон бўйлаб авж олиб кетди. Бу кўзғолондан қувват олган маънавий ғалаён 1917 йилга келиб ижтимоий-сиёсий портлашга айланди, чунки ижтимоий ва сиёсий курашсиз маданият ва маорифнинг ривож топиши амри-маҳол экани, мустамлакачилик шароитида тараққиётга эришиб бўлмаслиги аниқ-равшан бўлган эди. Шу боис жадидлар Туркистон Мухториятини эълон қилди. Бу — мустақил миллий

давлат тузилмаси эди. Унинг ҳужжатларида Туркистон Республикаси билан Россия федерал марказининг ваколатлари, ҳуқуқлари аниқ белгиланганига шохид бўламиз. Уларда федерал марказнинг ваколатлари ниҳоятда чекланган эди. Ўша даврда тўлиқ мустақилликка эришиш амалга ошиши қийин масала бўлганини назарга олсак, мухториятнинг ўзиёқ катта ғоя эди. Лекин борди-ю большевиклар бу талабга рози бўлганида, жадид демократлар миллий давлатчилик борасида

янада илгарига босишлари шубҳасиз эди. Аҳмад Дониш бу воқеалардан анча олдин, XIX асрнинг охирида бежиз бундай деб ёзмаган: «Ҳозирги вақтда руслар билан душманлик ва адоват йўли ёпиқ, эндиликда заруратга қараб ўзбек ва рус (унсурларини) уйғунлаштирувчи тартиб ўрнатмоқ даркор. Сўнгра эса, фурсат етганда, очик тўқнашув бўлади» (Аҳмад Дониш. «Рисолаи тарихи амирони манғит». Қўлёзма, ЎЗР ФА Шарқшунослик институти фонди, 1987-рақамли жилд).

Маҳмудхўжа Бехбудий эса 1917 йил апрелда бўлган Туркистон ўлкаси Ижроия қўмиталари қурултоида маҳаллий аҳолининг сайлов идораларида тенг ҳуқуқли асосда иштирок этишини ҳимоя қилиб, бундай деган эди: «Агар руслар бунга рози бўлмаса, унда умумий масалалар бўйича келишув комиссияси тузган ҳолда, мусулмонлар ажралиб кетишларига тўғри келади». Бехбудий бу билан Туркистондаги сиёсий кучлар тақсимоли маҳаллий тараққийпарварлар фойдасига оғмаса, улар ўз миллий давлатини ташкил этишга мажбур бўлишига ишора қилган.

Ички зиддиятларнинг авж олиши сиёсий ҳаракатларнинг муваффақият-

сиз тугашига сабаб бўлди. Маҳаллий мутаассиблар жадидларни Фарбга ихлос қўйишда, миллий қадриятлардан воз кечишда айблади. Бу хилдаги ҳужумлар «Шўрои Уламо» ташкилоти ва аҳолининг мутаассиб диндорлар таъсирида бўлган қисми томонидан айниқса кўпроқ уюштирилди.

Модомики, жадидлар Фарб маданиятини эътироф этишга, уларнинг намуналарини ўрганишга мойил экан, нима сабабдан марксизмни инкор этди, деган савол туғилди. Бунга жавоб шундан иборатки, улар Фарб дунёсига миллий тараққиёт манфаатлари нуқтаи назаридан ёндашган, ундан фақат миллий ва диний анъаналарга зид келмайдиган, ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёт ривожига туртки бўладиган ғояларни ўзлаштиришга ҳаракат қилган. Масалан, Маҳмудхўжа Бехбудий ижодида Оғюш Конт фалсафасининг бош йўналиши бўлган позитивизмга мойиллик кўзга ташланади. Шу билан бирга, Бехбудий марксизм ва социализм ғояларига салбий муносабатини билдириб, ўзининг «Хайрул-умури авсатуҳо» (Ҳамма ишда меъёр яхши) номи мақоласида уларни туркистонликлар учун мутлақо яроқсиз бўлган утопия деб атайди. Жадидлар назарида марксизмнинг энг ёмон жиҳатлари хусусий мулкни инкор этиш ва даҳрийлик (атеизм) эди.

Жадидлар учун дин сиёсий қурол эмас, балки жаҳолатдан қутулиш, маънавият воситаси бўлган. Улар диний ҳис-туйғуларида нақадар самимий бўлсалар, Туркистонни келажакда демократик қонунлар ва парламентаризм асосида бошқариладиган дунёвий давлатга айлантириш зарурлигига ҳам шу қадар қаттиқ ишонар эдилар. Ўша

давр шароитида аксарият халқ уларнинг интилишларини қўллаб-қувватлаганининг боиси нимада? Маълумки, Туркистон Мухторияти ҳукм сурган уч ой мобайнида бутун ўлка бўйлаб уни ёқлаб олқишловчи митинглар бўлган. Назаримизда, бунинг сабаби — исломий фалсафа замирида қадимдан эркинлик, рози-ризолик, яъни демократия ғоялари ифодаланиб келгани ҳамда Шарқда Овруподагидан (хусусан, Англия, Франция ва Испаниядагидан) анча илгари ҳуқуқ фалсафаси, мусу-

тақил давлатчилик ғояси шаклланиб келган. Масалан, X-XV асрлардаёқ Ибн Арабий, Форобий, Ибн Халдун каби мутафаккирлар бу масалалар хусусида фикр юритган, Алишер Навоий эса уларни юқори давлат идоралари сайловини йўлга қўйиш асосида шакллантириш ғоясини баён этган. Яна Форобий, Ибн Сино, XIX аср охирида эса Аҳмад Дониш давлатчилик тамойилларининг асоси ижтимоий бирликни вужудга келтиришда, деб қараганларини эътиборга олсак, тараққийпарвар жадидлар ҳаракати қайси тажрибаларга таянгани ва бу тажрибалар Оврупо сиёсий фалсафаси воситасида қай даражада бойитилгани янада равшан бўлади.

Жадидларнинг давлатчилик концепцияси тор миллий қобикларга ўралиб қолмаган, у Туркистондаги барча миллат ва элатларни бирлаштиришга, жамиятни ҳар қандай келишмовчилик ва зиддиятлардан холи қилишга қаратилган эди. Маҳмудхўжа Бехбудий бу хусусда қуйидагиларни ёзган: «Туркистон мусулмонларига лозимки, аввало, қадим ва жадид низо лафзисини қўйиб, ўзаро иттифоқ истасак. Туркистон мусулмонлари бундаги русий, яҳудий ва бошқалар билан қўшилган

холда, ўз бошларига Русиянинг бир парчаси ҳисоблана турган Туркистон ҳукмини (ҳукумати — **Д.А.**) таъсис этсак, ўзимизнинг мажлис-машваратимиз (парламентимиз — **Д.А.**) бўлсин десак, Туркистон мусулмонлари шариат ва одатларига, ўз закун (қонун) ва динларига мувофиқ тириклик қилсинлар. Туркистон яҳудийлари, насронийлари ва мусулмонлари учун ҳаммаларининг манфаатларини эътиборга олатурғон қонунлар тузилсин. Агарда биз — Туркистон мусулмонлари хоҳласакки, дин ва миллатимизни... иттифоқ этиб, бугундан ислохотга қадам қўйсалар... зиёли ва тараққийпарварларимиз, бой ва уламомиз бирлашиб, дин ва миллат, Ватан ривожини учун хизмат этсак... Ўзимиздан бора-бора тадрижий суратда аскарларимиз бўлсин. Ул миллий аскарларимизнинг вазифасини, қиёфат ва шаклини, либос ва маишат тарзини ўзимиз тайин қилурмиз. Мана, бизнинг олдимизда энг катта ишлар турибдир... Хозирги аҳволга қараганда, яна биз мусулмонлар, русларнинг фуқароси ва раияти бўлган ўлкадек, алардан даст ва рижого қолурмиз. Колония (мустамлакот) қоидаси ила бизни идора этарларки, бунга ўз ихтилофимиз сабаб бўлур». (*Маҳмудхўжа Бехбудий. «Ҳақ олинур, берилмас». «Хуррият», 1917 йил, 22-сон.*)

Жадидлар Туркистонда яшовчи барча миллат вакиллари бирлаштириш, уларнинг ҳамжиҳатлиги ғояси тарафдори эди. Бу ғоя мерос тарзида «босмачилик» деб аталган истиқлолчилик ҳаракатига ўтиб, уларнинг шiorларидан бири бўлди. Шўро ҳокимияти сиёсатидан ҳафсаласи пир бўлган кўпгина жадидлар ҳам бу ҳара-

катга қўшилган эди. Лекин янгилик, ноёб нарсалар ҳамisha оммавий онгдан илгарироқ боради. Туркистонлик демократлар жаҳон демократизми тажрибасини жуда тез ўзлаштирган эди. Февраль инқилобидан кейин улар ўзларининг ҳаракат дастурида ривожланган демократик жамият тамойилларини, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатланиши тамойилини илгари сурди. Бироқ 1917 йилнинг июлида Тошкент шаҳар Думасига бўлган сайловда диний «Уламо» ташкилотининг

ғалабаси уларни сергаклантириб қўйди. Бу ташкилот аъзолари жадидларнинг ўта сўл ҳаракатларига мудом тўсқинлик қилар ва «Шўрои Исломия» ташкилотига қарама-қарши турар эди. Бироқ сиёсий партиялар ва ташкилотларнинг бирлашиш йўлидаги куч-ғайратининг заифлиги, Туркистонлик жадидларнинг ҳаддан ташқари андишалиги ва, аксинча, бухоролик ҳамда хевалик жадидларнинг сиёсий калтабинлиги, айниқса, уларнинг ёш қаноти ўзига ҳаддан зиёд ишониб турли йўллар билан (хусусан большевиклар ёрдамида) ҳокимиятга интилгани охир-оқибатда ҳаракатнинг ўзи учун ҳам, бутун жамият учун ҳам ҳалокатли бўлди.

Жадидлар асос солган миллий-тараққийпарвар ҳаракат аянчли яқун топишига қарамай, миллий ўзлик туйғусининг юксалишига имкон яратди, миллий озодлик мафқурасининг вужудга келиши ва ривожланишида муҳим аҳамият касб этди. Жадидлар ҳаракати фақат Ватанимизда эмас, балки жаҳондаги миллий озодлик ҳаракатлари тарихида ҳам салмоқли ўрин тутди.

Ҳерман ВАМБЕРИ

МАЪРИФАТ

ЙЎЛИДАГИ

УЙҒОНИШ

Мусулмонлар орасида Фарб маданиятига интилиш борасида бошқаларга қараганда анча илгарилаб кетган, оврупоча билимлар ва оврупоча фикрлаш тарзини ҳаммадан яхшироқ ўзлаштириб олган, ўз ватандош ва диндошлари ўртасида янгича қарашларнинг ёйилишига катта ёрдам берган учта халқ, айниқса, ажралиб туради. Бу жиҳатдан биз маънавий уйғониши ўн тўққизинчи асрнинг эллигинчи йилларида бошланган усмонли туркларни сира иккиланмай биринчи галда тилга олмоғимиз керак. Тилни соддалаштириш бобида улар эришган ютуқлар ва адабиёт соҳасида улар амал-

га оширган ўзгаришлар, усмонлиларнинг ўтмишда яратган адабиёт намуналари билан танишиш ҳар қандай одамни лол қолдирмай қўймайди. Мен услубда баландпарвозликнинг энг нодир намуналарини ва она юрти шаънига беқиёс теран истиоралар инкишоф этган бирон бир Канъон Афандининг шоирона ижоди шаънига айтилган ҳамду саноларни эсласам ёки шеърий санъатнинг юксак тимсоли ҳисобланмиш машҳур Табзёр Аакиф ҳаршисидаги таъзим бажо келтиришларни тасаввур қилсам ва уларни бугунги турк адабиётининг француз романлари ҳамда новеллаларидан ўзлаштириб олган услубларига таққос-

Ҳерман Вамберининг номи журналхонларимизга бир қадар таниш: унинг Бухоро тарихига бағишланган асари, анча-мунча қисқартирилган ҳолда бўлса-да, нашр қилинган ва жуда қисқа муддатда қўлма-қўл бўлиб кетган эди. Бироқ уни машҳур қилган нарса китобигина эмас, фаройиб тақдири ва шахсиятидир. Бу можор шарқшунос олими туркий тилларни пухта ўзлаштирган ва атрофлича тадқиқ этган, у ўтган асрнинг ўрталарида кийимини, қиёфасини ўзгартириб, бир жаҳонгашта дарвеш сиёғида Туркистонга келган, хусусан, Мовароуннаҳрда бирмунча муддат яшаб, бу ердаги халқ ҳаётини, тили, маданияти ва адабиётини яқиндан ўрганган. Мен унинг шу сафар натижаси ўлароқ ёзилган

лаб кўрсам, ўзимни бутунлай бошқа бир дунёга тушиб қолгандай ҳис қиламан. Менинг давримда, яъни бундан эллик йил муқаддам Аҳмад Расим, Холид Зиё, Тавфиқ Фикрат, Аминбей, Ҳусайн Раҳим каби ёзувчиларни роса калака қилган ёки уларга «туҳматчи» деган тавқилянат ёпиштирган бўлур эдилар. Мабодо кимда-ким менинг дўстим Нажим Азим каби уйғурча ёхуд чигатойча билан шуғулланишга журъат этса, ундай одам муқаррар тарзда турли-туман масхаралар ва таҳқирлар ўқи остида қолар ва ҳам-менинг нафратига сазовор бўларди. Бугунги кунда араб-форс тилининг ортиқча юкидан халос бўлмоқ учун жуда катта ҳаракат давом этмоқда, ёзувчилар миллий турк ёзувчиси бўлишни истамоқда, улар асарларини халқ тушунмоғини хоҳлаяпти, ҳатто турк сўзларининг ёзилишида ҳам янги соғлом йўналишлар зухур этмоқда. Нафақат коллежларда, балки рушдия ва ибодия мактабларида ҳам ўқитиладиган дарслар қаторига тарих, жўғрофия, физика ва кимё каби фанлар киритилган, француз, немис ва англиз тилларини билиш эса таълимнинг зарур шарти ҳисобланади.

Усмонли турклардан кейин маърифатга интилиш борасида, тайинки, Ост-Ҳиндистон мусулмонлари алоҳида эътиборни тортади. Бу ерда янгиликлар сари юзланиш Шарқ таъсири аллақачон анча сусайиб қолган Туркиядагига нисбатан бирмунча оғир бўлган. Ҳинди браҳмани

XVIII асрдаёқ Ҳиндистонда англизлар ҳукмронлигидан сўнг илдиз ота бошлаган замонавий қарашларга хайрихоҳ эди. Мусулмонлар эса бундай «тараққиёт»га ҳаддан зиёд хавфсираб ва шубҳаланиб қараш уёқда турсин, баъзан ҳатто ашадий душманликкача бориб, уларга очиқ-ойдин қарши чиққан ҳамда уларни мутлақо тан олмаслик йўлини тутган. Чунки улар ўзлари бир замонлар бу ўлканинг фотиҳлари бўлганини осонгина эсдан чиқарармиди дейсиз ва айнан шунинг учун олис Фарбдан келган ҳукмдорнинг маданияти билан муштаракликка эга бўлишни заррача истамаган. Бирок, охир-пировардида улар бегона ўлка таълимига заифроқ қаршилик кўрсатган ватандошлари — браҳманларнинг турли мансабу амалларни қўлга киритаётгани ва шу тарика ўзларининг бир вақтлардаги қудратли рақиблари бўлган мусулмонларни аста-секин сиқиб чиқараётганига бепарво қараб туролмас эди. Фақат XIX асрнинг иккинчи ярмида мусулмонлар орасидаги айрим донгдор ва замонавий таълим кўрган одамлар лоқайдлик билан ҳеч нарсага эришиб бўлмаслигини англаб етди ва Муҳаммадун расулulloҳнинг умматлари ҳадеб умрини ўтаб бўлган маданиятнинг шон-шавкати билан мақтанавермасдан, Фарб ғоялари дунёсига яқинроқ бормоқлари зарур эканини тушунди. Син-Салом Юнг, Син-Саййид Аҳмад, Навоб Абдулатиф каби одамлар обрўларини йўқотиб қўйишдан

«Трансоксания тарихи» асаринигина билар, бошқасини эшитмаган эдим.

Яқинда немис олими Гольдцигернинг 1912 йилда Петербургда нашр қилинган «Исломдан маърузалар» китоби қўлимга тушиб қолди. Унга Ҳерман Вамберининг Россия мусулмонлари ҳақидаги мақоласи ҳам киритилган экан. Назаримда, у Туркистон халқлари ўртасидаги миллий маданий уйғониш ва жадидчилик ҳаракатининг илк даври ҳақидаги кузатишларга ҳамда ибратли фикрларга бой. Бинобарин, бугун ҳам қимматли.

ТАРЖИМОН

кўрқмай, ўз диндошлари ўртасидаги беғамлик ва фанатизмга қарши чиқди. Уларга жуда қийин ва самарасиз ишни амалга оширишга тўғри келди, бу йўлда кўп машаққатларга рўбарў бўлдилар, лекин охир-оқибатда ақл, бардош, илҳом ва ватанпарварлик ғалаба қозонди. Эндиликда Ҳиндистондаги Муҳаммад алай-хиссалом умматлари аъло кайфият билан Шарқда маърифат тарқатувчилар сафига қўшилмоқда. Уларнинг сони муттасил ортиб бормоқда, чунки инглиз-хинди ҳукумати уларни ўрта мактабларда ва дорилфунунларда қўллаб-қувватламоқда. Уларнинг ўзлари ҳам Алигархда мусулмон университетига асос солди. Унда Қуръон тафсиллари ва шариат қонунлари билан бирга, замонавий илмлар ҳам ўқитилади.

Ислом дунёсининг ана шу икки гуруҳига яқинда учинчи бир гуруҳ ҳам қўшилди. Бу шундай гуруҳки, унинг маданиятга интилиши ва рағбат билдириши унча-мунча одамнинг хаёлига келмаган эди. Лекин сира кутилмаганда ислохотлар ва уларни амалга ошириш бобида шундай зўр шижоат, ғайрат ва уddaбуронлик кўрсатилдики, бунақасини уларнинг аллақачонлар тараққиёт йўлига қадам қўйган қабиладошлари ва диндошлари ҳам намоён этмаган эди. Улар — ислом динига эътиқод қўйган рус фуқароларидир. Улар «татар» деган умумий ном остида маълум ва машҳурдир. Этник жиҳатдан эса улар Волгабўйи татарлари, бошқирдлар, қирғизлар, сартлар, Кавказ татарлари ва Қирим татарлари каби гуруҳларга ажралади. Бу миллий унсурларнинг маънавий интилишлари масаласида сўнгги вақтларга қадар жуда кам нарса маълум эди. Фақат руслар халқнинг миллий туйғуларини уйғотиб, уни исломдан чалғитишга ва православие динига киритишга ҳаракат қилган. Рус подшоси Иван Грозний бу борада анчагина ишларни амалга оширган — унинг даврида бир ҳовуч чўқинган татарлар исломдан юз ўгирган эди. Ольга Лебедеванинг подшоникига қараганда оли-

жаноброқ интилишларини ҳам шундай уринишлар сирасига қўшмоқ керак. У миллий-мусулмонлик туйғусини уйғотишга аҳд қилган эди. Ҳамма жойда бўлгани каби, татарларнинг уйғониши борасида ҳам кўҳна ҳақиқат яна бир бор ўз тасдиғини топди: маданий ҳаракатлар ташқаридан зўрлик билан олиб кирилмай, ўз-ўзидан, миллатнинг ич-ичидан ривожланган тақдирдагина маданий инқилоблар муваффақият қозонмоғи мумкин.

Бу йўналишдаги биринчи турткини маърифатчилик, ватанпарварлик кайфияти билан куйиб-ёнган, толмас-тинчимас Исмоилбей Гаспринский берди... У Қиримдаги Гаспари қишлоғида туғилган. 1883 йилда ўзи асос солган ва Богчасаройда чоп эттирган «Таржумон» газетаси воситасида халқини маънавий жиҳатдан уйғотди ва ўшандан буён ижтимоий ҳаётни янгилаш йўлида ғайрат ва муҳаббат билан меҳнат қилиб келмоқда. У бугунги замон илмини ўрганиш зарурлигини тарғиб қилмоқда ва халқ таълимини юксак савияга кўтариш учун курашмоқда. Ватандошлари томонидан жуда юксак қадрланган (бу ҳол «Таржумон» газетасининг йигирма йиллик тўйида айниқса яққол кўзга ташланган эди) Исмоилбей бениҳоя доно одам эди, шунинг учун у ишни дастлаб барча янгиликларнинг ашаддий душмани бўлмиш муллаларнинг жаҳолати ва фанатизмига қарши кескин ҳужумга киришишдан бошлади. У ўз қобиғига биқиниб олиш ва Фарб маърифатини инкор қилиш жонажон халқига қандай зарар келтирганини ётиғи билан, авайлаб тушунтиришга ҳаракат қилди. Газетага асос солинган санадан ўн саккиз йил ўтгач, ватанпарвар Исмоилбей «Таржумон»нинг илова-сида (1901 йил 40-сон) хайрли ўзгаришлар содир бўлаётганини ғурур ва ифтихор билан таъкидлаган эди. «Mebadigemeddin islamian Rus» («Россия мусулмонлари ўртасидаги маданий изланишлар») сарлавҳали мақолада шундай дейилган эди: «Россия фуқароси бўлмиш

мусулмонлар маърифат йўлида ҳарчанд орқада қолиб кетган бўлмасин, ҳар ҳолда уларда, гарчи яширин ва кўз илғамас даражада бўлса ҳамки, маънавий уйғониш ва тамаддун ҳамда тарққиёт йўлига қадам қўйиш нишонлари мавжуд эканини рад этмоқ жуда қийин.

Сўнгги йигирма беш йил мобайнида бизнинг тилимизда етарли миқдорда диний рисоалар чоп этилди, илмий ва адабий асарлардан эса фақат учта китоб чикди. Буларнинг бири «Билик» деб аталади ва у атоқли шарқшунос Радловнинг қаламига мансубдир, иккинчиси — Қаюм афандининг солномаси, учинчиси эса — Мирза Фатҳ Али Охунднинг комедиясидир. Бу учта асарнинг иккитаси Қозонда ва биттаси Тифлисда босилган. Айни чоғда Ҳасанбой Меликов Бокуда «Экинчи» газетасини чоп эта бошлади. Бу жуда гўзал эди, аммо орадан кўп ўтмай тўхташга мажбур бўлди.

«Тоҳир ва Зухра»га ўхшаган бир нечта унча муҳим бўлмаган халқ китоблари ҳам шу даврда пайдо бўлди, аммо умуман олганда, адабиётимиз ҳаддан ташқари ғариб аҳволда эди. Кеплер ва Ньютонларнинг кашфиётлари етти ухлаб тушимизга кирмаганди.

Биз олам қонуниятларига ҳамон Птолемей нуқтаи назари бўйича қарар эдик. Биз оламда бўлаётган воқеа ва ўзгаришлар тўғрисида, халқларнинг яшаш тарзи ва интилишлари ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга эмас эдик — хуллас, бизнинг олам ҳақидаги тасаввурларимиз тўрт юз йил муқаддам яшаб ўтган одамларнинг тасаввуридан фарқ қилмасди; бинобарин, биз тўрт юз йил орқада қолиб кетган эдик.

Эндиликда эса бирмунча ҳаракат бошланмоқда; бу жаҳолат ва беҳабарлик дунёсининг у ер-бу ерида шуълалар йилтилламоқда. Бу ҳаракат четдан олиб кирилган ҳаракат эмас, балки ич-ичимиздан табиий тарзда майдонга келган ҳаракатдир. 1881 йилда рус тилида ёзилган мақолада Россиядаги барча мусулмонларга шундай хитоб билан мурожаат қил-

ган эдик: «Бизнинг асримиздаги тараққиёт ва илмларга тааллуқли асарларни ёзинг ёхуд таржима қилинг». Парвардигорнинг иродаси билан бу хитоб кўпларнинг юрагига етиб борди, негаки, бугун — ўшандан буён йигирма йил ўтгач, тилимизда уч юзлар атрофида илмий ва адабий асарлар босилиб чиқди. Билман, миллионлаб нуфусга эга бўлган халқ учун уч юзта китоб, албатта, кўп эмас, аммо юқорида зикр этилган учта асарга қиёс қилганда, бу, ҳар қалай, каттагина ривожланишдир. Бу уч юз китоб орасида жўгрофия, табиатшунослик, геометрия, гигиенадан ва илмнинг бошқа турли соҳаларига доир китоблар бор.

Шунингдек, янги алифбомиз, театру асаримиз ва бир нечта ўзига хос романимиз ҳам бор. Бу китобларнинг муаллифлари ўзимизнинг миллий мактаблардан чиққан. Улар — илмли бўлиш иштиёқидан илҳом олган, ўзлари мустақил таҳсил кўрган навқирон йигитлардир. Афсуски, гимназиялар ва дорилфунунларда ўқиб чиққанлар адабиёт бобида бир нарса ёзиб, ўзларини намоён этолмади. Бу аянчли ҳолнинг сабаби маълум.

Ўқимишли ва маърифатли мусулмонлар рус ёки француз тилини билади. Улар — ҳакамлар, адвокатлар, муҳандислар, геологлар ва ҳоказолар. Бироқ улар ўзларининг она тилини билмайди. Русча ёзишни билмайдиган биронта ҳам маърифатли рус йўқ, биронта ҳам маърифатли немис, поляк, гуржи, армани йўқки, ўзининг она тилини билмасин. Ўз тилини билмайдиган одамлар фақат бизнинг татарлар орасида учрайди.

Ислом азалдан иккита нарсага - маърифат ва ибодатга таянади. Шунинг учун мусулмонлар истиқомат қиладиган ҳамма жойда масжид ва мактаб бор. Улар маҳаллий шароитга мувофиқ гоҳ ёғочу гиштдан, гоҳ эса кигиздан қурилган. Ўтроқ мусулмонларнинг масжид ва мактаблари тайинли, доим бир жойда, кўчманчиларнинг мактаблари эса ўзлари билан бирга кўчиб юради. Аввалги

вақтларда бундай мусулмон мактаблари етарли эди, аммо ҳозирги пайтда улар ислоҳ этишни талаб қияпти; бу фикр-ни ҳамма маъқуллайди, албатта. Мен бир неча йил ўқитувчи бўлиб ишлаганман ва муаллимлик соҳасида муайян тажрибага эгаман. Мен шўрлик болаларнинг беш-олти йил лавҳ олдида муккасидан кетиб ўтирганларини кўрганман. Бундай ҳолларда, жуда ярлақаганда, болалар арабча ўқишни ўрганиб олади-ю, илмининг бошқа соҳалари тўғрисида ҳеч қандай тушунчага эга бўлмайди. Бу ҳол мени қаттиқ қайғуга солар, баъзан ҳатто кечалари билан ухлолмай чиқар эдим. Ўқиш муддати беҳуда ўтиб кетарди. Беш йил мобайнида шогирд ҳатто мукаммал намоз ўқишни ҳам, хат ёзиш малакаларини ҳам тузукроқ ўрганиб ололмас эди. Бу ёмон аҳволни ўнглашга кўмаклашмас бўлмас эди. Авваламбор, динни тўғри ўқитишни йўлга қўймоқ керак эди, кейин эса дунёвий илмларни ўқитиш билан шуғулланиш мумкин бўларди. Шунинг учун 1884 йилда биз таълимнинг янги тизими (усули жаид) ҳақидаги масалани пишитишга киришдик ва Боғчасаройда мактаб очдик. Унда болаларга янги товуш усули асосида савод ўргатилар эди. Бу мактабнинг муваффақияти бошқаларга ҳам далда бўлди. Шогирднинг олти ой мобайнида туркча ўқиш ва ёзишни, арабча ўқишни ва илми ҳолни ўрганиб олиши бу усулнинг довуғи ҳатто Туркистоннинг энг олис вилоятларигача етиб боришига сабаб бўлди. Бу усул беш юздан ортиқроқ мактабда қўллана бошлади. Қаердаки имкон бўлса, мактабларга рус тили ўқитувчилари ҳам таклиф қилинар эди (масалан, Қулжада, Ширвонда, Нахичеванда).

Ҳар қандай ҳолис фикрли мусулмон бундай мактаб ислоҳоти маълум даражада олға ҳаракат қилишга ёрдам беражигини осонгина англари эди. Шунга мувофиқ мен яна баъзи бир нарсаларни яхшилаш ниятидаман. Чунончи, ибтидоий мактабларда бошланган ишлар мадрасаларда ҳам давом эттирилмоғи ло-

зим. Кўпчилик учун аён бўлиб қолдики, талаба саккиз ёки ўн йил арабча наҳв ва саҳвни ўқиб чиққач ёки мадрасада ўн беш йил умр ўтказиб ҳам араб тилини билмаса, бундай аҳволга сира чидаб бўлмайди. Ёки шунча йиллар умрини ўқишга сарфлаган бола ҳатто Ғаззолий, Тафтазоний, Бухорий, Ибн Халдун ва Ибн Синоларнинг номини эшитмаган бўлса, бунақа таълимнинг тўқислиги ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Бу йўналишдаги мадрасаларда, хусусан, Боғчасаройда — Занжирли, Қозонда — Баруди, Уфада — Усмонов ва Оренбургда Хусайнийлар муайян ўзгаришларни амалга ошира бошлади. Аҳмад Ҳоди афанди Мақсудов араб тилини ўқитишни энгиллатиш учун Қозонда янги асосда ёзилган араб грамматикасини чоп эттирди. Кўпгина мусулмонлар замонавий илм олиш ниятида рус давлат мактабидан фойдаланишга жазм қилди. Шунинг учун гимназиялар ва дорилфунунда ўқиётган мусулмонларнинг сони тобора ортиб бормоқда. Аввалги пайтларда татарлардан дорилфунун талабалари жуда кам эди, ҳозирда эса уларнинг сони юздан ошиб кетди. Фақат биргина Боқунинг ўзида муҳандис, ҳаким, адвокат ва ҳоказо бўлиб ишлаётган ёш мусулмонлар элликка яқинлаб қолди. Бизнинг ёшларимиз Франция ва Германия дорилфунунларида ҳам ўқимокда. Шуниси қизиқки, рус тилини биладиган мусулмонлар жанубий Россияда шимолий Россиядагига қараганда кўп экан. Бироқ умид қилмоғимиз жоизки, бизнинг Волга бўйида истиқомат қилувчи диндош биродарларимиз ҳам рус тилини ўрганади ва замонамизга мос таълим олишга ҳаракат қилади. Миллий театр ҳам юксалиш йўлига кирди. Боку, Қорабоғ, Геническ ва Боғчасаройда Фатҳ Али Мирзанинг ҳажвий асарларидан ташқари, татар тилида ҳам томошалар кўрсатилади, Бокуда эса ҳатто доимий ишлайдиган театр ҳам бор. Баъзи асарлар рус тилидан таржима қилинган ва аёллар ролларини армани, гуржи ҳамда яҳудий қиз-

лари ижро этади. Театр соҳасидаги ишларимизда ривожланиш борлиги шакшубҳасиздир.

Мусулмонларнинг энг қолоқ табақалари ўртасида ҳам тараққий этишга иштиёқ уйғониб келмоқда. Мен буни ҳар хил йўсинларда исбот қилиб бера оламан.

Қиш охирлаб қолган кезларда қор тагидан ўсиб чиқадиған бир гул бор, уни оқчечак дейдилар. Сиз, албатта, яхши биласизки, оқчечак қор тагидан оппоқ бошини кўтариб чиққани — бу ҳали ёз келди деган маънони билдирмайди. Лекин бу, барибир, байрам, баҳордан дарак.

Мана шу таққос бизнинг бугунги маданий аҳволимизни яхши ифодалаб беради. Йигирма беш йил муқаддам бизда фақат битта аёл — Ҳасанбейнинг рафикаси адиба сифатида танилган эди. Энди эса аёллардан чиққан адибаларимиз йигирмадан ошди. Биз ҳатто олима аёлларнинг ҳам исмини тилга олмағимиз мумкин. Бу дунё - умидлар дунёсидир. Шундай бўлгач, нима учун келиб келиб биз татарлар яхши умидлардан мосуво бўлмоғимиз керак?

Мушфиқлик, саховат ва қавм-қариндошларга кўмаклашиб туриш — ислом арқонини ташкил қилувчи омиллардандир. Ана шу омилларга амал қилмайдиган мўмин-мусулмон деярлик учрамайди. Йил сайин муҳтожларга кўпроқ пуллар иона қилинмоқда, бироқ илтимос қилган одамгина улардан баҳраманд бўлади, тортиниб, хижолат чекиб, уялиб ўтирадиған одам бир чеккада тишининг кирини сўрганича қолаверади. Сирасини айтганда, муҳтожларнинг ҳоли етарли даражада маълум эмас, бу ярамас иллатни орадан кўтармоқ учун ҳам тегишли чора-тадбирлар қидирилмоқда. Масалан, сўнгги пайтларда хайрия жамиятлари пайдо бўла бошлади. Агар йигирма йил муқаддам бундай жамият фақат битта (Владикавказда) бўлган бўлса, бугунги кунда улар Қиримда, Петербургда, Аккерманда, Қозонда, Тро-

ицқда, Семипалатинскда, Уфада, Астра-ханда ва бошқа жойларда ҳам мавжуд.

Халқ орасида маърифат ривожи қай даражада эканини кўрсатувчи энг яхши белгилардан бири, албатта, босмаҳоналар ва китоб дўконларининг кўплигидир. Йигирма йил муқаддам Россия мусулмонларида фақат иккита босмаҳона бўлиб, уларнинг бири Қозонда, иккинчиси Тифлисида эди. Ҳозирги пайтда бизда Боғчасаройда «Таржумон»нинг ўз босмаҳонаси бор; Петербургда — Мирза Илёс Борағонийнинг, Қозонда — ака-ука Каримовларнинг, Оренбургда — Мулла Иброҳим Каримовнинг, Бокуда доктор Охундов ва Али Мардонларнинг матбааси ишлаб турибди. Хуллас, иккита матбаамиз бугун саккизтага етди».

Муаллиф мақола ниҳоясида асарлар рўйхатини илова этган. Унинг сўзларига қараганда, уни мукамал рўйхат деб бўлмайди. Унда татар тилида чоп этилган асарларнинг номигина келтирилган. Улар орасида биз одатдаги исломий рисола ва дарсликларнигина учратиб қолмай, балки кўплаб романлар, драмалар, новеллалар, оригинал поэтик асарлар, шунингдек, рус ва бошқа оврупо тилларидан қилинган таржима асарларининг рўйхатини ҳам кўрамиз. Бизни ҳаммасидан ҳам кўра татар тилини ўқитишга ёрдам берадиған қўлланмалар сифатида хизмат қилувчи китобларнинг жуда кўп экани, айниқса, хайратга солади. Уларда миллий-туркий руҳни уйғотишга шундай жўшқинлик билан ҳаракат қилинган эдики, бунақа жўшқинликни ҳатто биздан аллақачон анча илгарилаб кетган усмонлиларда ҳам кўрмаймиз. Муаллифлар ичида, айниқса, Исмоилбей Гаспринский, Муҳаммад Фотиҳ Каримий, Усмон Нури Оқчукракий, Абдулла Муҳаммад Файзий, Абдулқаюм Назаровлар ажралиб туради. Аёл адибалар орасида эса Ҳанифа хоним Исматилла қизини, Ҳалиматой Бинатни мақтайдилар. Ҳалиматой кейинчалик савдо ширкатлари ҳақида катта китоб ёзган.

II

Боғчасаройда бўлган юбилей тантаналари шуни кўрсатдики, халқнинг маърифати йўлида катта хизматлар қилган «Таржумон» муҳаррири ўзининг маданий ва миллий интилишлари борасида ёлғизланиб қолгани йўқ. Ислон дунёсида ҳар қандай байрам ҳам ўз-ўзича олганда анча ғаройиб ҳодиса саналади. Лекин шу чоққа қадар бу ўлкаларда газета юбилейлари мутлақо маълум эмас эди. Бу галги тантаналарда эса ҳатто олимлару ҳурматли муллалар ҳам иштирок этди; узоқ-узоқ шаҳарлардан вакиллар келди, ўзлари келолмаганлари табрик телеграммалари жўнатди. Ҳатто Россиядан ташқарида жойлашган Шарқий Туркистон, Фулча, Хева, Форс, Миср, Булғория, Жанва, Париж, Нью-Йорк каби шаҳар ва мамлакатларда истиқомат қилувчи мусулмонлардан қутловлар келди. Бунда биринчи марта панисломий, лекин маданий панисломий ва айни дамда миллий-туркий ҳаракат намоён бўлди. Шунга қадар биз хали ҳеч қаерда исломий халқлар орасида бунақа ҳаракатни кўрмаган эдик. Исмоилбей газетасининг 1883 йил 10 апрелдаги биринчи сонидан бундай деб ёзган эди: «Газетамизни чоп этар эканмиз, биз ўқувчиларимизга қуйидагиларни арз қилмоқ истаймиз: «Таржумон» асосан, бир томондан, маданий ҳаёт учун зарур ва фойдали билимлар беришга, иккинчи томондан эса, рус жамиятини бизнинг миллий эҳтиёжларимиз билан таништиришга ҳаракат қилади. Бизнинг йўлимиз — машаққатли ва қийин йўлдир. Шунинг учун ҳам биз Оллоҳнинг номини дилга жо айлаб, бу ишга киришдик ва ҳақиқат ҳамда илм манфаатларини кўзлаб қўлимизга қалам олдик. «Таржумон» зиммасига олган юксак талабларга муносиб бўла оладими ёки йўқми — буни келажак ҳал қилсин, чунки ўз-ўзидан аёнки, мен ўз устимдан ўзим ҳукм чиқара олмайман».

Завқ-шавқи қайнаб-тошган Исмоил-

бей 1883 йилда шундай деб ёзган эди; орадан йигирма йил ўтгач, 1903 йилнинг 4 майида, юбилей куни у шундай деб ёзмоғи жоиз эди: «Бизнинг қисматимизда газетамизда чоп этишга берилган ижозатномани асраб қолиб, халқимизга маърифат тарқатиш йўлида ва фарзандларимизни ўқитиб, илмли қилиш мақсадларида қилган хизматларимизнинг йигирма йиллик тўйини кўпгина олим дўстларимиз кўмагида нишонлаш бор экан. Шахсан ўзимга келсак, бу қутлуғ кунда шу қадар кўп олимлар ва пок ниятли олижаноб одамлар билан учрашув менга янги қувват бахш этди. Бу менга далда бўлди, менга янги куч бағишлади, зарур бўлса, янгидан ишга киришмоғим мумкин, чунки мен шу пайтга қадар элу юртга қаратилган муҳаббатда ҳам олижаноблик, ҳам муқаддаслик намоён бўлади, деб ўйлаб келган бўлсам, энди мен буни ҳис қилдим ва кўзларим билан кўрдим. Бунинг учун Оллоҳга минг қатла шукрлар ва ҳамдлар бўлсин!»

Газетанинг ана шу юбилейи сабаб ўлароқ ва «Таржумон» муҳаррирининг ватанпарварлик ҳамда адабий фаолияти эътироф этилиши боис татарларнинг оммавий уйғониш даври бошланди. Юқорида номи зикр этилган мақолада авваллари бот-бот пайдо бўлиб турувчи илм олиш, замонавий ҳаёт йўлига қадам қўйиш ва эскича бандани мўминлик дунёқарашидан воз кечишга қаратилган даъват фақат ёшлар қалбида хайрихоҳлик уйғотиб, акс садо берди. Эски авлод эса, айниқса, мутаассиблиги билан ном чиқарган, ислон ақидаларига кўр-кўрона муккасидан кетган муллалар ҳар қандай янгилик ва ҳар қандай ўзгаришга тиш-тирноғи билан қарши чиқар эди. Бу борада авж олган кураш ҳаддан ташқари жиддий бўлди. Ислонда насронийлар билган маънода черков ҳукмронлиги йўқ, лекин, шунга қарамай, салладорлар дарҳол ўзларининг «pop rossutus»ини ўртага ташлади ва янгилик тарафдорларини дини ислоннинг душмани, кофир деб эълон қилди. Янгилик

тарафдорлари тап тортмай курашга бел боғлади, рақибларининг тавқилаънати уларни чўчита олмади. Агар ҳазратлар (янгилик тарафдорлари — тахририят) рус ҳукмронлари остида яшовчи татарларнинг маънавий ва диний раҳнамолари бўлибгина қолмай, айна чоғда ҳамма жойда рус ҳукмдорлари олдида дунёвий ишларда ҳимоячи сифатида иш тутганини ва халқнинг ҳар бир эҳтиёжидан унга кўмакчи бўлганини эсласак, янгилик тарафдорларининг довураклигига қойил бўлмай илож йўқ. Аммо шуниси эътиборга лойиқки, замоннинг таъсири жуда кучли бўлган, уйғониб келаётган Россия ҳам мусулмон табақаларига ғоятда ибратли ўрнак бўлган. Натижада ислоҳот тарафдорларига курашларини бемалол давом эттириш учун имкон туғилган. Мана, бугун энди улар ғолиб чиқди. Биз яна шуни алоҳида таъкидламоғимиз жозикки, ислоҳотлар иштиёқи, худди дашт ёнғини каби, нисбатан қисқа фурсат ичида жанубий Россияни узунасига ҳам, кўндалангига ҳам бутунлай қоплаб олди, Марказий Осиёдан ўтиб, Қашқар ва Ёркентгача етиб борди. Бир замонлар Волгабўйи татарлари ислом динини қозоқлар, қирғизлар, сартлар ва тожиклар ўртасида ғоятда фаоллик билан самарали тарқатгани каби, эндиликда ҳам улар оддий савдогар қиёфасида ёхуд ўлкама-ўлка дарбадар юрган имом қиёфасида зиммасига ислоҳотчилик вазифасини олди ва исломга Фарбдан кириб келган янгиликларни тарғиб қилди. Мана, менинг олдимда «Уч ойлик саёҳат» деган рисола ётибди. Унинг муаллифи ўзи асли қозонлик бўлмиш аллақандай сабаблар билан Ёркентга бориб қолган Ҳожи Абдурахмон исмли имом ва муаллим. У китобида Шарқий Туркистондан Қозонга қилган саёҳатини тасвирлаб берган. У, айниқса, ислоҳот борасида шахсий тажрибасида кўрган-билганларини батафсил ёритган. Рисоланинг кириш қисмидаёқ у динга берилган одамлардан гаплари малол келадиган бўлса, узр сўрайди. Чиндан ҳам, рисола бошдан-

оёқ тараққиёт руҳи билан, эркин тадқиқот ва орифлик нурлари билан суғорилганки, бу нарса динга муккасидан кетган банди мўминларга маъқул бўлмаслиги турган гап эди.

Усули жаҳиднинг қатъиятли тарафдори бўлган Ҳожи Абдурахмон қаердаки эскича қарашларга ёпишиб олиб, уни сақлаб қолишга тиришаётганларни кўрса, ҳамма жойда чуқур таассуф билдиради. Шунисиға эътибор беринг, бу одам Ёркентда муаллим бўлиб ишлаган ва ҳозир ҳам ишламоқда. Табиийки, у ерда ҳам замонавий ғояларни тарқатишда фаол иш тутди.

Исломнинг бир қолипга тушган ақидаларига қарши бу қадар эркин фикр билдириш, Куръон ва сунна нурлари билан йўғрилган ғояларни бу қадар эркин талқин қилиш исломда мутлақо беқиёс бир воқеадир. Туркияда султон Маҳмуд замонларидан бошлаб ўтказилган ҳамма ислоҳотлар айнан султоннинг олий фармойишлари (иродаи хумоюн) асосида амалга оширилган. Лекин энг илғор фикрли тараққийпарвар инсон ҳам дин ақидаларига қора чапласа, бу фармонларни рўқач қила олмас эди. Олий табақа руҳонийларининг таъсири ва қудратига тош отадиганларнинг-ку боши кундада эди. Мен турклар билан кўп йиллардан бери танишман, лекин бу йиллар мобайнида биронта имом, ҳожи ёхуд бирон аълам тўғрисида бирон оғиз ёмон гап эшитган эмасман. Инглизлар Ҳиндистонга олиб келган ва маҳаллий халқнинг ўзи амалга оширган янгилик ва ислоҳотлар тўғрисидаги кузатишларим ҳам худди шундай. Дин руҳсат берган муассаса ёхуд одатларни ёмонотлиқ қилишга ёки замонга мувофиқ келмайди, мақсадга мувофиқ эмас, деб қоралашга ҳеч ким журъат қилолмайди. Шу пайтга қадар татарларга эътибор берилмай келинар, уларни маданиятдан йироқ, ёввойи халқ, деб қаторга ҳам қўшмас эдилар. Ана энди бу татарлар худди шу масалада ажойиб фазилатларини намоён этди. Мусулмон дунёсининг бошқа жойлари-

да шаккоклик ва куфр деб ҳисобланадиган нарсалар бу ерда, ҳар қандай эҳтиёткорликни йиғиштириб қўйиб, тўғридан-тўғри ёруғ дунёга олиб чиқиладиган ва мўмин-мусулмонлар ўртасида тарғиб қилинди. Мулларнинг пўпанак босган қадимпарастлиги мусулмонлар дунёсидаги таназзулнинг ва насроний давлатлардан ортда қолишнинг асосий сабаби, деб талкин қилинди. Янги оқим тарафдорларининг сўзларига қараганда, Куръон ва суннанинг ҳарфига жон-жаҳди билан ёпишиб олган руҳонийлар ҳаддан ташқари жоҳил ва нодон, чинакам маърифат нуридан ўлгудай қўрқади, чунки уларнинг қудратига путур етса, бу нарса шахсий манфаатларига ҳам дарҳол таъсир кўрсатади, шунинг учун ҳам улар замонавий таълим ва маърифатнинг кенг халқ оммаси ўртасида тарқалиши дин пешволарининг таъсир кучини қирқади, дея ҳайиқади. Ҳам закий, ҳам юксак маълумотли Муҳаммад Фотиҳ ибн Филмон «Қиримга саёҳат» китобида шундай дейди: «Фикри ожизимча, ислом қоидалари илм ва ҳаётга осонгина мувофиқ келмоғи мумкин. Бироқ бизнинг давримизда иймонни тамаддун билан уйғунлаштиришга қурби етадиган дин муаллимлари йўқ. Бизнинг ҳозирги диний пешволаримиз фақат диннинг ташқи шаклларига аҳамият беради. Улар фалсафий руҳни билмайди, ҳолбуки қаерда фалсафий руҳ муҳим деб ҳисобланмаса, ўша ерда дин ҳам қутилган натижа бермайди. Бизнинг нодон пешволаримиз чала тафаккури билан динни ўзларининг мулкига айлантириб олди ва бундан бизга фойда ўрнига фақат зарар келяпти, холос. Овруполиклар ғайрат ва меҳнат билан, кўп йўқотишлар эвазига тафаккурини ёритиб олди ва руҳларини дин пешволарининг заҳарли таъсиридан холос қилди. Улар динининг, яшаш тарзининг ва тафаккурининг хўжаларидир. Уларнинг виждони эркин ва қалблари маърифат нурига чулганган. Ҳолбуки, бизнинг иймонимиз, турмуш тарзимиз ва тафаккуримиз диний ақида-

ларга муккасидан кетган нодон диндорлар қўлида. Биз — мусулмонларда ҳали диний конституция йўқ. Агар шундай конституция бўлганида, биз уларнинг ҳукмронлигидан қутулиб олишимиз ва дин ишларида эркин тарзда, виждонимиз амрига кўра, қарорлар қабул қилишимиз мумкин бўлар эди. Шунинг учун ҳам биз ёлғонга чўмиб, мунофиқликка ботиб яшамокдамыз ва кун сайин ҳалокатга яқинлашиб бормокдамыз».

III

Хур фикр ва жон-дилдан маърифатга интилиш бошда камдан-кам одамга хос эди. Маърифатли одамлар сафини имкон қадар кенгайтирмоқ учун мусулмон ислоҳотчи ва ватанпарварлар биринчи галда таълимни юксалтириш ҳақида қайғурдилар. Рус мактабларига қатнаш, уларнинг назарида, хатарли эди, чунки Ильминский, Остроумов ва бошқаларнинг хатти-ҳаракатига қараб хулоса чиқарилса, руслашиш ва насронийлашиш хавфи бор ва ундан чўчимоқ табиий эди. Шунинг учун ҳам мусулмон мактабларини ислоҳ қилиш ҳаётий заруратга айланган шароитда муллар билан яна тўқнашувга киришишга тўғри келди, чунки улар мактаб соҳасининг ҳам ягона хўжайини эди. Муҳаммад Фотиҳ зикр этилган сафарномасида бу тўғрида шундай ёзган: «Халқимизга раҳбарлик қилиб келган уламолар ва уларнинг мактабларидан мияларини сохта ғояларга тўлдириб чиқадиган талабалар, шунингдек, халқнинг қуйи табақаси мудом матбуот ва замонавий адабиётнинг ошқора душмани бўлиб келган. Улар бу адабиётни сохта, бефойда, жинояткорона адабиёт деб атаган. Ўзларининг бу иш билан шуғулланишни ишташмаганлари-ку, майли, аммо бошқаларни ҳам бундан бездирмоқчи бўлади. Ҳатто иш шу даражага етиб борганки, уч-тўртта шогирднинг газета ўқиши маълум бўлиб қолса, бошқа талабаларни бузади, деган баҳона билан уларни мактаб ёхуд мадрасадан ҳайдаган. Муллар қадимдан қолган нар-

саларгагина иззат-икром билан муносабатда бўлган ва ҳар қандай ислохотни аввал-бошданок қоралаган. Шогирдлар кўпинча йигирма-ўттиз ёшларигача мактабда шогирдликча қолиб кетар эди. Бундай мактабда ўқиган шогирдлар ҳам, уларга дарс берган муаллимлар ҳам моҳият эътибори билан ҳеч қачон талабаларга нимани ўқитаётганларини, талабалар эса нимани ўқиётганларини англай олмас эди. Негаки, таълим ишлари ҳар қандай тартиб ва маънодан холи тарзда олиб бориларди. Худди ғилдирак ичидаги олмахон сингари улар ҳам ҳаммаша битта жойда тураверар, йигирма йил мобайнида эса инсон танасининг маълум аъзоларини таҳорат вақтида қандай ювмоқ ва қандай қуритмоқ керак, деганга ўхшаш бемаъни масалалар устида бош қотириш билан ўтказишар эди. Ҳатто шу масалаларда ҳам ижобий билимларга эга бўлмас ва шу масалаларга тааллуқли бирон бир саволга тузукроқ жавоб бера билмас эдилар. Агар дин тарафдорлари шу диннинг асосий қоидалари ва ғояларини қамраб ола билмаса, бундай диндан кун сайин путур кетади ва табиат қонуниятига ва замон руҳига мувофиқ олға ҳаракат қилмагани учун, миллатнинг яшаши борган сари қийинроқ ва мураккаброқ кеча бошлайди. Агар аҳвол шундай давом этадиган бўлса, агар томирларимизда ивиб қолган қонни тамаддун ва маърифат нури билан ёритиб, унинг олови билан иситиб ҳаракатга келтиришнинг имкони бўлмас экан, унда бизнинг миллатимиз муқаррар ҳалокатга маҳкум экани аён бўлади».

Шу пайтга қадар ортодоксал ислом дунёсидаги ибтидоий мактабларда ва мадрасаларда мавжуд таълим тизимини ҳеч ким бундан кескинроқ танқид қилмаган ва унга ҳеч ким бунчалик кескин қарши чиқмаган эди. Ҳатто Туркия, Миср ва Ҳиндистондаги ислохотчиларнинг камдан-ками ҳозирги замон Фарб маорифини Муҳаммад Фотиҳчалик жўшиб-ёниб, тўлқинланиб ҳимоя қилмаган эди. XIX асрнинг сўнги ўн йиллигида маърифат

соҳасидаги ислохотлар иши мана шу тарзда ички ҳаракатнинг бирон бир белгисини ошкор этмасдан олға силжимокда эди. Янгилик тарафдорларининг сони сезиларли тарзда кўпайиб борди ва ҳадемай ислохот душманларининг сонидан ошиб кетди. Менга — ислом билан Фарбда ҳам, олис Шарқда ҳам шахсий кузатишлари орқали танишган бир одамга татарлар ўртасида юз берган бу маънавий инқилоб ҳамон ғоятда сирли бир жумбоқдай кўринади, чунки яқин-яқинларда ҳам татарлар ашаддий диндор эди, уларнинг фанатизми кучли эди. Мен ҳозирги йўналишнинг, яъни янги усули жадид тизими вакилларининг ўз назарияларини амалга оширишдаги фидоқорликларини кўриб туриб, бу жумбоқнинг сирига сал-пал тушунгандай бўлман. Ватанпарварлик туйғулари жўшиб кетган ҳар бир одам бақадри имкон ё адабиёт соҳасида бу ишга ўз улушини кўшишга ёхуд ҳаракатга моддий ёрдам кўрсатишга интилган.

Ҳаракатнинг адабиёт борасидаги кўринишларига келсак, анчагина миқдорда маърузалар, рисоалар, пандномалар майдонга келди. Улар мутаассибликка қарши қаратилган эди. Уларда содда, имкони борича соф татар тилида, бир томондан, муллаларнинг даъволари беҳуда эканини ва уларнинг даъватлари ҳалокатга олиб боришини исбот қилишга уриниш бор, иккинчи томондан эса, аксинча, диндорларга ўзгаришларнинг зарурлиги ва Овруро билан яқинлашишнинг муқаррарлигини сингдиришга ҳаракат қилинади. Бу жиҳатдан, айниқса, 1904 йилда Қозонда чоп этилган «Шариат ҳам замон» деган рисола эътиборга лойиқ. Унда тимсол даражасига кўтарилган Замон (вақт) билан Шариат (диний қонунлар) ўзаро мунозарага киришиб, ўтмишни ва ҳозирги замонни муҳокама қилади. Шунингдек, иймон ишларида йўл қўйилган баъзи бир суистеъмоллар ҳам тилга олинади. Даставвал янгилик ҳақидаги масала кўриб чиқилади. Баҳсда Шариат арз қиладики,

дин янгиликларга қарши эмас ва ҳатто уларни фойдалик нуқтаи назаридан маъқуллайди ҳам. Бунга жавобан Замон аввалги таълим усулларида учраган нуқсонларни кўрсатиб, мактабларда янги жорий қилинган товуш усулини мактайдди, уни таълим тизимини янгилашдаги асосий унсур деб атайди. Замон телеграфдан фойдаланиш гуноҳ деб ҳисоблаганлари учун муллалардан шикоят қилади. Шариат эса Қуръондан оятлар келтириб, бу фикрнинг нотўғри эканини тасдиқлайди. Телеграф айниқса моҳи Рамазонда қўл келади — узоқ шимолда яшайдиган ва шу сабабдан ойнинг чиқишини кўриш имконига эга бўлмаган бандаи мўминларга рўзанинг тугаши тўғрисида телеграф орқали хабар қилинади. Замон шикоят қилиб, муллалар дурбиндан фойдаланишни тақиқлаб қўйганидан зорланади, гўё дурбин кофирларнинг асбоби эмиш. Бунга Шариат эътироз билдиради: ундай бўлса, кўзи заифлар ҳам кўзойнақдан фойдаланмаслиги керак бўлади, ҳолбуки, кўзойнақдан фойдаланиш ҳуқуқи Қуръонда тилга олинган. Худди шунингдек, муллаларнинг кийим-кечакни соддалаштириш ва замонавийлаштиришга қарши чиқишлари, фитр рўза йиғишда руҳонийларнинг зўравонликлари ва мерос ишларида уларнинг очкўзлиги ҳам қораланади. Ниҳоят, рисоланнинг хулоса қисмида имомлик унвонини олишга ҳуқуқ берадиган омил даъвогарнинг насл-насаби эмас, балки билим ва олижаноб феълү атвори дир, деган фикр олдинга сурилади.

Худди шунга ўхшаган бошқа бир рисола «Маъзум» («Йигит») деб аталади. Унда бир йигитнинг бошидан кечган изтироблар тарихи ҳикоя қилинади. Йигит болалигидан имом бўлишни орзу қилади, бироқ бу йўлда ибтидоий мактабда ҳам, мадрасада ҳам кўп машаққатларга рўбарў келади, чунки мактабдаги ҳукмрон таълим тизими аввал-бошдан ўқувчиларни бефаҳм ва бефаросат қилишга қаратилган бўлади. Муаллимлар газета-

га ва газета ўқувчиларга лаънат тошларини ёғдиради. Шунинг учун имом ҳам аввал бу тақиққа амал қилмайдиган шогирдларни кофир ва жиноятчи деб ҳисоблайди, лекин кейинчалик амин бўладики, газета ва дунёвий адабиёт кишининг кўзини очар экан ҳамда уни жўгрофия, тарих, математика ва янги йўналишдаги бошқа илм соҳаларини ўрганишга ундар экан. Бу эса кишини илмли қилибгина қолмай, унга таскин берар ва ўз ҳаётидан мамнунлик туйғусини бахш этар экан.

«Куёв» рисоласида ёш татар йигитининг бошига тушган оғир қайғулар ҳикоя қилинган. У билан қолоқ отаси ўртасида доимий ихтилофлар содир бўлади. Улар йигитнинг ҳаётини заҳарлайди. «Таълимоти шайтония» рисоласида эса яна бир йигитнинг тарихи ҳикоя қилинади. Йигит саёҳатга чиқади, йўл-йўлакай кўпгина саргузаштларни бошдан кечиради. Шайтон уни тўғри йўлдан оздиришга ҳаракат қилади, аммо йигит охирпировардида унинг ёлғон-яшиқларини тушуниб қолиб, тўғри йўлга тушиб олади.

Ёшларни илм олишга ундовчи кўп сонли асарлар ичида мен «Қўйли имом» деган китобчани алоҳида таъкидлаб кўрсатишни истардим. Унинг муаллифи Шамсиддин Муҳаммад ёшлар бемалол тушуна оладиган шеърлар битган. Улар татар тилида жуда яхши ёзилган.

IV

Бундай шеърлар ва кўпгина бошқа асарлар менинг қўлимга тасодифан тушиб қолган асарлар сирасидандир. Уларнинг барчасида ҳам болаларнигина эмас, анча балоғатга етиб қолган ёшларни ҳам замонавий таълим олишга даъват этиш руҳи бор. Уларда ёшларда илм олишга қизиқиш уйғотишга интилиш мавжуд. Бу асарларни кўздан кечириб чиқадиган одамни ҳаммадан ортиқ лол қолдирадиган нарса шундаки, уларнинг ҳаммасида ёшларнинг ўртасида маърифат тарқа-

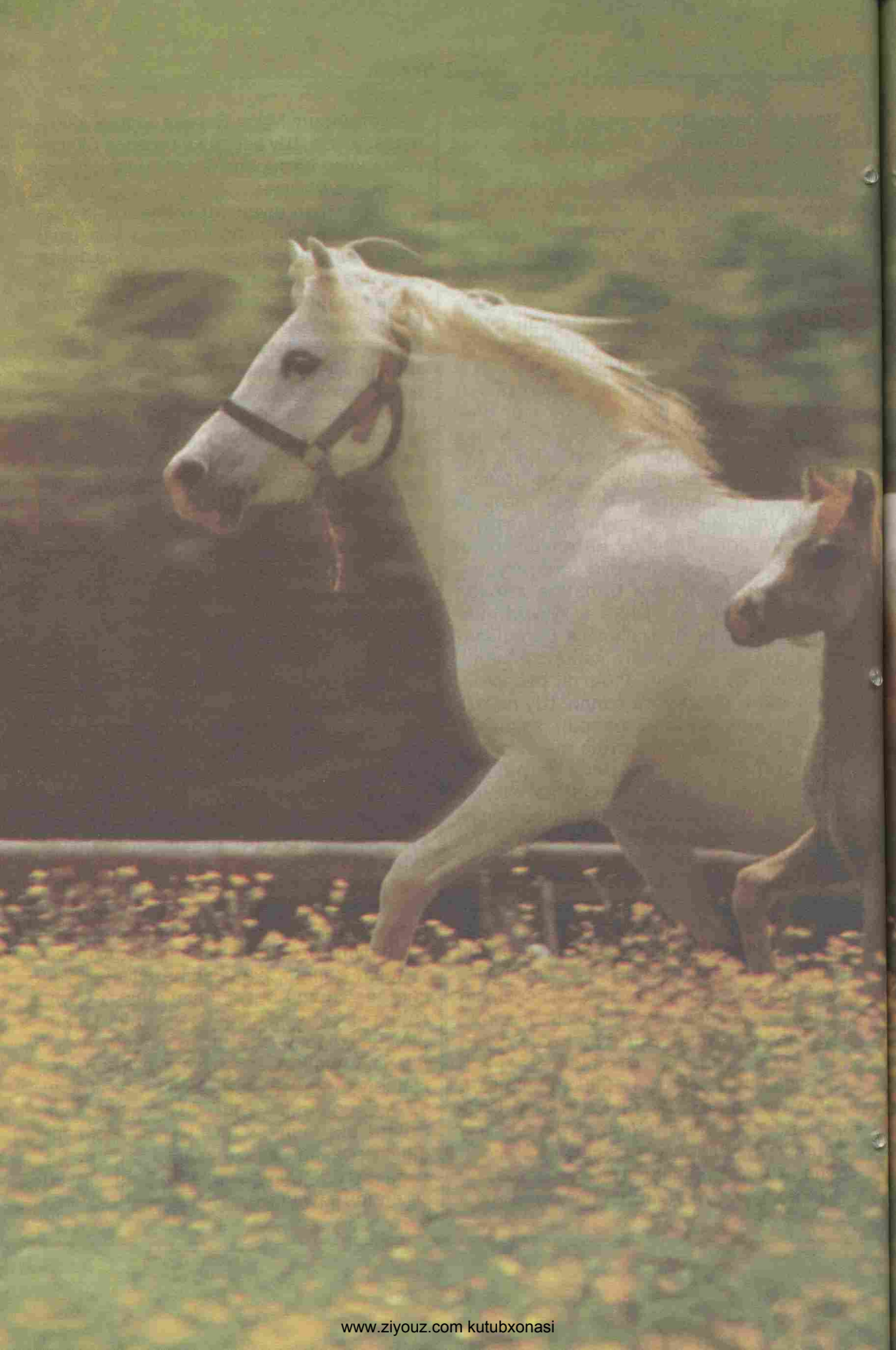

тишга жўшқин бир чақириқ бор; уларда мактаб ишларини яхшилашга даъват қилинади; муаллимлар меҳнатига ҳақ тўлаш тизимини тартибга солишга, айрим жамоалар билан уларнинг имомлари, муаззинлари ва бошқа дин арбоблари ўртасидаги муносабатларни тўғри изга кўчиришга ундалади. Бу ишларнинг барчаси бугунги кунга қадар рус ҳукумати томонидан белгиланадиган вилоят муфтисининг ихтиёрига ташлаб қўйилган. Аммо баъзи бир мусулмонлар мутаассиблар таъсирига ва ҳукумат тазйиқига берилишни истамай, бу ишларни ўз ихтиёрлари билан эркин бажариш ҳуқуқини қўлга киритмоқ истадилар. Буларнинг бари аҳолининг ҳамма тоифалари ва табақаларига бирдек тегишли ҳамда уларнинг барчасини илҳомлантиради. Татарларнинг бу интилишларини рўёбга чиқармоқ учун рус конституцияси эълон қилиниши биланоқ дарҳол биргаликда иш бошлашга ва ҳукуматнинг ижозати билан бу масалага бағишланган қурултой чақиришга қарор қилинди. Уларнинг бу қарори, албатта, рус ҳукмдорларини таажжубга солди. Шу пайтга қадар тинч, мўмин, юввош, хокисор, содиқ фуқаролар сифатида танилган татарларнинг эрксеварлик ҳаракати тўлқинларига тушиб қолиши ва ҳокими мутлақликка қарши курашувчилар сафига кириши эҳтимоли уларнинг етти ухлаб тушига ҳам кирган эмас эди. Шунинг учун ҳукумат Нижний Новгородда бундай қурултой чақирилишини қатъиян ман этди. Аммо ҳукуматнинг рухсат бермагани татарларни чўчита олмади, орадан бир йил ўтгач, уларнинг вакиллари Петербургга келди ва бу гал ҳам, ҳокимият аввалига уларнинг илтимосига салбий муносабат билдирган бўлса-да, охиросида қурултойни ўтказиш учун ижозат олинди. Қурултой 1909 йилнинг 16 августидан (эски ҳисобда) Нижний Новгородда бўлиб ўтди. Унда татарлар илк бор яхлит миллий куч сифатида намоён бўлди. Қурултой ишида саккиз юзга яқин татар иштирок этди. Бизнинг қўлимизда

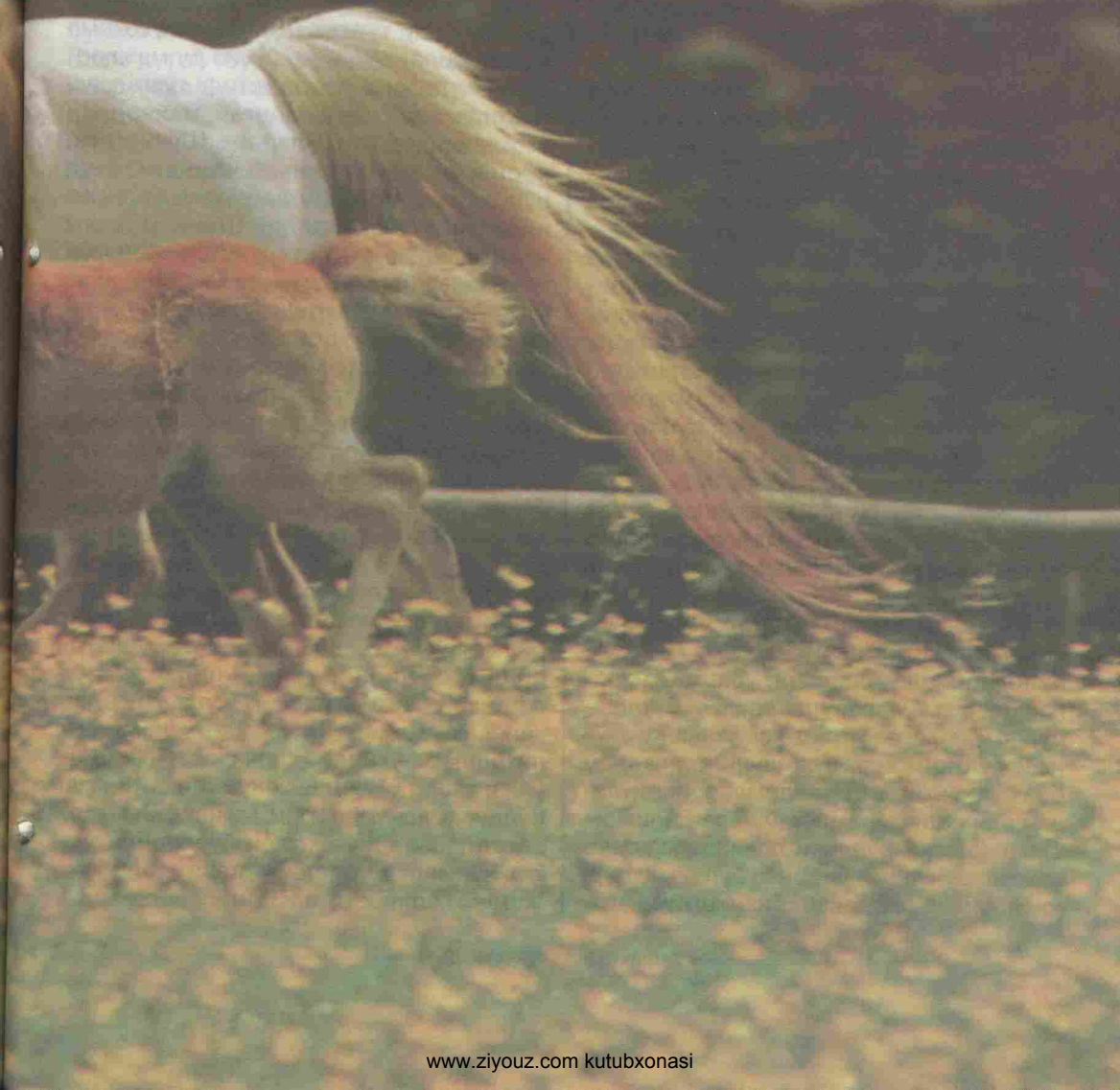
қурултойнинг Муса Бегиев ёзган қайдномаси бор. Шу асосда ўша ерда бўлган кенгашлар тўғрисида батафсилроқ тўхталишимиз мумкин.

Даставвал шуни таъкидламоқ керакки, расмий вакиллар халқнинг энг яхши одамларидан сайланган эди. Уларнинг орасида бадавлат табақаларнинг ҳам, юқори рутбалик дин пешволарининг ҳам вакиллари бор эди. Вакиллар фақат Таристондан эмас, Кавказ, Қирим, Туркистон, Сибирь ва овлоқ рус губерналаридан ҳам келган эди. Албатта, қурултойни юксак савияда ўтказишда татар зиёллари, руҳонийлар, муаллимлар ва қалам аҳлининг хизмати катта бўлди, аммо ўшанда заминдорлар ҳам ўзларининг ватанпарварлигини ва ҳеч қанақа сарф-харажатлардан қочмаслигини ҳамма қатори намойиш этди. Гарчи бундай йиғин биринчи марта ўтаётган бўлса-да, «татар қурултойи» одоб-ахлоқийлиги, сиполиги билан ажралиб турди, унда татар халқининг шаънига доғ бўлиб тушадиган биронта нохуш воқеа рўй бергани йўқ. Қурултойда сўзланган нутқлар кураш иштиёқига тўлиқ эди, айни чоқда вазмин ва босиқлиги билан ажралиб турарди. Уларнинг барчасида ҳам ҳамма шарқ халқларига хос бўлган закийлик, озми, кўпми, сезилиб турарди. Хуллас, бу қурултой бутун туриш-турмуши билан 1876 йилдаги биринчи турк парламентини эслатар эди. Рашид афанди Иброҳимов татар қурултойи раиси этиб сайланди. У татарча «Улфат» газетасининг муҳаррири эди.

Қурултой очилмасидан аввал имом тиловат қилди, сўнг Рашид афанди уни қисқача кириш сўзи билан очди. Қурултойни чақириш билан боғлиқ бўлган қийинчиликларни таъкидлаб, Рашид афанди вакилларни даставвал аҳиллик ва қардошликка чақирди. «Ислонда, — деди у, — биродарлик нафақат қоғозда ёхуд оғизда айтилади, балки у мусулмонларнинг юраклари ва қонларига теран сингиб кетган. Рус табақаси бўлмиш 20 миллион мусулмон ҳам, бутун дунёга

сочилиб кетган 300 миллион мусулмон каби, ўзаро қардошлик ва биродарлик иплари билан боғлангандир».

Даставвал иш дастурини ишлаб чиқиш керак эди. Бу дастур қуйидаги тўртта масала билан чекланди.

1. Маълумки, ўтган асрлар мобайнида ҳамма жойда турли даъватчилар томонидан бизнинг динимизга қарши хуружлар ва душманлик муносабати кучайди. Насроний тарғиботчилар бизнинг ибтидоий мактабларимиз, мадрасаларимиз ва масжидларимизга зуғум ўтказиб, мустабидларча муносабатда бўлди. Бу ҳол мусулмонларни қаттиқ қайғуга солди ва дин масалаларида уларни жуда оғир аҳволга тушириб қўйди. Бу ишда ўзаро битишмоқ бениҳоя зарурдир. Биз бу ишга кўмаклашмоғимиз даркор. Лекин биз бир нарсани билмоқ истаймиз: бу ишда қандай қилиб кўмаклашмоқ мумкин? Биз динимиз манфаати йўлида ҳамжиҳатлик билан ўзимизни насроний даъватчилар зуғумидан ҳимоя қилмоғимиз керак.

2. Ўтмишда бизнинг мактабларимиз ва мадрасаларимиз имомлар ва муаллимларнинг қўлида эди. Уларга таълим бериш иши, шунингдек, сарф-харажатлар ва жиҳозлар ишониб топшириб қўйилган эди. Бу, шубҳасизки, уларнинг гарданига анча оғир юк бўлиб тушган эди. Бунинг натижасида мактаб ва мадрасалар жуда ёмон аҳволга тушиб қолган, имомлар билан муаллимлар эса аҳволни тузатиш учун маблағ топишга қодир эмас эди. Шундай қилиб, энди бу маблағларни биз ўзимиз топмоғимиз ва имомлар билан муаллимларимизга ёрдам бермоғимиз керак. Ўқув юртлари биноларини қуриш каби, уларни жиҳозлаш ва маъқул аҳволда сақлаш учун зарур сарф-харажатлар ҳам халқнинг ўз иши бўлмоғи керак ва шунинг учун ҳам биз буни имом ва муаллимларнинг қўлидан олиш ниятидамиз. Фан ва билим — бизнинг энг зарур эҳтиёжимиздир ва ислохотлар бизнинг биринчи бурчимиздир.

3. Ҳамма биладики, бизнинг имомла-

римиз ва муаллимларимиз жуда ночор аҳволда яшайди ва айнан шу боис уларни ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватламоқ керак. Бу соҳада ислохотларни жорий қилмоқ учун биз диний ҳаётимизни тубдан янгилаб олмоғимиз керак. Бу масалада тўғри воситалар топмоқчи бўлсак, доимий тарзда фикр алмашиб турмоғимиз зарур.

4. Тўртинчи модда энг муҳим моддадир, чунки ислохотларни жорий қилмоқ учун бизга пул керак. Мактаб соҳасини ислохот қилишимиз ва муаллимларимиз билан имомларимизнинг моддий аҳволини яхшилаш фақат пулга боғлиқ. Пулсиз биз ҳеч нарса қила олмаймиз.

Қурултойнинг беш кунлик мажлислари мана шу тўртта моддани муҳокама қилиш билан ўтди. Агар биз бу мажлисларнинг тафсилотлари устида тўхталсак, мақоламизда белгиланган мақсаддан узоқлашиб кетган бўлардик. Шунингдек, айрим нотикларнинг чечанлиги ёхуд нўноқлигини таъкидлаш ҳам бизнинг ниятимизга кирмайди. Шуни маълум қилиш кифояки, кун тартибига қўйилган масалалар батафсил муҳокама этилди ва бемалол амалга оширилиши мумкин бўлгани учун бу борада дастлабки натижа ва ютуқларга ҳам эришилди. Қурултойга ҳаммадан яхши таъриф берган ва Россияда мусулмонларнинг аҳволини ёрқин ёритиб кўрсатган зарур омил раис Рашид афандининг яқунловчи нутқи бўлди. Ўша нутқдан баъзи бир эътиборли ўринларни ҳукмингизга ҳавола қиламиз:

«Мусулмонларга қанча хўрликлар тортишга, қанча кулфатларни бошдан кечиришга тўғри келди. Уларни одам қаторида кўрмас ва динлари билан ҳисоблашмас эдилар. Ана шу кулфатлардан халос бўлмоқ учун қанчадан-қанча қонли ёшлар тўкилди, қанча одамларнинг уйларига ўт қўйилди, хонумони кўйиб кул бўлди, улар жонажон ватанларидан бадарға қилинди ва юрган йўлларида роҳат кўрмай, мурдалари дашти биёбонларда қолиб кетди. Ватанларида яшаб

қолганлар устидан эса ҳар турли зулм ўтказдилар ва улар азобу укубатларга сўнгсиз бардош билан чидадилар. Хукумат мудом руслаштиришга интилар, бизни иймонимиздан чалғитишга, динимиздан қайтаришга ҳаракат қилар ва ўсиб-унишимизга йўл қўймас эди. Бошқа ҳамма халқлар ҳақини талаб қилиб чиқа бошлаган чоғда шўрлик мусулмонлар лоақал жонлари борлигини намоён қилмоқ учун қимирлаб қўйишга ҳам ҳаддилари сифмасди. Бизни бировлар ташқаридан туриб кузатса борми, уларнинг кўзига ички ҳаёти сўниб қолган одамлар сифатида кўринар эдик. Уларнинг кўзига узил-кесил адои тамом бўлган бир халқ бўлиб кўринар эдик. Табиийки, бунақа халқдан уйғонишни ёки тараққиётни кутиб бўлмайди. Бир замонлар матбуотда бизнинг устимиздан мағзава ағдаришган, таҳқирлашган, хатоларимизни рўқач қилиб, таъна-дашномларга кўмиб юборишган пайтда бизни бирор бир тирик жон ҳимоя қилиб чиқмаган эди. Йиллар ўтди, кулфатлар кўпайгандан кўпая борди. Гарчи бундай аҳволнинг ташқи сабаблари ҳам бўлса-да, асосийси, ҳар ҳолда, орамизда аҳилликнинг йўқлигидир. Россияда ўзгаришлар содир бўлди, ислохотлар даври етиб келди, аммо биз — мусулмонлар ўртасида эса ҳаракатдан ном-нишон кўринмади. Энг катта ишимиз — ҳукумат оёғига бош эгиб, уни совға-саломларга кўмиб ташлаганимиз бўлди, бироқ бундан сариқ чақалик фойда бўлмади, негаки, бизнинг овозимиз ҳеч кимнинг қулоғига етиб бормади. Илтижоли арзларимизни ҳеч ким ўқигани ҳам йўқ. Умидларимиз сўнди, аммо биз халос бўлиш йўлини қидирмоғимиз керак, деган фикр тобора пишиб борди. Ниҳоят, қурултой ўтказиб, аҳволимизни баҳамжиҳат муҳокама қилиб олиш зарурлигини англадик».

Шундан кейин нотик қурултой ўтказиш борасида кўндаланг бўлган қийинчиликлар тўғрисида, улар қандай бартараф этилгани ҳақида гапириб, нутқини қўйидаги сўзлар билан тугаллади:

«Бу мажлис беш кун давом этди. Бу мажлисга камбағалу бадавлат ҳам, ёшу кекса ҳам, мирзаю уламо ҳам йиғилди. Бу ерда ҳозир бўлганлар одоб доирасидан чиққани йўқ, нотиклар юксак фикрларни баён этди ва халқимизга нурли келажакдан шодиёна хабарлар етказиб, ноумидларга далда берди. Бизнинг ана шу беш кунлик мажлисимизни ҳеч иккиланмай татар қурултойи деб атаса бўлади. Сизларнинг ҳаммангизга чин юракдан миннатдорлик изҳор этаман! Менинг муайян мақсадим бор эди ва мен бу мақсадимга эришдим. Оллоҳга шукроналар бўлсин!»

Юқориди зикр этилган мактаб ва масжид ишларига тааллуқли тўртта модда муҳокама қилинганидан кейин 72 та қарор қабул қилинди. Уларда машварат қилган татарлар учун зарурий ислохотлар ўтказиш ва жамиятдаги ўзгаришларга эришмоқ борасида зарур бўлиб туюлган шахсий, сиёсий ва диний эркинликка доир ҳамма хоҳиш-истаклар ифодасини топган. Бу фикрларнинг барчасидан ўта замонавий қарашлар руҳи уфуриб туради ва улардаги ҳурфикрлик иштиёқи кишини лол қолдиради. Яқиндагина Осиёнинг зулматли гоёлар дунёсидан чиқиб келган бир халқнинг дунёқарашидаги бундай фикрлар чиндан ҳам ғаройибдир. Бу истакларнинг ҳозирги пайтда амалга ошиш-ошмаслиги анча шубҳали масаладир, чунки Россия ҳукумати нафақат ўзининг мусулмон фуқароларига, балки православ табақаларига ҳам ҳақ-хуқуқ бериши амримаҳолдир. Биз қурултойнинг мактаб ҳақидаги қарори бугунги вазиятда алоҳида аҳамиятга эга, деб ҳисоблаймиз. Бу қарорга кўра, гарчи мактаб, таълим ва тарбия салладорларнинг қўлида қолса ҳам, унинг устидан мактаб кенгашининг назорати ўрнатилади ва мадраса таълимининг схоластик усули аста-секин бекор қилинмоғи лозим кўрилади. Бу қарорнинг оғизда қолиб кетмаслиги кафолатини шундан ҳам кўрса бўладики, уюшган марказий қўмитага сайланган ўн беш аъзо-

нинг ҳар бири кўпдан бери адабиёт соҳасида хизмат қилаётган, ўз халқига энг яхши фазилатлари билан танилган ва унинг ишончини қозонган одамлардир. Курултой муллалар, муаллим ва мударрисларнинг моддий эҳтиёжига ҳам хайрихоҳ бўлгани учун усули қадим ва усули жаҳид ўртасидаги кураш юмшаса ажаб эмас, балки у бутунлай тўхташи ҳам мумкин. Замонавий билимларнинг кенгайиши татар ёшларининг савиясини оширади ва хўжалар билан мударрисларнинг ўзида татар ёшларига араб тили, Куръон тафсири ва мухтасарул-виқоядан бошқа илмлар ҳам керак, шундагина у Фарб билан рақобатлашадиган кучга эга бўлади, дея ишонч уйғотади деб ўйлайман. Худди шунингдек, эски тузумнинг мутаассиб ҳимоячилари шу нарсага амин бўлмоқлари мумкинки, тарих, жўрофия, геология, физика, кимё ва математикани билиш зинҳор диндан ихлосни қайтармайди. Шунинг учун ҳам Фарбга яқинлашиш ҳали унинг бағрига сингиб кетиш деган маънони англамайди. Афғонистон ҳукмдори амир Ҳабибулло ҳам Ҳиндистондаги Алигарх дорил-фунунида сўзлаган нутқида худди шу маънодаги бир гапни айтган эди: «Кимки дин билан дунёвий таълим бир-бирига зид нарса деб ҳисобласа, бу мактабга кириб ўзи кўрсин. Оврупо таълими бошданок исломни рад этади, деган фикр бемаъниликдир».

Агар шунга қарамай, Туркия ва Эронда бир асрдан ортиқроқ вақт мобайнида Фарб маърифати билан яқинлашишга бўлган уринишлар дурустроқ самара бермаган бўлса, бунинг асосий сабабини бу ўлкаларда ҳукм сурган сиёсий можаролардан, бошбошдоқликдан, давлатни бошқаришдаги мустабидликдан қидириш керак. Бетизгин яккаҳоқимлик эндигина ишга киришди, илмга интилиш эндигина минг машаққат билан халқ ичига сингиб боряпти, татарлар бизга намойиш этган кучларнинг ўз-ўзидан уйғониши эса, ҳатто Ҳиндистонда ҳам кўзга ташланмаган эди.

Юқорида айтилганларнинг ўзиёқ бизга татарларнинг маданий интилишларини жуда ғаройиб, ҳатто фавқулодда ҳодиса деб аташга ҳуқуқ беради. Бу ҳодиса, ҳақиқатан ҳам, алоҳида эътиборга сазовор. Агарда биз бу фавқулодда ҳолатнинг сабабларини айнан шу нуқтаи назардан ўрганишга киришсак, даставвал кўз ўнгимизда бир шароит намоён бўладики, бундай шароит туркларда ҳам, форсларда ҳам, ҳиндиларда ҳам бўлмаган. У ассимиляция жараёнига ёрдам берадиган шароитдир. Даставвал татарлар маърифат соҳасида бутунлай тажрибасиз бўлган, чунки улар эътиқод қўйган ислом кундалик ҳаётдаги расм-русумлар билан чекланган эди ва ҳеч қачон адабий ижод ҳамда фалсафий сафсатага таъсир этолмас эди. Замонавий ғоялар дунёсига қарши кўрсатиладиган қаршилик анча заиф эди ва янгиликни ўзлаштираётган эски нарсани унутиш талаб қилинмасди. Бу ўринда кўз ўнгимизда шундай жамият намоён бўладики, у қадимий маданият анъаналарининг кучли таъсиридан анча холи, шунинг учун янгилик йўлига кирган ҳар қандай кучларга хос жўшқинлик билан янги дунёқарашни қабул қилаверади. Татарлардаги яна бир ҳолатга эътиборни қаратмоқ жоиздир: уларда дунёвий ҳокимият, Туркия ёхуд Эронда бўлгани каби, уйғониш жараёнига халақит бериш мақсадида аралашган эмас. Куръони карим ва ҳадислар паноҳида бўлган исломнинг қонунлар ва янгиликлардан азият чекаётгани ёки азият чекмаётгани билан рус ҳокимиятининг иши йўқ эди. Ҳолбуки, султон ёки шоҳ ҳукумати бирон бир бемаврид хатти-ҳаракат содир бўлиб қолмасин, деган мақсадда аҳволни доим назорат қилиб турар эди. Уларнинг бундай қилишига сабаб динга ғамхўрликлари ошиб-тошиб кетганидан эмас, балки бу масалада уларнинг манфаат-

лари яширин эканида эди — уларнинг ҳокими мутлақликка асосланган ҳокимиятлари исломга таянарди. Рус ҳокимияти назарида, татарларнинг турмуши ва фаолияти гўё зулмат пардаси билан қоплангандек кечарди. Татар тили ва ёзувини камдан-кам рус мансабдори биларди. Цензура эса татар тилидаги нашрларга унчалик аҳамият ҳам бериб ўтирмасди. Татарларга рус мансабдорларининг беғамлиги ва бепарволиги бир томондан ҳам қўл келар, иккинчи томондан эса, улар аксарият рус амалдорларининг порахўрлигидан фойдаланар эди. Шу тариқа улар ислохотларга бемалол тайёргарлик кўриб, қулай фурсат келган чоғда эришган ютуқларини ошқора намоён қилди.

Бу фурсат 1905 йил 17 октябрда, конституция эълон қилинган куни етиб келди. Агар бутун Россия ҳукмдори — подшо ҳазратларининг бу иши унинг проваслав табақаларининг ҳаммасини лол қолдириб ҳурсанд қилган бўлса, шу пайтга қадар тинч яшаб келаётган, соғлом фикр юритувчи, хокисор татарларга жуда ҳам катта таъсир кўрсатди. Асрлар мобайнида бўйнида бўйинтириқ бўлиб эзиб келган қуллик зулмидан халос бўлган халқ шодиёна кайфиятини бўлар-бўлмасга ошкор этишдан қочиб, хотиржамлик ва жиддий тарзда сукут сақлаб турди. «Оғзимизни ёпиб турган қулфлар синди, оёқ-қўлимизни боғлаб турган кишанлар парчаланди», дея кўтаринки руҳда хитоб қилади «Вақт» газетасининг муҳаррири.

Бошқа татар матбуот нашрларида ҳам конституциянинг эълон қилиниши ана шунга ўхшаш иборалар воситасида муборакбод этилади. Газеталар ёмғирдан кейин пайдо бўлган қўзиқоринлардай кўпая бошлади. Кундалик ва ҳафталик нашрлар сонининг кун сайин кўпайиши уларда ўқувчи масаласида танқислик йўқ эканидан далолат беради. Бу даврда энг кўп тарқалган газеталар қуйидагилардир: «Таржумон» — Боғчасарой, «Юлдуз» — Қозон, «Қозон мухбири»

ри» — Қозон, «Нур» ва «Улфат» — Петербург, «Вақт» — Оренбург, «Ижод» — Қирим, «Нажот» — Боку.

Бу газеталар яхши таҳрир қилинадиган газеталар сирасига киради. Улар оламда бўлаётган воқеалардан дурустгина хабардор, тили маърифатлик даъво қилиб гердайдиган аксарият Фарб газеталариникидан авлороқ. Деярли ҳаммасида фельетон бўлими яхши ишлаётгани кўзга ташланади — бу бўлим тарихий ва жўғрофий мавзуларда илмий-оммабоп мақолалар чоп этиб боради. Баъзан эса бадиий асарлар босилган иловалар ҳам нашр қилиниб туради.

Туркий ислом дунёси билимдонларини, айниқса, «Қозон мухбири»да ўқтин-ўқтин пайдо бўлиб турадиган театр тақризлари лол қолдирмоғи керак. Бу газеталарнинг баъзи бирларини мен синчиклаб ўқиб бораман. Хайрон қолдирган нарса шу бўлдики, татар газеталари олис-олис ўлкаларда истиқомат қиладиган диндошлари билан мустаҳкам алоқага эга — улардан хат-хабар ва мактублар олиб туради. Татар газеталарида Қоҳирада чоп этиладиган «Al Jivar», Калькуттада босиладиган «Muslim-Chronicle», Ҳиндистонда нашр этиладиган «Hab-ul-Matin» газеталаридан таржималар нашр этилади, ҳаттоки Ливерпулда инглиз тилида чиқадиган мусулмон газеталаридан ва ўз-ўзидан аёнки, Туркиядаги усмонли нашрлардан ҳам ҳар хил материаллар олиниб, таржима этилиб, босилиб туради. Татар матбуоти секин-аста мусулмон дунёсининг ғарбий ва шарқий қисмлари ўртасида воситачилик вазифасини зиммасига олиб бормоқда ва панисломизм ғоялари ривожига хаёлга ҳам келмаган тарзда кўп ва хўп кўмаклашмоқда. Бу ҳодисанинг ўзига хос аломати сифатида яна бир омилга эътиборингизни жалб қилмоқчиман: Миср ва Ҳиндистоннинг меҳр-шафқатли мусулмонлари ихтиёрий равишда маблағ йиғиб, Россиядаги очлик балосига йўлиққан диндош биродарларига ёрдам қўлларини чўзди

ва тўпланган пулни «Al Jiwar» муҳаррири орқали Оренбургдаги «Вақт» газетаси муҳарририга жўнатди. Хитой, Ява, Ҳиндистон ёки Мисрдаги бандаи мўминлар номусулмон ҳукуматлар зулмига дучор бўлган дамларда татар газеталарида бу масалада шикоятлар эълон қилинади ва қайдаки аҳли мусулмга нисбатан заррача адолатсизлик қилинса, бу ҳол умумга тегишли деб ҳисобланади. Бу матбуотнинг дунёга келганига ҳали кўп бўлмаганини ҳисобга олсак, у аҳолининг барча табақалари ўртасида қудратли таъсирга эга эканидан ҳайратга тушмай бўлмайди. Бирор кун йўқки, муайян бир газетада тараққийпарварлик руҳи билан суғорилган аллақандай хитобнома пайдо бўлмасин ёки хурофий қоқоқликка ҳамда мутаассибликка қарши уруш эълон қилинмасин. Бундай даъватлар нафақат татар аҳолисининг анчадан ўтроқлашиб яшаётган қавми орасида, балки ўзбеклар, қирғизлар ва қозоқлар ўртасида ҳам садо бермоқда. Бор-йўғи эллик йиллар аввал мен уларнинг турмушини ўз кўзим билан кўрган эдим — улар ҳали тамаддуннинг қуйи бўғинида турар эди. Шунинг учун ҳам олисяқин дашту чўллардан келган ва газетада эълон қилинган турли мактублар кишини лол қолдиради. Мисоллар илҳом бахш этади. Волга сохилларидан, Бошқирдистондан, Қиримдан эркинликка, маърифатга, билимга интилиш жанубга ва шарққа тарқалди, негаки, бир замонлар Волга бўйларига истиқомат қилган татарлар кўчманчилар ҳузурига савдогарлар қиёфасида бориб, ислом динини тарғиб қилгани каби, эндиликда ҳатто энг ашаддий мутаассиб ўлкаларда ҳам янги ғояларни ва усули жадид таълимотини ёймоқдалар. Афтидан, Хева хонининг ҳам бу йўлга қадам қўядиган куни узоқ эмас кўринади — ҳозирнинг ўзидаёқ пойтахтида замонавий мактаб очиб, бу борада илк қадам ташлади. Бу мактабда диний дарслар

билан бирга, оврупоча илмлар ва рус тили ҳам ўқитилади.

VI

Адабий фаолият соҳасидаги маданий ҳаракат аста-секин кундалик турмуш соҳасига ҳам кўчиб ўтяпти; агар мавжуд нишонлар бизни алдамаса, бу соҳадаги эврилишларнинг оқибати бу ерда биз Туркия, Эрон ва Ҳиндистоннинг ислохотчилик ҳаракатида кузатганимизга қараганда яққолроқ намоён бўлади ва ҳаётдан мустаҳкамроқ ўрин олади. Бу жиҳатдан биз маданий ҳаракатда татар аёлларининг фаол иштирок этаётганини алоҳида таъкидламоғимиз жоиз. Шуниси эътиборга лойиқки, бунақа ҳодиса илгари бошқа биронта мусулмон ўлкасида рўй берган эмас. Илк газеталар саҳифаларидаёқ аёлларнинг овози янграй бошлади. Улар жўшибтошиб аёллар эркини ҳимоя қилиб чиқди, эркакларнинг ҳар ишда етакчи бўлиб олишни номақбул деб билди ва аёлларнинг аҳволи чидаб бўлмайдиган даражада оғир эканини айтиб, бонг урди.

«Иззат-икромнинг йўқлигидан, эҳтиромнинг етишмаслигидан биз яна қачонгача азоб чекмоғимиз керак? — дея хитоб қилади бир аёл «Вақт» газетасида. — Бизнинг эрларимиз кундузи ҳам, кечаси ҳам тоза ҳаволарда яйраб юради. Биз эса тўрт девор ичига қамалганмиз. Бизнинг эрларимиз болалар тарбиясини ўйламайди, улар боғи эрамларда сайр қилади, чойхона ва меҳмонхоналарда ҳаёт гаштини суради, шундай жойларда кўнгилхушлик қилишадикки, биз у жойларнинг номи ҳам тузукроқ билмаймиз. Ҳолбуки, мусулмон аёллари болалар билан банд, на еб-ичишида, на уйқусида ҳаловат бор, улар ёруғ дунёни кўриш имконидан махрум. Бизнинг эрларимиз турлитуман мактабларга қатнайди, ҳар хил илмларни ўрганади, ҳамма китоб ва газеталарни ўқийди, маърифат мева-

ларидан бахраманд бўлиб, ақлларини ўстиради ва руҳларини шодлантиради, биз — шўрлик татар аёллари эса ҳар қандай таълим ва тарбиядан маҳрум бўлиб, нодонлигимизча қолиб, йилт этган умидсиз ва тасаллисиз умримизни гам-ғусса ичида, охир-кети кўринмайдиган ташвишлар билан ўтказмоққа мажбурмиз. Мен бу мактубни қалбимда жўш уриб турган бир ғазаб билан ёзмоқдаман. Ҳой, сиз, эркаклар! Ҳаёт лаззатларидан бахраманд бўлаётганингизда биз шўрлик аёлларни ҳам эсингизга олинг, бизларни унутманг, бизларни аянг! Бизларни тарбия қилишга уннаб кўринглар, негаки, бизлар илм-сиз-маърифатсиз бир аҳволда қандай қилиб ёнларингизда сизларга муносиб бўлиб юрамиз? Ташландиқ, ночор ҳолатда биз, сизнинг назарингизда, муҳаббатдан, жозибадан, латофатдан маҳрум бўлиб кўринсак керак. Замонавий тарбия кўрган рус аёллари бизнинг эрларимизнинг бошини айлантириб, тез-тез йўлдан уриб туришларининг сабаби шунда эмасми?

Яқинда Миср хедивининг синглиси Пембани бир немис эркаги йўлдан урганда бутун ислом дунёси аюҳаннос солган эди. Бизда эса руслар ёш татарларни йил сайин кўпроқ тузоқларига илинтиради. Бу масалада бизда ло-ақал овоз чиқариб норозилик билдиришга ҳам иштиёқ йўқ. О, сиз, эркаклар! Наҳотки сизлар чиндан-да бизни ҳар қандай туйғу ва фикрдан маҳрум деб ўйласангиз!»

Татар аёлларининг ана шу ва шунга ўхшаш фикрларининг матбуотда эълон қилиниши ҳозирнинг ўзида бу халқ орасида аёллар ҳаётида кишини лол қолдирадиган ўзгаришларга олиб келди ва шундай ҳодисаларни майдонга келтирдик, уларни бошқа ислом мамлакатларидан излаб ўтириш ғирт беҳуда иш бўлган бўларди. Шундай ёш татар жувонлар борки, улар ўрта мактабнигина тугатиб қолмай, дорилфунунларда ўқиб,

тиббиёт ёки ҳуқуқшунослик докторлари бўлиб етишган ва дипломли ҳам-касаба дугоналари ўртасида фахрли ўринларни эгаллайди. Татар газеталарида биз шундай эълонларни учрата-мизки, уларда мусулмон аёлдан чиққан ҳаким беморларни қачон қабул қилажаги маълум қилинади, бошқа аёллар ўзларининг муаллима эканини ошкора айтади. Буларнинг бари шунақа ҳодисаларки, Туркияда бундай ҳолатларни диндан қайтиш деб эълон қилган ва бунинг учун қаттиқ жазога мустаҳиқ этган бўлур эдилар, негаки, бу ерда аёл киши жамиятдан мутлақо четга чиқариб қўйилган. Эрон билан Ҳиндистонда эса аҳвол бундан ҳам бешбаттар. Яқин-яқинларда султон Абдулҳамид турк аёлларининг шундоқ ҳам таъқибли аҳволини янада ёмонлаштириш учун жуда қаттиқ уриниб кўрди. У аёлларга шаҳарнинг насронийлар яшайдиган қисмига боришни ва фарангӣ одатларга амал қилишни қатъиян ман қилиб қўйди. Татар аёлларининг озодлик учун ҳаракати ёш авлод тарбиясига, ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришларга ва татарлар ўртасида Ғарб маърифатини ривож топтиришга фақат самарали таъсир кўрсатиш эҳтимолини исбот қилиб ўтиришга ҳолат йўқ.

Татарлар ўртасидаги тараққийпарварлик интилишларининг муваффақиятида, даставвал, она тилини соддалаштириш жуда ҳам кўл келди. Кенг тарқалган турк-татар тилининг бу лаҳжаси грамматик ва луғавий жиҳатдан усмонли турк тилидан кўра шарқий турк тилига яқинроқ туради. Бу тилларда сўзлашувчиларнинг айрим гуруҳлари арзимас ўзгаришлар билан бир-бирини бемалол тушуна олади.

Адабий жиҳатдан татар тили таҳминан XIX аср ўрталарига қадар жуда кам истифода этилган, шунинг учун унда араб ва форс тилларидан ўзлаштирилган сўзлар ҳаддан зиёд кўп эмас эди. Татарларнинг аксарияти рус тилини

пухта билгани учун мавхум тушунчалар ва техникавий тушунчаларни ифодалашда русча сўзларни кенг қўллаш бошлади. Ҳатто ҳозир ҳам туркий лаҳжаларга доир дастлабки маълумотларингизга таяниб, татар тилидаги мақолани ўқимоқчи бўлсангиз, рус тили билан таниш бўлмоғингиз керак. Айниқса, бугунги замон одатлари, одамларнинг хулқ-атвори, сиёсат ёхуд ижтимоийёт бобида киритилган янгиликлар ҳақида гап кетган ўринларда татар тили русча сўзларга тўлиб ётибди. Бунинг устига, арабча ҳарфларда ёзилган русча сўзларни ўқишнинг ўзи ҳам унча осон эмас. Миллий туйғу мутлақо бўлмаган бир шароитда (то сўнги вақтларга қадар бутун ислом дунёси бу туйғудан бегона эди) татарларга она тилининг муқаддаслиги ҳақидаги тушунчани сингдириш бениҳоя зарур эди. «Вақт» газетасидаги (104-сон) «Она тили» сарлавҳали бир мақолада шундай дейилади: «Она тили — ҳаёт қон томирини. Она тилига бепарво бўлган халқ ҳалокатга маҳкум. Динига, маърифатига, хулқ-атворига, кийим-кечагига ва ҳаёт тарзига кўра ўзаро кўп муштаракликка эга бўлган Оврупо халқлари, шунга қарамай, ҳар қайсиси ўз тилини сақлаб қола билган. Улар она тиллари учун жонларини ҳам, молларини ҳам аямайди, чунки биладиларки, тил йўқ бўлса, миллат ҳам йўқ бўлиб кетади. Инглиз, француз, немис киши-си қаерда яшамасин, албатта она тилидан фойдаланади ва уни кенгрок тарқатишга ҳаракат қилади. Бизда, миллий туйғуларимиз тугайли, рус тилини ўрганишдан ҳадиксираш бўлмайди, балки рус даъватчилари рус тили воситасида бизнинг динимизни сиқиб чиқаришга интилганлари учунгина шундай хавфсираш пайдо бўлади. Айни шу нарса бизда тил масаласини долзарб қилиб қўйди. Она тилининг аҳамияти эътироф этилди, минг хил хавотирликлару андишалар билан

бўлса-да, адабий ва илмий асарларда она тилини қўллашга уриниб кўрилди, охир-оқибатда эса ўрта мактаб ва мадрасаларимиздаги таълим жараёнида фақат она тилидан фойдаланиш керак, деган тўхтама келинди».

Шундан кейин мақола муаллифи рус ҳукумати миллий уйғониш ҳаракатини бостиришга ҳаракат қилганини, аммо бу уринишлар беҳуда кетганини, негаки, она тилига муҳаббат ҳамма жойда кучайиб бораётганини эслатади. Татарлар рус тилидан ўзлаштирилган сўзларни она тилидан чиқариб ташлаш ҳаракатига тушиб қолган. Кимдир «Вақт» газетасида (102-сон) босилган бир мақоладан «Бугун первий част бир чайнаяда пожар чиқиб, икки постояльный двор ила городской библиотека ёнди» деган жумлани келтириб, «Бунақа тил кулгили эмасми?» дея куйиниб савол беради. Чиндан-да, юқоридаги жумлада ўн тўрт сўздан саккизтаси русчадир.

Татар тилининг софлиги учун курашиш тамойили борган сари кучайиб бормоқда. Бу ҳол нафақат русча сўзлардан, балки араб ва форс тилларидан ўзлаштирилган ёт калималардан ҳам воз кечилса, шунингдек, тил қурилишида ҳам намоён бўлмоқда: эндиликда авваллари кенг тарқалган узун-узун жумлалар ўрнига лўндагина жумлалар қўлланмоқда. Ўз-ўзидан равшанки, ислохотчилар ва тил софлиги учун курашувчилар ўзларига бирор намуна излаб топмоқлари керак эди, бундай намуна замонавий шаклдаги усмонли тили бўлди.

Юқорида номи зикр этилган Исмоил афанди Гаспринский Қиримда чоп этиладиган газетасида турк тилини қўллаб, бу ишга ҳам асос солиб берди. У қўллаган тил турк тили билан татар тили оралигидаги бир ўрта тил бўлиб, халқнинг иккала қисмига ҳам тушунарли эди. Бу тилни бошқа татар газеталари ҳам ва умуман, ёш авлод

қабул қилди. У «лисони умумий» деган ном олди. Босфор ва Адриатик денгизи соҳилларида тушунарли бўлган бир тил билан Волгабўйи, Ўрол, Амударё соҳиллари ва Шарқий Туркистонда яшовчи туркийларга мурожаат қилиниши сабабларини фақат шевалардаги фарқларнинг унча катта эмаслигини эътиборга олган ҳолда изоҳлаб бериш мумкин. Бу лисони умумийнинг негизида сиёсат ётади, чунки унинг замирида этник қолипларни синдириб, барча туркий халқлар бирлигини тузишга интилиш мавжуд. «Вақт» газетасининг 44-сонига иловада бу янги лаҳжани турк адабий тили деб аташ таклиф қилинган. Учинчи қурултойнинг учинчи мажлисида бу тил ана шу мақомга расман тавсия этилди. Татар ислохотчиларининг бу хатти-ҳаракатлари менга ғалати кўринди ва мен «Қозон муҳбири»нинг муҳаррири, атоқли адабиётчи Юсуф Оқжўра ўғлидан бунинг сабабларини сўрадим. У менга мактуб йўллаб, жумладан шундай деган:

«Исмоил афанди усмонли лаҳжасини қўллаб бизга катта ёрдам берди. Биз ҳаммамиз усмонлига яқин лаҳжани қўллашга ҳаракат қилмоқдамиз, бироқ тилимиз ҳаммага тушунарли бўлсин, деган мақсадда ва газетхонларимиз даврасини кенгайтирмоқ учун аввалига биз маҳаллий лаҳжалардаги баъзи бир хусусиятларимизни сақлаб қолмоғимиз керак бўлади. Лекин бу хусусиятлар аста-секин йўқола боради ва ўз ўрнини лисони умумийга бўшатиб беради».

Ҳар ҳолда, тилнинг эврилишидаги бу ўзига хос жараён вақти-соати келиб этник жиҳатдан ҳам ўзининг катта таъсирини кўрсатади ва Босфордаги турклар учун бебаҳо хизматини ўтайди. Агар Россиядаги тараққийпарвар му-

сулмонлар таъсирида татарлар, қирғизлар, бошқирдлар, ўзбеклар ва туркманлар учун ягона умумий туркий адабий тил яратишнинг иложи бўлганида эди, шу пайтгача этник жиҳатдан тарқоқ ҳолда яшаб келаётган бир қисм туркий халқлар бир-бирига яқинлашар, бирлашар ва лоақал эллик миллионлик миллатни вужудга келтирар эди. Эҳтимол, бу жараён Фарбнинг, айниқса, Россиянинг қаршилиги билан вақтинча сустлашар ва ҳатто қийинлашар ҳам, аммо унинг пировард натижасини йўққа чиқаришнинг имкони бўлмаса керак. Зеро, бунинг учун татарларнинг ёш авлодига илҳом бахш этиб келаётган маърифатга интилиш иштиёқи сўнмоғи керак бўлади. Ҳолбуки, бугунги кунда шундай деб ўйлашга асос берадиган бирон бир нишона йўқ.

Шу нуқтаи назардан татарларнинг ва кенгроқ маънода олганда, туркий миллатнинг маданий ҳаракати бизнинг эътиборимизни жалб қилишга арзийди. Инсоният ҳамма жойда олға қараб боряпти ва биз, буни хоҳлаймизми, йўқми, кўз ўнгимизда шундай ўзгаришлар содир бўлмоқдаки, атиги эллик йил аввал улар бизга бениҳоя ғаройиб бўлиб кўринар эди. Татарларнинг маънавий уйғонишида сиёсат ёки вақт тушунчаси билан боғлиқ тарздаги фавқуллодда бир кескин ўзгаришлар ёхуд тўнтаришлар юз бермоғи имкондан ташқаридир, чунки ислом тарафдорларидан Япониядагига ўхшаш беҳосдан содир бўладиган воқеаларни кутиб бўлмайди.

Лекин, шундоқ бўлса-да, авваллари фаросатсиз ва ландовур деб ҳисобланган бу халқ ўртасида бугун уйғониш кўзга ташланмоқда. Бу уйғониш маданият тадқиқотчиларининг эътиборидан четда қолмаслиги керак, албатта.

Озод ОБИД таржимаси

Кўзгудаги олам акси

Адабиётшуносликнинг, хусусан, адабий танқиднинг асосий муаммоларидан бири сўз санъатининг муайян бир даврда вужудга келадиган ғояларга муносабатини тадқиқ этишдир. Бу муаммога қизиқиш собиқ шўро тузуми даврида адабий меросни ўрганиш ва «янги давр адабиётини яратиш» жараёнида етакчи тамойилга айланган эди. Шунинг учун ҳам кейинги йиллар адабиётшунослиги ва танқидчилигида шўро даврида яратилган адабиётга муносабат долзарб муаммо бўлиб қолаётир. Ҳозирги пайтда мазкур давр адабиётини тушуниш ва таҳлил қилиш борасида нуқтаи назарлар хилма-хиллиги вужудга келди. Фикр ранг-баранглиги тараққиёт учун муҳим омил эканини эътиборга олсак, бу ҳол адабий жараён учун ижобий аҳамиятга молик.

Маълумки, мафкура жамиятнинг ривожланишига жиддий туртки бериши мумкин. Бунинг учун у табиий бўлмоғи лозим. Албатта, ҳар қандай жамият мафкурасида инсониятнинг минг-минг йиллар мобайнида тўплаган маънавий меросидан ғоявий омил сифатида фойдаланилади. Фақат бунда гап танланган ғоянинг қайси ижтимоий қатлам, гуруҳ ёхуд халқ манфаатларига мос келишида. Зеро, шу нуқтаи назардан умумбашарий саналган ғоя турлича тушунилиши ва талқин этилиши мумкин. Муайян жамият бошқарувидаги мафкуранинг табиийлиги унинг ўзидан юқори турувчи умуминсоний ғояларга таянишида, у билан «сабаб-оқибат» муносабатида бўлишида. Аниқроғи, умуминсоний ғоялар абадий қадрият тарзида бўлгани ҳолда мафкура алмашиб, ўзгариб туради. Рамзий қилиб айтганда, мафкура умуминсоний ғоялардан қувват-куч олувчи маёқ вазифасини ўтайди.

Мафкура кишилар ҳаётининг табиийлигига путур етказмаслиги ва давр талабига мувофиқ ҳолда ҳаракат қилиши — ундан ўзиб ҳам кетмаслиги ва орқада ҳам қолмаслиги лозим. Шундагина уни омма қабул қилади.

Хўш, ғоявий асослар бирламчи, мафкура эса иккиламчи, яъни ҳосила хусусиятига эга

экан, унда бадиий адабиёт билан мафкура муносабати қандай тушунилади? Бизнингча, бу саволга жавоб бериш учун аввало ижодкорнинг савиясини — мафкура ва умуминсоний ғояларни англаш даражасини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Борлиқ ҳодисаларини теран англай олмаслик, улар замиридаги қонуний боғланиш ва зиддиятларни идрок эта олмаслик натижасида ижодда борлиқни жўнлаштириш ҳодисаси юз беради. Ижодкор ўзининг субъектив қарашларини мутлақлаштириш ва унга эътиқод қўйиш орқали умуминсоний ғоялар ва мафкура муносабатини номутаносиб, баъзан эса тескари идрок этади. Натижада у ўз ижодида мафкура тамойилларини сунъий ва юзак иўсинда акс эттира бошлайди. Агар мафкурада умуминсоний ғоялар аниқ инъикосини топган бўлса, бундай ҳол зарарсиз, ҳатто фойдали ҳам. Лекин мафкура умуминсоний ғояларни жўнлаштириб ёки шўро мафкураси каби бузиб қабул қилган бўлса, бундай ҳолатда мафкуравий кишанга солинган асар ҳам ўзи хизмат қилган мафкура билан бирга охириқибат табиий равишда таназзулга юз тутади.

Адабиётшунослар Дилмурод Куронов ва Ҳусанбой Усмоновнинг «Идеал ва бадиий яхлитлик» мақоласида («Тафаккур» журнали, 1996-йил, 4-сон) мафкурага эргашиш кўпроқ ижодкор ижодининг илк пайтларига тўғри келиши таъкидланади. Бу ҳол ижодкорда юксак ғоянинг — олам ва одам ҳақидаги тасаввурнинг шаклланиб улгурмагани ва дунёни яхлит идрок эта олиш қўникмасининг мавжуд эмаслиги билан изоҳланади.

Альбер Камю таъбирича, адабиёт ўзида эътироф ва инкорни акс эттиради. Ижодкор онгида борлиқ бутун сиру синоати билан ўз инъикосини топади ва шу билан бирга, ижодкорнинг алоҳида ҳаёлий олами ҳам ярала боради. Шунга мувофиқ, борлиқ ҳодисаларининг ижодкор руҳиятига мос келмаслик даражаси ҳам ортиб боради. Борлиқ ҳақидаги билим ва тафаккурнинг улғайиш жараёнида ижодкор

онгида мукаммал борлиқ – мукаммал олам сурати пайдо бўла боради. Бу олам унинг бутун руҳиятини забт қилади ва энди ижодкорни ўзига чорлай бошлайди. «Лекин бу амалга ошмас орзу: шу сабабли у хаёлан бўлса-да, орзусига етишишни истайди – хаёлан бўлса-да, тақдир ва ўлимдан устун келишни ва кўз олдидаги бесамар ва беадад дунёга қарама-қарши ўлароқ ўзининг хаёлий дунёсига эга бўлишни истайди». (Альбер Камю. «Исён ва санъат»). Бу истакнинг натижаси ўлароқ санъат, янаям тўғрироғи, ижод ижодкор учун бамисоли кўзгуга айланади. У мана шу кўзгу восита-

сида ўз оламини ва ўз борлигини бетиним таҳлил қилишни ва ўзининг омоли (идеали) билан мувофиқлашувини ижодининг бош мақсадига айлантиради.

Ижодкорнинг омоли ундан борлиқ ходисалари ва кишилараро муносабатларни ягона яхлитлик сифатида тасвирлашни талаб этади. Дастлаб бу нарса хаёлдагина бўлиши мумкин-дек тасаввур уйғотади, шу боис унинг хаёлий манзараси реалликнинг инкоридек туюлади.

Умида Тўраева,

Қарши Давлат университетининг аспиранти

Миллий ғоя — жадид драматургиясининг асоси

XX аср бошида Туркистон ўлкасида миллий уйғониш даври бошланди. Бу жараённинг бошида жадид зиёлилари турдилар. Тарихий зарурат ва маънавий эҳтиёж тақозоси билан юзага келган мазкур ҳодиса кечмишида жадид адабиёти дастуриламал вазифасини ўтади. Айнан шу даврдаги адабиётда янги бир руҳ олиб келган ижтимоий шеърят, миллий роман, ҳикоя ва илмий-публицистик асарлар дунёга келди. Бу асарларнинг ҳаммаси миллат онгини юксалтиришга, замонавийлаштиришга қаратилди. Илло, жадидлар олдида кийин, шарафли, маъсулиятли ва зарур вазифа турар эди. Ҳоли забун, руҳи сўниқ миллатнинг қадим маданияти, иқтисодиёти ва маиший турмуш тарзини тиклаш учун аввало уни маърифатли, илмли қилиш лозим эди. Замонавий илмдан хабарсиз бўлган ҳар қандай миллат, ҳар қандай жамият таназул жафосини тортиши тайинлиги боис, жадид зиёлилари миллатни бундай офатлардан огоҳ этмоқни ўзларига ҳам қарз, ҳам фарз деб билдилар. Уларнинг йўлбошчиларидан бири Маҳмудхўжа Бехбудий «Икки эмас, тўрт тил лозим» номи мақоласида «Арабий билмасак, дин, русча билмасак, дунё қўлдан кетар. Туркий ва форсийнинг кераклигига сўз йўқтур.

Яна бир хил тил борки, бутун олам бир-бирига анинг ила сўйлайдур. Ул франса хати ила тилидур... Бизга лозимки, ўз нафъимиз учун русча билайлук, ҳукумат мактабларинда ўқийлук. Давлат мансабларига кирайлук... Мусулмон бўлиб туриб тараққий қилайлук...» деб ёзган эди.

Абдурауф Фитрат ҳам барча Шарқ халқлари таназулининг сабабини илмсизликдан деб билди. Иқтисодий ва маданий турмуш даражасини юксалтиришнинг бирдан-бир йўли илм олмоқ эканини англаган Абдулла Авлоний ҳамма ерда илмни тарғибу ташвиқ қилди. Улар илм олиш, маърифатли бўлиш ғоясини амалга ошириш учун қулай ва оммабоп восита сифатида адабиётни, янаям тўғрироғи, матбуотни танладилар. Энг оммабоп, энг таъсирчан ижод тури бўлган драматургия жадидлар учун айни муддао эди. Шу боис ҳам биринчи миллий драма — Маҳмудхўжа Бехбудий қаламига мансуб «Падаркуш» асари майдонга келди.

Бу драма, яъни «Падаркуш ёхуд ўқимағон боланинг ҳоли» асари моҳият-эътибори билан фақат мактаб тарғибига эмас, балки кенг маънодаги маърифат тарғибига ҳам бағиш-

ланган эди. Пьеса қахрамонларидан бири Бой замон ўзгаришларига бепарво қараши, жамики нарсани фақат пул билан ўлчаши оқибатида аянчли ўлим топади. Бу ўлимнинг сабабчиси эса тарбиясиз, жоҳил ўғил Тошмуроддир. Шундай қилиб, илмсизлик оқибатида бутун бир оила фожиага гирифтор бўлади. Бизнингча, бир оила фожиаси мисолида муаллиф бутун миллат фожиасини кўрсатиб беришни кўзда тутган. Чунки Шарқ халқлари учун тамомила бегона бўлган ичкилик ва зинокорлик аввал-охири бутун инсоният қоралайдиган, инсон зоти учун шармандали ва фожиали бўлган падаркушликни келтириб чиқаради. Шу ўринда асар қахрамонларидан бири — Зиёлининг халққа қарата қилган хитоби асар гоёсини беистисно ўзида мужассам этган десак, янглишмаймиз: «Ох, ҳақиқатда бойни ўлдурган ва йигитларни азоби абадийга гирифтор қилган беилмлиқдир. Бизларни хонавайрон, баччагирён, беватан ва банди қилган тарбиясизлик ва жаҳолатдур, беватанлик, дарбадарлик, асорат, залолат, хорликларнинг ҳаммаси илмсизлик, тарбиясизлик меваси, нишонасидур. Дунёда тараққий қилган халқ илм воситаси ила тараққий қилур».

XIX асрнинг иккинчи ярмидан давом этиб келаётган чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсати XX асрнинг 20-йилларига келиб янги шаклга киради. Мустабидлик қиличи қизил босқинчилар кўлига ўтади. Чор Россияси даврида мумкин бўлган кўп нарсалар қизил империячилар даврига келиб бутунлай тақиқланади. Дин, миллат ва инсон ҳуқуқларини поймол қилиш борасида РКП/б/ олиб борган сиёсат мудҳишлиги жиҳатидан тарихнинг энг қора саҳифаларини эгаллади. Аср бошида Туркистон мухториятининг қонга ботирилиши, 20-йилларга келиб Бухоро амирлиги ва Хева хонлигининг тугатилиши, бутун Туркистон бўйлаб очлик, яланғочлик, таҳқирнинг ҳукм суриши табиий равишда ижтимоий-сиёсий курашни тақозо этиб, миллий озодлик ҳаракатларини келтириб чиқарди. Шу залда ижтимоий-сиёсий мавзу адабиётга, хусусан, драматургияга ҳам кириб келди. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, жадид драматурглари дастлаб зулм ва зўравонликка қарши очиқ-ошкора тарғиб қилувчи асарлар яратган бўлсалар, ҳар қандай ҳур фикр таъкид қилина бошлаган 20-йилларга келиб эса рамзий-мажозий усулга муурожаат этадилар.

Очиқ-ошкора тарғиб руҳида ёзилган асарлар намунаси сифатида Фитратнинг «Темур сағанаси» пьесасини тилга олиш мумкин. Чунки бу асарда зулмни қоралаш, озодликка, эрка тарғиб руҳи бевосита кўриниб туради. «Темур сағанаси» асарининг қахрамони бо-бокалони Амир Темурга миллатнинг ҳолидан арз қилар экан, ундан ўз авлодларини қутқариш учун қабрни ёриб чиқишни сўрайди. Буни энг сўнгги нажот йўли деб билади. Айтиш жоизки, Фитратнинг буюк аждодларига муурожаат этишини асло рамзий маънода тушунмаслик лозим. Адиб бу усул воситасида муайян тарихий шахслар қиёфаси орқали миллатнинг руҳини, топталган ғурурини уйғотишга ҳаракат қилган.

Фитратнинг «Абулфайзхон», «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари», «Шайтоннинг тангрига исёни», Авлонийнинг «Португалия инқилоби», Чўлпоннинг «Ёрқиной», Ҳамзанин «Мухторият ёки автономия» каби асарлари миллатнинг сиёсий онгини уйғотиш мақсадида ёзилган.

Фитратнинг «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари», Авлонийнинг «Португалия инқилоби» асарларида давр воқеалари бошқа маконга (хусусан, Фитратда — Ҳиндистонга, Авлонийда — Португалияга) кўчириб тасвирланади. Лекин асарнинг руҳи ва замиридаги ботиний маъно, таъкидлаганимиздек, Туркистон халқларининг кўзини очишга қаратилган. Чўлпоннинг «Ёрқиной», Фитратнинг «Абулфайзхон» ва «Шайтоннинг тангрига исёни» асарларида ҳаракат ўтмишга, ўзга замонга кўчирилади, ўтмиш воқеалари тасвири орқали асримизнинг 10-20-йилларида Туркистонда ҳукм сурган ижтимоий-сиёсий аҳвол таҳлил этилади. Ҳамзанин «Мухторият ёки автономия» пьесасида эса макон ҳам, замон ҳам ўзгартирилмайди, балки томошабинда персонажларга нисбатан нафрат уйғотиш воситасида муайян гоё (мухторият гоёси) тарғиб этилади.

Мазкур пьесаларнинг умумий руҳи халқни Ватан ва миллат йўлида бирлашишга даъват этишга қаратилган. Бу масалалар бугунги кунда ҳам долзарблигини йўқотмаганки, тараққиёт учун жадид драматургияси хизмат қилишда давом этаётганидан далолат беради.

Ҳидоят АЗИМОВА,

*Ўзбекистон Миллий университетининг
тадқиқотчиси*

Халқ насрида бадиий шартлилик

Ўзбек халқ оғзаки ижодида афсона, ривоят, латифа, лоф, нақл ва эртақ каби насрий жанрлар салмоқли ўрин эгаллайди. Мазкур жанрларнинг гоёвий-эстетик вазифалари ранг-баранглиги боис улардаги бадиий шартлиликнинг намоён бўлиш даражаси ҳам бир-биридан кескин фарқ қилади.

Воқеликни акс эттириш тарзи ва баён усулига кўра афсона, ривоят каби жанрлар ахборот бериш вазифасини бажаради, инчунин, уларда эстетик функция етакчилик қилмайди. Уларга воқеликни тимсоллар воситасида бадиий талқин этиш хос эмас. Шу боис ҳам уларда бадиий шартлилик кўзга ташланмайди. Чунки биргина воқеа тасвиридан иборат сюжетларнинг ягона таркибли тузилиши бадиий шартлиликка эҳтиёж қолдирмайди. Афсона ва ривоятда баён этилган уйдирма воқеалар реал кечмиш каби талқин этилиб, реал воқелик сифатида тақдим қилинади.

Афсона ва ривоятлар аксари табиат ғаройботлари ёки афсонавий шахсларнинг ҳайратомуз жасоратлари ҳақида бўлиб, уларнинг сабабларини изоҳлайди. Асардаги барча таркибларнинг фақат этиологик (ибтидовий) ёхуд эсхатологик (интиҳовий) изоҳлаш учун хизмат қилиши мазкур жанрларнинг ахборот бериш вазифасини ўташини таъминлайди. Бинобарин, эстетик функциянинг иккинчи даражали ўринда туриши афсона ва ривоятларда бадиий шартлилик унсурлари жуда ҳам заиф эканини кўрсатади. Мисол учун Обшир ота ҳақидаги тоғ бағридан отилиб чиқаётган бир тегиримон сув ҳақида яратилган.

Бир неча минг йиллар мобайнида улкан тоғ бағрида тешик ҳосил бўлиши ва у ердан сувнинг отилиб чиқиши кишиларни ҳайратга солган. Улар бундай ажойиб мўъжизани Довуд пайғамбар каромати шарофатидан деб билган, холос. Довуд пайғамбар, маълумки, темирчилик ҳомийи саналган. Бинобарин, қадимги давр кишилари қояли тоғ бағрини фақат темирчилик касбини нозик биладиган одамгина теша олиши мумкин, деб ўйлаган. Айнан ана шундай тушунча Обшир чашмасини Довуд пайғамбар шахси билан,

аниқроғи, ул зотнинг каромати билан изоҳлашга сабаб бўлган.

Афсонада айтилишича, Довуд пайғамбар гайридинлар билан жанг қилишга кетишдан олдин қизларини улкан қоя бағрига яшириб кетади. Жангда душман устидан голиб келгач, қоя олдига келиб, қизларини чақиради. Лекин қизлари уни оталари эканига ишонмай, бирор каромат кўрсатсагина ишонажларини айтадилар. Шунда Довуд пайғамбар ҳассасининг учини қояга суқади. Асо қоя тошни тешиб ўтади. Ҳасса ботган жойда Обшир чашмаси пайдо бўлади.

Кўриниб турибдики, афсона фақат Обширнинг пайдо бўлиш сабабини диний асосда изоҳлаб бермоқда. Унинг барча таркиблари табиат мўъжизаси сабаблари ҳақидаги хабарни тингловчига етказишга қаратилган. Афсонадаги бирдан-бир шартлилик эса тош ичидаги қизларнинг отаси овозини танимаслигидир. Агарда ана шу шартлилик ҳам бўлмаганида борми, Обширнинг пайдо бўлиш «тарихи» ҳам изоҳланмай қолар эди.

Хуллас, афсона ва ривоят каби ахборот бериш вазифасини ўтовчи жанрларда бадиий шартлилик у қадар катта аҳамиятга эга бўлмаса-да, асарнинг ҳаётийлик касб этишини таъминлайди.

Оғзаки насрий жанрлардан яна бири нақл бўлиб, у ҳажман ихчамлиги, сюжетининг ҳаётий ёхуд уйдирма воқеаларга асосланиши ва тарбиявий вазифани бажаришга қаратилгани билан алоҳида ажралиб туради. Нақл афсона ва ривоятдан фарқли ўлароқ эстетик режа асосида ривожланган, у эртақдан фарқли ўлароқ чекланганроқ эпик жанр ҳисобланади. Шу боис ундаги бадиий шартлилик афсона ва ривоятлардагидан бир даража юқори, эртақлардагидан бир поғона пастроқ туради.

Оғзаки насрий жанрлардан яна бири латифадир. Насриддин афанди билан боғлиқ халқ латифаларида бадиий шартлилик асар сюжетининг эпизодик шаклда бўлиши, воқеанинг кечиш ўрни, вақти, латифа персонажларининг хатти-ҳаракати, нутқларининг ягона мақсадга йўналгани, яъни уларнинг ягона

гояни ифодалашга бўйсиндирилганида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам латифаларда ориқча тасвир, тафсилот ёки персонаж учрамайди. Асар воқеаси аниқ жой ва вақтда, алоҳида шахс билан мулоқот асносида кечади. Макон, замон ва персонажлар таркиби ҳамда уларнинг муносабатидаги муайян меъёр латифа жанридаги бадий шартлиликнинг ўзига хослигини ифодалайди.

Оғзаки насрнинг энг мароқли жанрларидан бири эртақдир. Эртақ инсон ҳаёлотини воситасида яратилган умрбоқий гўзаллик оламидир. Шунинг учун ҳам унда бошқа жанрларга қараганда кўпроқ ранг-баранг ва ўзига хос бадий шартлилик мавжуд.

Эртақ воқеаларининг ибтидоси бадий шартлиликдан бошланади. У эса икки хил шаклда кўзга ташланади. Биринчиси — муайян тақиқнинг бузилиши. Масалан, «Шамширбоз» эртақида бой уч ўғли — Аббос, Шаббоз ва Шамширбозни ўн туяда мол билан савдогарчиликка жўнатади. Кетиш олдида бой ўғилларига фалон қишлоқда тунаманглар, қалъадан ташқарида ётманглар, деб насиҳат қилади. Аммо тўнғич ўғли отасининг гапларига амал қилмай, укаларини қалъадан ташқарида тунашга мажбур қилади. Эртақ воқеалари ота насиҳати тарзида кўйилган тақиқнинг бузилиши билан бошланади. Бадий шартлиликнинг бундай шакли эртақ таркибида ҳал қилувчи ҳалқалардан бирини ташкил этади. У кўпроқ сеҳрли эртақлар учун хосдир.

Иккинчиси — муайян тасодиф эртақ воқеалари ривожига туртки беради. Масалан, бир бойнинг уч хотини бўлиб, уларнинг биронтасидан ҳам фарзанд кўрмайди. Бир куни бир

қаландар келиб қолади ва уч хотин ҳам унга бир хил нон чиқариб беради. Қаландар нонларнинг бир хиллигидан таажжубга тушиб, уларнинг истакларини сўрайди. Хотинлар фарзандталаб эканликларини айтади. Қаландар ва хотинларнинг тасодифий мулоқотлари шу тариқа эртақ воқеаларига асос бўлади. Бундай шартлилик ўзбек халқ эртақларида жуда кўп учрайди. Мўҳими шундаки, воқеалар бошланишига туртки бўлувчи бадий шартлиликнинг тасодиф шакли кўпроқ маиший ҳамда хайвонлар ҳақидаги эртақларга тегишлидир.

Эртақ воқеалари ривожини кучайтирувчи бадий шартлилик шакллари — уч такрор, уч йўл, уч шарт кабилардан иборат бўлиб, эртақни бундай воситаларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Улар сюжет давомийлигини таъминлайди, воқеалар драматизминини кучайтиради ва тингловчининг эртаққа бўлган қизиқишини оширади.

Эртақлардаги эпик макон ва замон ҳам бадий жиҳатдан шартли бўлиб, уларни реал макон ва замон билан тенглаштириб бўлмайди. Макон ва замон мудом қахрамон хатти-ҳаракати ва фаолиятига бўйсиндирилган бўлади. Шунинг учун ҳам эртақдаги вақт ва масофа исталган пайтда исталган даражада чўзилиши ёки қисқариши мумкин.

Хуллас, ўзбек халқ оғзаки жанрлари таркиби ниҳоятда ранг-баранг бўлиб, ҳар бир жанрдаги бадий шартлилик воқеликни акс эттириш тамойили билан боғлиқ ҳолда хилма-хиллик касб этади.

Сайёра ХОЛМИРЗАЕВА,
филология фанлари номзоди

Мирзо Сирожиддин Ҳаким

Мирзо Сирожиддин Ҳаким Бухорий бинни Ҳожи Мирзо Абдурауф бинни Мирзо Наврўз 1877 йил 23 октябрда Бухоронинг собиқ Исмоилхўжа Оталиқ маҳалласида (ҳозирги Меҳтар Анбар кўчаси) савдогар оиласида дунёга келган. Отаси Ҳожи Абдурауф Мирзохунд Бухоронинг энг бадавлат ва таниқли кишиси бўлган.

Сирожиддин мадрасани тугатгач, отаси хорижлик ўқитувчиларни ёллаб, унинг билимини оширишга ҳаракат қилади. Шу тариқа у ахлоқ, тарих, адабиёт, ҳисоб, жўғрофия, риёзиёт, диний билимлар, форс, турк, араб, рус, француз тилларини пухта ўрганади. Бухорода очилган оврупоча мактабда ҳам бир йил ўқийди. Истамбулда чиқадиган газеталарга обуна бўлади. Шу орада шеър ҳам ёза бошлайди. Илк

шеърлари шоир Афзал Пирмастийнинг «Афзалут-тазкор фи зикраш-шуаро вал-ашъор» (1904 йил) ва Нейматуллоҳ Муҳтарамнинг «Тазкиратуш-шуаро» (1903-1904 йиллар) тазкираларига киритилган. Сирожиддин отасидан саррофлик ва тожирликни ҳам ўрганган ва Марғилон, Андижон, Жиззах, Тошкент, Чимкент, Жамбул, Самарқанд каби шаҳарларга бориб тижорат қилади. Тижорат баҳонасида Туркистоннинг ижтимоий аҳволини синчковлик билан ўрганган.

Аҳмад Донишнинг «Наводирул-вақоъ», Қори Раҳматуллоҳ Возехнинг «Санойиул-масолик» асарларини ўқиб, у сафар қилишга мойил бўлади ва 1902 йилнинг 5 июнида Бухорога келган Австрия шахзодасининг таклифига кўра Оврупога йўл олади. 1903 йилнинг январига қадар Оврупонинг деярли барча йирик шаҳарларида бўлади. Оврупо ҳаёт тарзи билан чуқурроқ танишиш, уни осиеликлар турмуши билан таққослаш мақсадида бир ойдан сўнг иккинчи бор сафарга отланади. Бу гал Машҳад, Нишопур, Хуросон, Сабзавор каби шарқ шаҳарларида бўлади. Афғонистонда, англашмовчилик боис, бир йилча ҳибсда ҳам ўтиради. 1905 йил 16 июнда Афғонистон амирининг аралашуви билан озод бўлиб, Бухорога қайтади. Орадан кўп ўтмай, яна сафарга чиқиб Эрон ва Ҳиндистоннинг бир талай шаҳарларини томоша қилади. Эрон инқилобини ўз кўзи билан кўради.

Мирзо Сирожиддин Техронда америкача тиббий коллежни тугатиб, Техрондаги америкалик табибларга тегишли шифохонада бир оз муддат ишлайди, сўнг тўрт йил мобайнида Мозандаронда халқ табobati билан шуғулланади. Ниҳоят, 1909 йилнинг декабрида она юртига қайтиб келади.

Таассуротларини ёзишга ният қилган Мирзо қисқа муддат ичида «Тухфаи аҳли Бухоро» номли сафарномасини қоғозга туширади. Бу асар муаллифининг саъй-ҳаракати билан 1912 йил Когонда нашр этилади. Шундан сўнг Мирзо Сирож тўртинчи бор Эрон сафарига жўнайди, лекин йўлда касали хуруж қилиб, 1913 йил 21 декабрда Раштдан Бухорога қайтиб келади. 1914 йилнинг 17 январидан сил касаллиги натижасида оламдан кўз юмади. Садриддин Айний унинг ўлимига бағишлаб «Марсия ба Мирзо Сирожиддини Ҳаким» («Ойнаи» журнали, 1914 йил, 14-сон) шеърини ёзади. Оренбургда чиқадиган «Вақт» рўзномаси маърифатпарвар зотнинг вафоти муносабати билан таъзия билдиради.

Мирзо Сирож шоир ва ёзувчигина эмас,

яхшигина ношир ҳам эди. У Бухорода илк бор нашр этила бошлаган «Бухорои шариф» рўзномасини чиқаришга ўз улушини қўшган ва ижтимоий-сиёсий мавзуларда шеър ва мақолалар, «Ҳифзус-сиҳҳа» (соғлиқни сақлаш) рукини остида тиббий маслаҳатлар ёзиб турган. Шунингдек, у чилангарлар растасида дорихона ва табобатхона очиб, беморларни оврупоча усулда даволаган.

Манбаларда ёзилишича, Мирзо Сирож 1903-1909 йиллар мобайнидаги саёҳати пайтида Эроннинг «Тус», «Навбахор», «Мосавват», Қирим маърифатпарварларининг «Таржумон», Афғонистонда чиқадиган «Сиротул-ахбор» каби рўзномаларда шеърлар эълон қилган. Шеърларида Бухородаги жаҳолатчиликни қоралаб, инсоннинг хур ва эркин ҳаётини улуглаган.

Унинг фикрича, фалсафа ислом билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, у — диний ва дунёвий билимлар мужассамидир. У Абу Наср Форобий, Мирзо Бедил, Аҳмад Дониш каби шарқ донишмандлари асарларини пухта ўрганган, борлиқ муаммоларини «фалсафа» тушунчасининг моҳияти ўлароқ таҳлил этади.

Мирзо Сирож ўша замонларда Оврупо фалсафасида ҳукмрон бўлиб бораётган моддиончилик оқимларидан хабардор эди. Бу оқимга мансуб файласуфларни шеър воситасида танқид қилади:

*Ки илми мантику ҳикмат ту хонди,
беамал гашти,
Чи суд ояд афлотунони ту,
хони илми юнонаш.*

Мазмуни:

Сен мантиқ ва ҳикмат илмини ўқиб, уларга амал қилмаганингдан кейин, афлотунлару юнон илмини ўрганишингдан нима фойда?

Бу шеърда Мирзо Сирож Афлотун, Арасту каби бошқа юнон мутафаккирларини инкор этган эмас, у фақат мударрисларнинг биронтаси фалсафани фан сифатида ривожлантира олмаётгани ва таълим-тарбиянинг инкирозга тушиб қолаётганидан афсус чекишини ифодалаган.

Мирзо Сирож илмларни иккига бўлиб ўрганган: илми абдан (баданлар илми) ва илми адён (динлар илми).

Баданлар илмига мизож саломатлигига доир билимларни киритади, яъни улар инсоннинг шахсий ҳаётига тааллуқлидир. У дунёвий обрў ва сарбаландлик боисидир. Уларга тиб, санъат, тижорат, саноат, кемасозлик, деҳқончилик ва бошқа илмлар кирди.

Диний илмлар, охират илми — илми шарифдир. Унга тафсир, ҳадис, ақоид, фикҳ илмлари киради. Энг зарурий илмлар (абдан) дунёвий илмлардир, — дейди Мирзо Сирож.

Мутафаккир олам аҳлини икки фирқага — олим ва мутааллим, яъни таълим берувчи ва таълим олувчиларга ажратади.

Мирзо Сирож илм худо томонидан яратилганига, яъни Ақли кулл маҳсули эканига ишонади. У инсонни худонинг ердаги ёрдамчиси, бунёдкор деб тушунади. Худо бир лаҳза ҳам ижодсиз яшай олмагани каби, одам ҳам ҳаракатсиз, ижодсиз яшамаслиги лозим, деб уқтиради.

Ҳаким экология муаммоларига илк бор эътиборни қаратган мутафаккирларимиз сирасига киради. Хусусан, у Бухородаги эколог аҳвол инсоний турмуш шароитига мос эмаслигини афсус билан қайд этган.

Мирзо Сирож дунёқарашининг асосини ижтимоий ғоялар ташкил этади. Унинг бош ғояси Ватанида адолатли, гуллаб-яшнаган ва маърифатли жамият қуриш эди. Бунинг асо-

сий йўли, усули ва воситаси, мутафаккирнинг фикрича, мамлакатни мустамлака зулмидан озод этиш, мустабид яккахокимликни барта-раф этиш, чекланган монархия ўрнига конституцион тузумни жорий этиш эди.

Мирзо Сирож XX аср бошларида Марказий Осиё мутафаккирларидан биринчи бўлиб давлатда кучли шахс раҳбарлиги, қудратли армия, икки палатали парламентни шакллантириш ғояларини олға сурган. У мустақил тараққиёт асосини миллий иқтисодий ривожлантириш, қонунчиликни йўлга қўйиш ва илғор ижтимоий тузумни ўрнатишда деб билган. Мирзо Сирожнинг 1909 йилда Бухорога қайтиб келиши ва илғор маърифатчилар ҳаракатида қатнашиши жаҳидларнинг сиёсий қарашларида сўллик хусусиятларини кучайтирган бўлиши табиий.

Саломат Ражабова,

*Бухоро давлат Тиббиёт институтининг
доценти*

Уйғунлик йўли

Жамиятнинг даражаси, ундаги демократик анъаналар тарзи инсонга бўлган муносабат билан белгиланади. Бинобарин, демократик жамиятнинг жаҳон миқёсида эътироф этилган бир нечта умумий тамойиллари мавжуддир. Инсоннинг ўз хоҳиш-иродасини эркин билдириши ҳамда амалга ошириши, озчиликнинг кўпчиликка бўйсунуши, жамият бошқарувида қонун устиворлиги, давлатнинг асосий органлари эркин сайлов асосида сайланиши, уларнинг сайловчилар олдида ҳисоб бериши каби кўплаб зарурий шартлар ана шундай тамойиллар сирасига киради. Лекин уларнинг ҳаммасига ҳам ҳар доим бир хилда амал қилинмайди. Бу ҳол, айниқса, Оврүпо мамлакатлари билан мусулмон давлатлари мисолида яққол кўринади. Оврүпода демократик жараёнлар асосан иқтисодий тараққиётнинг қонунлари ва ҳуқуқий мезонлар билан белгиланса, Шарқда маънавий барча масалаларнинг ўза-

ги деб қаралади. Шу боисдан Шарқ ва Фарбнинг инсон ҳақидаги қарашларида муайян фарқлар кўзга ташланади.

Шарқда одамлар ўртасидаги муносабатларнинг ҳамма шаклида маънавий устунлик қилгани учун ҳалоллик, одамгарчилик каби тушунчалар эътиқод даражасига кўтарилган ва улар инсоний фазилатларнинг ўзига хос мезони ҳисобланган. Президентимиз бу ҳақда фикр юритиб, бундай деган эди: “Осиё минтақаси ва мусулмон Шарқидаги демократик қадриятлар ва ўзгаришларнинг ривожланиш таърибаси ўзига хос хусусиятлар, ўзига хос анъаналарга эга. Шарқдаги демократия тушунчаси ҳамжиҳатлик ғояси, жамоатчилик фикрининг устиворлиги замида шаклланади. Бизнинг мамлакатимизда демократик жараёнлар халқимизнинг қонунни ҳурмат қилиш, қонунга итоат этиш каби фазилатларига мос равишда ривожланиши зарур. Ахлоқий, маънавий қад-

риялар сиёсий муносабатларда ҳам устунлик касб этиши даркор”.

Хуллас, аждодларимизнинг комил инсон тарбияси борасида неча-неча асрлар мобайнида яратилган илмий-фалсафий таълимоти, эришган тажрибаларини илғор замонавий билимлар билан бойитиш бугунги кундаги энг долзарб вазифалардан биридир. Зеро, ўз мафкурасини, келажагини яратаётган Ўзбекистоннинг эртанги тақдири фан-техника, мада-

ният, ижтимоий-иқтисодий муносабатлар борасидаги янгилик ва ютуқларни кенг кўламда ўрганиш, ривожлантириш, ҳаётга жорий этиш билан бевосита боғлиқдир. Бу эса ҳар биримиздан фидойиликни, билимдонликни, янги-ча фикрлаш ва янги-ча ишлашни тақозо этади.

Гулнора МАНСУРОВА,

*Тошкент давлат Юридик институтининг
доценти*

Жонбахш томирлар

Ҳар қандай тараққиёт замирида маънавий янгиланиш анъанаси ётади. Инсон руҳиятида кечадиган жараёнлар моддий тараққиётни ҳаракатга келтирувчи асосий манба ҳисобланади. Шу боис моддий юксалиш маънавий юксалиш билан ўзаро алоқадорликда кечади. Маънавий янгиланишнинг биринчи шарти шахснинг эркинлигидир. Чунки эркин одамгина ўз ҳаётининг барча жабҳаларида ўзгариш қилишга қодир. Бу қонуният жамият ҳаётига ҳам тааллуқлидир.

Тарихга назар ташласак, қайси юртни босқинчилар истило қилган бўлса, аввало ўша халқни маънавий жиҳатдан асир этишга уринган. Мақсад — маънавий қашшоқ ва манкурт кишиларни тарбиялаш бўлган. Чунки бу ҳолда одамларни бошқариш ва қулликда ушлаб туриш жуда осон юмушга айланади. Чунончи, араблар Мовароуннахрни ишғол этгандан сўнг биринчи навбатда олиму фузалоларни қириб ташлаган. Бу ҳақда Абу Райҳон Беруний «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» аса-рида бундай ёзган: «Қутайба Хоразм хатини яхши биладиган, бу ерда яшовчи халқнинг хабар ва ривоятларини яхши ўрганган ҳамда билимини бошқаларга ўргатадиган кишиларни ҳалок этиб ва буткул йўқ қилиб юборган эди. Шунинг учун улар (хабар ва ривоятлар) Ислом давридан кейин ҳақиқатни билиб бўлмайдиган даражада яширин қолди. Қутайба хоразмликларнинг котибларини ҳалок этиб, билимдонларини ўлдириб, китоб ва дафтарларини куйдиргани сабабли улар саводсиз бўлиб, охир-оқибатда фақат қувваи хофиза-

сига, яъни хотира қобилиятига суянадиган бўлдилар».

Чор Россиясининг Туркистондаги генерал-губернатори А.Скобелевнинг «Биз маҳаллий аҳолини эллик йил маданиятдан айри сақладик» деган фикри ҳам босқинчиларнинг асл мақсадини яна бир бор ошкор этади. Бундай сиёсат шўролар даврида айёрлик билан амалга оширилди. Бинобарин, мустабидлик ҳар доим қулликни, маънавий ва моддий қашшоқликни кўзлаб келган.

Лекин шундай бўлса-да, босқинчилар ҳеч қачон мақсадларига эришолмаган. Чунки халқ хотирасини йўқотиш, уни батамом қириб юбориш осон иш эмас. Маънавиятнинг қадим илди-зларидан озикланувчи халқнинг мутафаккир ва зиёли фарзандлари озодлик учун жон олиб, жон берган, халқ хотирасининг ўлмаслиги, иродасининг букилмаслигига тимсол бўлиб қолаверган. Зеро, Чўлпон таъбири билан айтганда, халқ денгиздир, тўлқиндир, кучдир. Бизнинг бугунги озод ҳаётимиз ҳам халқ хоҳиш-иродасининг тимсоли, маънавиятнинг теран ва жонбахш илдизи демақдир. Маънавий янгиланиш жараёнини бошдан кечириётган халқимиз тараққиёт пиллапояларида шахдам одимламоқда. Бу эса буюк келажак қуриш орзуси рўйбга чиқаётганидан далолатдир.

Тамара МИРНИЁЗОВА,

*Тошкент Ирригация ва қишлоқ хўжалиги-
ни механизациялаш муҳандислари институ-
тининг ўқитувчиси*

Аёл ва дунё

Бутун ер юзида улкан ўзгаришлар, халқлар ҳаётида туб бурилишлар, фан ва техникада беқиёс инқилобий янгиликлар, асри, тарихда энг кизгин жараёнлар даври бўлган XX аср ўтмишга айланмоқда. Бу юз йилликда инсон манфаатлари ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий жараёнларни ҳаракатлантирувчи асосий омил даражасига кўтарилди, инсонпарварлик гоёси жамият турмуш тарзининг меъёрига айланди. Асрнинг бу табиати, хусусан, аёлларга нисбатан жамият муносабатининг ўзгаришида ҳам ўз ифодасини топди.

1948 йилда "Инсон ҳуқуқлари халқаро декларация"си қабул қилиниб, унга кўра ҳар бир инсон яшаш, озодлик, шахсий хавфсизлик, меҳнатга яраша иш ҳақи олиш, ҳаёт кечирish ва соғлиғи учун зарур шароитга эга бўлиш, илм олиш, ҳуқуқ органларидан ҳимоя сўраш, қулликка солинмаслик ҳуқуқларига эгадир. Бу Декларациянинг диққатга молик томони шундаки, бундай ҳуқуқлар эркаклар билан бирга оила ва жамиятнинг ажралмас иккинчи бўлаги бўлган аёлларга ҳам бирдай тааллуқли. Мана шу тамойиллар асосида БМТ 1952 йил 20 декабрда аёлларнинг сиёсий ҳуқуқлари ҳақидаги конвенцияни қабул қилди ва бу ҳужжат 1954 йил 7 июлда кучга кирди. Унда аёлларнинг қонунлар ишлаб чиқаришдаги иштироки, сайлаш ва сайланиш ҳуқуқлари ҳам белгиланди.

Бу йўналишдаги яна бир муҳим қадам 1979 йил 18 декабрда "Хотин-қизлар ҳуқуқлари камситилишининг барча шакллариغا барҳам бериш тўғрисида" конвенция қабул қилиниши бўлди. Унда аёлларнинг ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий ҳаётнинг барча жабҳаларида эркаклар билан тенг ҳуқуқлигини таъминлаш масаласи кўтарилди. Бу ҳужжат оилавий масалаларда эркак ва аёл учун тенг ҳуқуқ ва бурчларни белгилайди; соғлиқни сақлаш, оилани режалаштириш; фуқаролик масалаларида эркак ва аёлга бир хил ҳуқуқ берилишини қайд этади. У ижтимоий ва сиёсий ҳаётда, таълим олишда, ишга қабул қилишда, меҳнат жараёнида аёлларнинг ҳуқуқларини камситувчи ҳолларга чек қўйилишини талаб этади, хотин-қизлар турмуш-

га чиққанида ва оналик даврида уларни иш билан таъминлаш кафолатини назарда тутди.

Юқорида зикр этилган ҳужжатларнинг халқаро миқёсда ишлаб чиқилиши аёллар ҳуқуқи масаласини жаҳон миқёсида ҳал этишга имкон туғдирди, бу борада халқлар ўртасида ўзаро тажриба алмашиш, илмий тадқиқотлар хулосаларини ёйишга шароит яратди. Бу ҳужжатлар асосида, кўплаб давлатларда аёлларнинг ижтимоий ҳаётдаги иштирокини фаоллаштириш, уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш юзасидан қонунлар қабул қилинди, халқаро анжуманлар ўтказилди, тайин мақсадларга йўналтирилган дастурлар ишлаб чиқилди.

Сўнги ўн йилликда ўтказилган илмий тадқиқотлар аёллар билан эркакларнинг ҳуқуқ ва бурчларида ҳамон катта тафовут сақланиб қолаётганини кўрсатмоқда. Бу таълим олиш, ишлаб чиқариш, меҳнатга ҳақ тўлашда, фуқаровий ҳуқуқларда, ҳатто озиқ-овқат истеъмол қилиш даражасида яққол кўринади. Шунингдек, аёлларнинг маълумоти пастлиги сабабли қонунлар қабул қилиш жараёнига қатнашиш имконияти чекланганлиги, туғиш даражасининг юқорилиги, болалар ўлимнинг ўсиши аёлларнинг саломатлигига салбий таъсир қилиши ҳам ана шу тадқиқотларда тасдиқланди.

Аёллар тақдири ва меҳнатига адолатли ёндашув ишлаб чиқаришдаги бевосита иштирокидан ташқари, уларнинг оила ҳужалигидаги меҳнати, ўз оиласи бюджетига қўшадиган даромади ҳиссасини инobatга олишни тақозо этади. Бу тамойилга амал қилинган мамлакатларда аёл ва эркак орасидаги тенгсизликка барҳам берилди. Энг муҳими, жамиятда аёллар меҳнати қадрланмаслигининг асосий сабаби аёлларнинг мавқеи ҳақидаги эскича қарашларда, уларнинг илм олиш ва оилани режалаштиришда эркаклар билан тенг эмаслигида деб эътироф этилди.

1985 йили Найробида ўтказилган жаҳон хотин-қизларининг навбатдаги конференциясида аёллар муаммосини ечиш учун муҳим бўлган омиллар кўрсатиб берилди. Бу ҳоллар, бир томондан, ҳар бир давлатнинг

иқтисодий тараққиёти, демографик сиёсати, экологик ҳолати, шу ҳудуддаги урф-одат ва анъаналар, бўлса, иккинчи томондан мамлакат бюджетига таълим тизими, соғлиқни сақлаш, оналар ва болаларнинг ижтимоий ҳимояси учун ажратиладиган маблағ улуши билан боғлиқ эканлиги қайд этилди.

1995 йилда Пекинда бўлиб ўтган IV жаҳон конференциясида Найробида устувор йўналиш деб таъкидланган муаммолар ҳақидаги маълумотлар таҳлил этилди.

БМТ аёлларнинг жамият ва оиладаги тенг ҳуқуқли иштирокини таъминлашга бағишланган “Гендер ва тараққиёт” дастурини ишлаб чиқди. У жинслар ўртасидаги муносабатда тенгсизликлар ва камчиликларни бартарф этиш зарурлигини эътироф этиш билан бирга иқтисодий ўсиш ва инсоний муносабатларни ривожлантиришга қаратилган сиёсатни ҳам, жинслар тенг ҳуқуқлигини таъминлашга қаратилган чораларни ҳам рағбатлантиришни назарда тутди.

Гендер — аёллар муаммосини ҳал этишда бутун жамият фаолиятини қамраб олувчи тушунча. Масалан, аёллар муаммосини давлат ва жамият сиёсати даражасига кўтариш, эркак ва аёл ўртасидаги муносабат маданиятини юксалтириш Гендер дастурининг рўёбга чиқишига кўмаклашади.

Ўзбекистон мустақилликка эришган дастлабки кунларданоқ асосий эътибор мамлакатда аёллар аҳволини яхшилаш, уларни амалдаги ислохотларга жалб этиш муаммоларига қаратилди. 1999 йилнинг “Аёллар йили” деб эълон қилиниши ҳамда аёлларнинг ҳуқуқий, ижтимоий, иқтисодий ва маънавий манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича Давлат дастурининг ишлаб чиқилиши уларнинг оиладаги, давлат ва жамият қурилишидаги мавқеини кўтарди.

Пекин конференцияда қайд этилган 12 долзарб устувор йўналишдан келиб чиқиб, Ўзбекистонда қуйидаги масалаларга эътибор кучайтирилди:

— Оилани режалаштиришни такомиллаштириш орқали аёлларнинг саломатлигини яхшилаш.

— Аёлларнинг маълумоти, касбий ва функционал саводхонлигини ошириш.

— Аёлларнинг иқтисодий фаолиятини яхшилаш, тадбиркорлик ташаббусини амалда қўллаб-қувватлаш.

— Атроф муҳитни ҳимоя қилишда аёллар мавқеини ошириш, аёл жисмига экологик таъназул таъсирини камайтириш.

— Сиёсатда, қонунлар қабул қилишда, уларнинг ижросида аёлларнинг тенг иштирокини таъминлаш.

— Қизларга кўмаклашувчи ижтимоий дастур яратиш.

— Оммавий ахборот воситалари, маданият ва санъатда анъанавий андозалардан устун бўлган Ўзбекистон аёлларининг янги образини яратиш.

— Аёлларга қарши зўравонлик ва камситилишнинг ҳар қандай кўринишига чек қўйиш.

— Гендер тадқиқотларини олиб боришни кенгайтириш, аёлларнинг нодавлат ташкилотлари мавқеини юксалтириш ва уларнинг фаолиятини кучайтириш.

— Республикада аёллар статуси ва аҳволини яхшилашнинг миллий механизмларини такомиллаштириш.

Мага шу тамойилларга асосланиб давлат аёлларнинг жисмоний хусусиятларини инobatга олган ҳолда уларга меҳнат қилиш ва соғлигини сақлаш учун зарур шарт-шароитлар ҳамда имтиёзлар яратмоқда, кўшимча моддий ва маънавий рағбатлантириш чораларини кўрмоқда.

“Хотин-қизларнинг ижтимоий муҳофазасини кучайтиришга оид кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Президентининг Фармони, “Хотин-қизларга кўшимча имтиёзлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни аёллар иш соатини қисқартириш, кечки ва оғир ишларда ёш болали оналар меҳнатини таъқиқлаш, уларнинг саломатлигини тиклаш, болаларни тарбиялаш учун шарт-шароит яратиш, аёллар меҳнатидан манфаатдорликни оширишга қаратилди. Мамлакатимиз аёлларининг аҳволини янада яхшилаш мақсадида Республикада “Оналар ва болалар” маркази, “Соғлом авлод учун” халқаро жамғарма ташкил этилди.

Президент Ислом Каримов таъбири билан айтганда, “Аёлни асраш — охир оқибатда миллатни асраш демокдир”. Соғлом авлодни туғиб, тарбиялаб, вояга етказиб жамиятга кўшишда аёлнинг роли беқиёс. Шундай экан, халқимиз келажаги, авлодларга мерос сифатида қолдириладиган миллий ва умуминсоний қадриятлар даражаси, жамият маданияти аёл ва эркак ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг уйғунлигига кўп жиҳатдан боғлиқдир.

Сабоҳат САФОЕВА,

*Фалсафа ва ҳуқуқ институтининг
илмий ходими*

ТАСАВВУФ ЛУҒАТИ

МАЛОМАТИЯ

Тасаввуф заминиди тағлиб, тасаввуфга ҳам таъсирини ўтказа олган оқим. “Маломат” арабча сўз бўлиб, қийнаш, қийнамоқ мазмунидаги “лавм” ўзагидан пайдо бўлган каллимадир. Маломатийлик маслағи эса, асосан, нафсни қийнаш, ўз нафсига ранж етказиш, бошқаларнинг таъна-маломатларини қувонч ила қаршилашни акс эттиради. IX асрда шаклланган бу оқимга Хуросонда яшаган машхур сўфий Ҳамдун Қассор асос солган. Шунинг учун у қассорийя деб ҳам юритилган. Абу Ҳусайн Нурий уни “мақбул ва мўътабар” бўлган ўн тариқатнинг иккинчиси сифатида тилга олган экан (“Кашфул маҳжуб”, 232-бет). Баъзи олимлар маломатийликни айрим сўфиёна ақидаларга қарши пайдо бўлган “фикр ва тажриба ҳаракати” ўлароқ таърифлаган: “Маломатий — улугликдан, даъводан, ўзини кўз-кўз қилишдан, халқнинг олқиш ва эҳтиромини қозониш ғаразидан кечган, каромат идаосидан тирок, бошқаларни ўзидан устун кўрган, халқдан ҳеч бир тарзда ажралмаган, зикрга, вадга берилиб, бакириб-чақириш ила ўзини кўрсатишга интилмаган, ҳалол меҳнат ила бўлган кишидир (А. Гулпинорли. «Туркияда мазҳаблар ва тариқатлар», Истамбул, 1969 йил, 246-248-бетлар).

Сухравардийнинг эътирофича, “Ҳақиқий маломатий — томирларида ихлос завқи жўшган, том маъноси ила сидқ ва садоқатга эришган бир кишидир” (“Аворифул-маориф”, 91-бет).

Хужвирийнинг таснифи бўйича, маломатнинг уч шакли бор: 1. Истиқоматда бўлмоқ. 2. Қасд. 3. Тарк.

Истиқоматда бўлмоқни Хужвирий шундай шарҳлайди: “Маломат йўлига кирган, мунофиқлик, иккиюзламачилик, хушомад офатидан ўзини халос этган ва риёдан сақланган шахслар, халқнинг қийноқларидан кўрқмаслар, ҳар ҳол ва шарт ичида ҳақ йўлидан юрурлар, халқнинг уларга берган ном, унвон ва лақаблари не бўлса бўлсин, улар учун мутлақо аҳамиятсиздир” (“Кашфул маҳжуб”, 146-бет).

Маломатийлар қилган ишлари, эришган ютуқларига эмас, бурчга, ўз бурчларининг ниҳоятда оғирлигига аҳамият берган. Шу боис қилган ишига, ҳолига диққатни тортган кимсани ғофил ва амалга оширган ишларидан қувонган ёки мамнунлик сезганларни риёкор ҳисоблаганлар. Суламийнинг “Рисолаи маломатия” асарида маломатийларнинг фикр-қарашлари, хос хусусият ва амалий ҳаракатлари ат-

рофлича талқин этиб берилган. Шу рисоладаги сўз ва ҳукмларга асосланиб айтиладиган бўлса, маломатийлар учун энг муҳим, энг аҳамиятли нарса — қалб ва вақтдир.

Маломатийлик бадиий ижодга сезиларли таъсир ўтказган. Шарқдаги бир талай буюк шоирлар маломати машраб ва маломати маслак шоирлари бўлган.

Хусусан, Фузулий маломатийлик ҳақида бундай байт битган:

*Камоли ишқ — маломатдадур, хаёл этма
Ки, ишқ завқ бера олмас маломат ила.*

Тасаввуфдаги бир неча тариқат, жумладан кубравийлик маломатийлик заминиди вужудга келган. Лекин маломатийлик вақт ўтиши билан асл моҳиятидан йироклашиб, унга ботил унсур ва тушунчалар ҳам аралашган. У ҳижрий бешинчи асрдан кейин бутунлай ботинийлашган ва бу ҳол саккизинчи асрга қадар давом этган (А. Гулпинорли. «Маломатийлик ва маломатийлар». Истанбул, 1931, 16-бет).

ТАФАККУР

Фикр, муҳокама этиш. Оллоҳнинг зотидан бошқа ҳамма нарса тўғрисида мушоҳада этиш. Абу Али Рўзборийнинг айтишича, тафаккурнинг тўрт шакли бордир: 1. Оллоҳнинг оят ва аломатларига доир тафаккур. Бу — муҳаббатни майдонга келтиради. 2. Унинг савоб ва жаннатга тегишли даъватларини тушунмоқ. Бундан рағбат ва иштиёқ ҳосил бўлади. 3. Унинг азоб ва жаҳаннамга дахлдор ҳукмларини тафаккур айлаш. Бундан хавф, яъни қўрқув туғилади. 4. Оллоҳнинг эҳсони ва нафснинг жафосини мушоҳада этиш. Бу — Оллоҳдан андиша ва ҳаё ҳиссини юзага чиқаради.

ТАФАРРУК

Сайр айлаш, тамоша қилиш. Маънан юксалган солиқнинг руҳий меърож мақомига етишиши, ҳамма нарсага юксакдан назар ташлаши.

ЭШИТИШ

Тинглаш, қулоқ ила англаш. Сўфиён бин Уяйна бундай деган экан: «Илмнинг илк марҳаласи — тингламақдир. Сўнгра англамақ ва ёдламақ. Кейин ўрганган илмга мувофиқ амал этиш...». Тинглаш одоби тўғрисида «Аворифул-маориф»да бундай ёзилган: «Демишларки, нотик сўзини тугатгунча муҳлат бериш, тинглаш асносида у ёки бу ёнга қарамаслик ва сўзловчининг юзига боқмоқ, яхши эшитиб, яхши тушунмоқ ҳам одобдандир. Чунки Оллоҳ таоло набисига, «Эй Мухаммад, Қуръон сенга ваҳий этилар экан, ваҳий охирламасдан, унутмаслик учун шошқалоқлик қилиб ўтирма!» дея буюрган экан.

МУТАСАВВУФ

Сайри сулук йўлига кириб, сўфийлик мақомларини тўлиқ эгаллай олмаган киши. Мақом соҳиби бўлмақ ва дунёдан насиба олмоқ учун ўзини сўфийларга ўхшатган одам. Мухожада соҳиби.

МУСТАСВИФ

Нафақат сўфийликдан, балки мутасаввуфликдан ҳам гофил кимса. Тақлидчи, дунёпараст, ботини бошқа, зоҳири бошқа шахс. Хужвирийга кўра, сўфий вусул соҳиби, мутасаввуф усул соҳиби, мустасвиф фузул (кераксиз, ҳожатсиз ишлар) соҳиби.

ФАЙЗИ ИПОҲИЙ

Ҳақ таолодан етгувчи файз. Икки қисмга ажратилган: бири файзи ақдас, иккинчиси, файзи муқаддас. Дастлабкисига илм мартабаси орқали эришилур. Кейингисига ҳақиқат ва олий моҳият туфайли етишилур.

ҚУРБ

Яқинлик. Саййид Шариф Журжонийга кўра, қурб — «Қулнинг саодатига сабаб бўладиган ҳар иш ила Оллоҳга яқинлашувдир. Аммо Ҳақнинг қулга яқинлиги эмасдир». Қушарийнинг ёзишича, қурб — қулнинг Оллоҳга яқинлиги, аввало унга иймон келтириш, уни тасдиқ айлаш. Ибн Арабий қурб — тоат ила қиём айлаш, дер экан, яна «қобу қавсайн ҳақиқатига ҳам қурб» дейилишини айтган.

МАНЗИП

Жой, мақом, мартаба, сайри сулук асносида етишиладиган масканлар. Ибн Арабийга кўра, манзил Оллоҳнинг соликка ва соликнинг Оллоҳга етишган мақомидан иборат.

ҲАЙРАТ

Қулнинг фанофиллоҳ ҳолига етишуви учун зарур мақомларидан бири. Ҳайрат—Оллоҳнинг қудрати ва ҳикматидан юзага келадиган ва тил ила баён этиб бўлмас туйғудир. Ибн Арабийнинг ёзишича, «Ҳайрат соҳиби даврий бир ҳаракат ичиндадир. Чунки у борлиқ доирасидаги борлиқлар билан бирликда асл истаган нарчасини кўраётган бўлур».

ГУЛБОНГ

Сўфийлар маълум бир тартиб ила баланд овозда ўқийдиган дуолар.

ОГУШ

Илоҳий сир-асрорлардан воқиф бўлиш.

ДАҲШАТ

Севгилининг ҳайбат ва азаматидан ошиқнинг ақлдан жудо бўлиши.

ВАСЛИ ПИҚО

Юзма-юз бўлмоқ, юзлашмоқ.

Иброҳим ЧОРИ тайёрлади.

RESUME

«A s the 21st century drew to a close, a mechanism was created which adheres to the principles of equality and mutual respect between society and the state, and between citizens and the state, and which ensures that the political system of society works on a democratic basis.» Muqimjon Qirghizboyev writes in an article entitled «The rostrum of public voice».

The article deals with the history of the formation of the French, British and US parliaments, the positive experience they acquired over the centuries and the further improvement of the work of the Oliy Majlis.

II n articles for the column «The Uzbek dream», writer Khurshid Dostmuhammad, journalist Murod Abdullayev and psychologist Vasila Karimova share with the reader their views on the subject.

P olitical science scholar Temur Jorayev, in an article entitled «Constructive and destructive systems», analyzes the reasons why our nation faced collapse between the 17th and 19th centuries.

The author examines this from the viewpoint of structural and functional theory. He focuses on the contradiction between two sets of factors, one of which brings society stability whilst the other, on the contrary, causes destruction. He advances the idea that the 17th-19th century collapse was due to destabilizing factors having the upper hand.

II n his article, the notable scholar, the later Ghabulla as-Salom, presents his original thoughts and profound philosophical perceptions concerning such those universal topics such as the destiny of the individual, his objectives and interests, spirituality and morality.

In an article entitled «From artificial contradiction to natural proportionality», philosopher Anvar Choriyeu dwells on his ideas about how to raise national educational standards to the highest level, in particular how to bring educational plans and programmes into line with modern requirements and surmounting artificial and subjective obstacles in the education system.

«**H**umanity has experienced great stages of progress which were achieved through cooperation among various cultures,» historian Dilorom Alimova underlines in an article entitled «Commonality in search of truth».

In particular, the author advances the idea that the Jadid movement, which is described as a symbol of the moral and social progress of Turkestan, had a great deal in common with the 18th-century Western enlightenment, the peak of Western social and philosophical progress.

An article by German Vamberi entitled «The Russian Tartars' awakening», which is published in our press for the first time, was translated into Uzbek by Prof Ozod Sharafiddinov. What is valuable about the article is that it not only deals with the cultural revival of the Russian Muslims in their 19th-century cultural and educational life, but it is also rich in observations and perceptions about the national and cultural renaissance in Turkestan and the initial period of the Jadid movement.

2
2000

Нашр кўрсаткичи: 869/870
Баҳоси келишилган нархда

TAFAKKUR

TAFAKKUR

